

SİYER ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

JOURNAL OF SIRAH STUDIES

SAYI/ISSUE: 17 • EKİM/OCTOBER 2024 • E-ISSN 2791-6138

SİYER
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
JOURNAL OF SIRAH STUDIES

SAYI / ISSUE 17
E-ISSN 2791-6138
TARİH / DATE Ekim 2024/October 2024
YAYIN TÜRÜ / PUBLICATION TYPE 6 Aylık/6-Month Periodical
SAHİBİ VE SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ
OWNER AND EDITORIAL DIRECTOR Ömür YILDIRIM
GENEL YAYIN YÖNETMENİ / EDITORIAL MANAGER Muhammed Ali ALİOĞLU
EDİTÖR / EDITOR Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK
EDİTÖR YARDIMCILARI/EDİTÖRİAL ASSISTANTS Dr. Öğretim Üyesi Yakup AKYÜREK
Arş. Gör. Firdevs YILDIZ
GRAFİK TASARIM / GRAPHICS AND DESIGN Mevlüt Sami ERTEM
İRTİBAT BİLGİLERİ / CONTACT INFORMATION +90 531 660 50 18
Nişancı Mah. Zekai Dede Sok. No: 22
Eyüpsultan/İstanbul
TELEFON&FAKS / PHONE&FAX +90 212 550 0 571 / +90 212 544 58 46
WHATSAPP +90 531 660 50 18
E-POSTA / E-MAIL akademikbirim@siyervakfi.org
ETİK BEYAN ADRESİ / COMPLAINTS sad@siyeryayinlari.com
MAKALE YÜKLEME / ARTICLE SUBMISSION <https://dergipark.org.tr/tr/pub/siyer>
YAYIN TARİHİ / PUBLICATION DATE 31.10.2024
TARANILAN DİZİNLER / INDEXED BY EBSCO - Central & Eastern European
Academic Source (CEEAS)
ERİH PLUS (European Reference
Index for the Humanities)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/siyer>

Siyer Araştırmaları Dergisi açık erişimlidir. Çalışmalar CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. /
The Journal of Sirah Studies is open access. Articles licensed under the CC BY-NC.

OAI: <https://dergipark.org.tr/api/public/oai/siyer/>
RSS: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/siyer/rss-feeds>

EDİTÖR KURULU/EDITORIAL BOARD

Editör/Editor

Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK
Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
leventozturk@outlook.com
<https://orcid.org/0000-0002-4741-0125>

Editör Yardımları/Assistant Editor

Dr. Öğr. Üyesi Yakup AKYÜREK
Şirnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
yakupakyurek47@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3331-7090>

Arş. Gör. Firdevs YILDIZ
Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
firdevsyildiz@sakarya.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-9653-1102>

Sekreteryası/Secretary

Arş. Gör. Halil İbrahim Yılmaz
Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
hibrahimyilmaz@sakarya.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-9607-2794>

İngilizce Dil Editörü/Language Editor (English)

Doç. Dr. Öznur ÖZDEMİR
Uludağ Üniversitesi, Tarih Fakültesi
oznurozdemir@uludag.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-2379-538X>

Arapça Dil Editörü/Language Editor (Arabic)

Arş. Gör. Firdevs YILDIZ
Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
firdevsyildiz@sakarya.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-9653-1102>

DANIşMA KURULU/PUBLISHING BOARD

Prof. Dr. Mithat ESER
Selçuk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
mithateser@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7738-9611>

Prof. Dr. Nizamettin PARLAK
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
nizamparlak@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0002-1664-3639>

Prof. Dr. Tahsin KOÇYİĞİT
Ege Üniversitesi, Birgivi İlahiyat Fakültesi
kocygitt@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4017-7682>

Prof. Dr. Cahit KÜLEKÇİ
Yalova Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi
cahitkulekci@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1973-6774>

Doç. Dr. Nihal ŞAHİN UTKU
Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
nihalutku@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0003-2998-4026>

Dr. Öğr. Üyesi Yavuz Selim GÖL
Giresun Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
yavuzselimgol@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7759-4482>

ALAN EDİTÖRLERİ/SECTION EDITORS

Prof. Dr. Fatih Yahya AYZ
Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
fyayaz@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0003-3261-4915>

Prof.Dr. İshak ÖZGEL
Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
ishakozgel@sdu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-3807-414X>

Doç. Dr. Kenan MERMER
Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
kmermer@sakarya.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-8085-5970>

Doç. Dr. Mahmud Esad ERKAYA
Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
mahmudesad.erkaya@asbu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-3981-4688>

Doç. Dr. Güllü YILDIZ
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
gullu.yildiz@marmara.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-0630-7145>

Doç. Dr. Habib KARTALOĞLU
Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
hkartaloglu@sakarya.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-4973-0787>

Doç. Dr. Şenol SAYLAN
Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
senolsaylan@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0618-4907>

Doç. Dr. Ömer Faruk ERDOĞAN
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
omerfaruk.erdogan@dpu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-4131-3532>

Doç. Dr. Necmi SARI
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
rahaveyh@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0910-7691>

Doç. Dr. Semra GÜLER MERCAN
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
semra.guler@dpu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-6764-4247>

Doç. Dr. Tahir ÇAĞMAN
Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
cagman@sakarya.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-5788-8747>

Dr. Öğr. Üyesi Yasemin SARI CEVELEK
Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
ysari@nku.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-2539-1696>

Doç. Dr. Ziya ERDİNÇ
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
ziya.erdinc@marmara.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-5884-807X>

Arş. Gör. Fatma Hayrünnisa ÇİL
Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
fhceviz@sakarya.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-0831-5915>

İÇİNDEKİLER

CONTENTS

Editörden.....	X
From the Editor.....	XI
■ Araştırma Makaleleri Research Articles	
Hız. Peygamber'in Gazve ve Seriyeleri'nde İâşe İkmâl Faaliyetleri	1
<i>Ration Supply Activities in the Prophet's Ghazwa and Sariyyas</i>	
Serdar Sevmezler	
Yahyâ b. Âdem'in (öl. 203/818) Kitâbü'l-Harâc Adlı Eserinde Yer Alan Hız. Peygamber'in Savaşları (Gazveleri) İle İlgili Rivayetler ve Kaynakları	33
<i>The Narratives About the Battles of the Prophet Muhammad (Ghazawât al-Nabî)</i>	
<i>In Yahyâ b. Âdam's (d.a.h. 203/a.d. 818) Kitâb Al-Harâj and Their Sources</i>	
Yavuz Sarı	
Kur'an'da Hız. Peygamber'e Verilen "İtaat/İttiba Etme" Emirlerinin Karakter Eğitimi Açısından Önemi.....	47
<i>The Importance of the "Obey/Imitate" Commands Given to the Prophet in Terms of Character Education in the Qur'an</i>	
İdris Sami Sümer	
Fethi Melkawi' de Bilgi Entegrasyonu Metodolojisi: Endüktif ve Analitik Çalışma	65
<i>منهجية التكامل المعرفي عند فتحي ملكاوي دراسة استقرائية تحليلية</i>	
Zeynep Armutlu	

EDİTÖRDEN

Rahmân ve Rahîm Olan Allah'ın Adıyla...

Sevgili Okurlarımız,

Siyer Araştırmaları Dergisi yeni sayısıyla sizlerle buluşuyor. Son sayımızdan bu yana dergimiz Ebsco – Central & Eastern European Academic Source (CEEAS) ve Erih Plus (European Reference Index for the Humanities) dizinlerinde taranmaya başlamıştır. TR dizine girme çalışmalarımız da hassasiyetle sürmektedir. Ümidimiz kısa sürede bu aşamayı da elde etmektir. Bu sürece katkı sunan tüm arkadaşlarımıza müteşekkiziz.

Sayımız bilim dünyamıza önemli katkılar ve tartışmalar sunacak olan dört makaleden oluşmaktadır. İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalında Araştırma Görevlisi olarak görev yapan Serdar SEVMEZLER tarafından kaleme alınan “Hz. Peygamber'in Gazve ve Seriyeleri'nde İaşe İkmâl Faaliyetleri” oldukça mükemmel bir tasvir ve değerlendirmeye bizlere yeni bilgiler sunuyor. Bu makalede, Hz. Peygamber'in (sas) düzenlemiş olduğu gazve ve seriyyelerde askerlerin iaşe tedarik yöntemleri, iaşenin sevkiyatı ve dağıtımı, yiyeceklerin pişirilmesi, yemek tüketimi ve muharebe hayvanlarının beslenmesi gibi konular ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Gelecekte güçlü bir kalem olacağı anlaşılan Serdar SEVMEZLER'in makalesini büyük bir heyecanla takip edeceğinizi umuyoruz. Doktora Öğrencisi Yavuz SARI'nın “Yahyâ b. Âdem'in (öl. 203/818) Kitâbü'l-Harâc Adlı Eserinde Yer Alan Hz. Peygamber'in Savaşları (Gazveleri) ile İlgili Rivayetler ve Kaynakları” başlıklı makalesi siyer malzemesinin farklı disiplinlere ait eserlerdeki mevcudiyetini bize bir kere daha sunmaktadır. Harac kitaplarındaki siyer rivayetlerinin mahiyetini kavramaya katkı sunan bu çalışma ilerleyen zaman içinde yeni örnekleriyle umarız fikir dünyamızı aydınlatmaya devam eder. Dr. Öğretim Üyesi İdris Sami SÜMER'in “Kur'ân'da Hz. Peygamber'e Verilen “İtaat/İttiba Etme” Emirlerinin Karakter Eğitimi Açısından Önemi” başlığını taşıyan araştırması Hz. Peygamber'e ve onun şahsında tüm inananlara verilen “itaat/ittiba etme” emirleri inceleme konusu yapmıştır. Malezya Uluslararası İslam Üniversitesi'nde çalışmalarını sürdüren araştırmacı Zeynep ARMUTLU'nun “Fethi Melkawi'de Bilgi Entegrasyonu Metodolojisi: Endüktif ve Analitik Çalışma” isimli çalışması bize hem Fethi Melkawi'yi hem de onun bilgi metodolojisi çerçevesinde İslâm ahlâkının önemli donelerini tanıtıyor.

Siyer Araştırmaları Dergisi'nin bu sayısının ve kıymetli makalelerinin bilim dünyasına önemli katkılar ve tartışmalar sunmasını ümit ediyoruz. Sonraki sayılarımız için İslâmî Bilimlerin tüm alanlarında çalışan bilim insanlarını Hz. Peygamber'le ilgili yeni araştırmalar yapmaya davet ediyoruz. Mü'minlere karşı Raûf ve Rahîm olan Hz. Peygamber'in hayatına dair hakikati bulma yolunda atılacak her adım, kuşkusuz Azîz olana ittiba anlamına gelmektedir.

Yayın Kurulu Adına
Prof.Dr. Levent ÖZTÜRK
Editör

FROM THE EDITOR

In the Name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful...

Dear Readers,

We are pleased to present the new issue of *the Journal of Sirah Studies*. Since our last issue, the journal has been indexed in Ebsco – Central & Eastern European Academic Source (CEEAS) and Erih Plus (European Reference Index for the Humanities). We are also continuing our efforts to be included in the TR Index with the utmost diligence, and we hope to achieve this milestone soon. We are sincerely grateful to all our colleagues who have contributed to this process.

This issue consists of four articles, each offering valuable contributions and discussions to the academic community. The first article, authored by Serdar SEVMEZLER, a Research Assistant at Istanbul University’s Department of Medieval History, is titled “Ration Supply Activities in the Prophet’s Ghazwa and Sariyyas” Through a detailed description and analysis, this study sheds new light on the methods of supplying provisions to soldiers, transporting and distributing food, cooking practices, meal consumption, and feeding war animals during the campaigns of the Prophet Muhammad (PBUH). We are confident that readers will follow SEVMEZLER’s work with great interest, as he demonstrates potential as a promising future scholar. The second article, written by PhD Candidate Yavuz SARI, titled “The Narratives About the Battles of The Prophet Muhammad (Ghazawāt Al-Nabī) In Yahyā B. Ādam’s (D.A.H. 203/A.D. 818) Kitāb Al-Harāj And Their Sources,” provides further insight into the presence of Sirah material in works belonging to different disciplines. This study, which contributes to understanding the nature of Sirah narratives in tax law books, will hopefully continue to enlighten our intellectual world with further examples in the future. The third article, by Dr. İdris Sami SÜMER, titled “The Importance of the “Obey/Imitate” Commands Given to the Prophet in Terms of Character Education in the Qur’ān” examines the Qur’anic commands of obedience and adherence to the Prophet Muhammad and, through him, to all believers. Lastly, the article by researcher Zeynep ARMUTLU from the University of Malaysia, titled “منهجية التكامل المعرفي عند فتحي ملكاوي دراسة استقرائية تحليلية” introduces us to both Fathi Melkawi and the significant elements of Islamic ethics within his methodology of knowledge. We hope that this issue of the *Journal of Sirah Studies*, along with its valuable articles, will contribute meaningfully to the academic discourse. We invite scholars from all fields of Islamic Sciences to engage in new research on the life of the Prophet Muhammad (PBUH) for future issues. Indeed, every step taken in the pursuit of truth regarding the life of the Prophet—who is ever compassionate and merciful towards the believers—is a step in obedience to the Almighty.

On behalf of the Editorial Board,
 Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK
 Editor in Chief

Hız. Peygamber'in Gazve ve Seriyeleri'nde İâşe İkmâl Faaliyetleri*

*Ration Supply Activities in the
Prophet's Ghazwa and Sariyyas*

Serdar SEVMEZLER**

Makale Bilgisi / Article Information

Article Type (Makale Türü): *Research Article* (Araştırma Makalesi)

<https://doi.org/10.56288/siyer.1557518>

Date of Submission (Geliş Tarihi): 28.09.2024

Date of Acceptance (Kabul Tarihi): 22.10.2024

Date of Publication (Yayın Tarihi): 31.10.2024

Citation / Atıf: Sevmezler, Serdar. "Hz. Peygamber'in Gazve ve Seriyeleri'nde İâşe İkmâl Faaliyetleri". *Siyer Araştırmaları Dergisi* 17 (Ekim 2024), 1-31.

Peer-Review (Değerlendirme): *Double anonymized – At Least Two External* (Çift Taraflı Körleme / En Az İki Dış Hakem).

Ethical Statement (Etik Beyan): *It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.* (Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur).

Plagiarism Checks (Benzerlik Taraması): *Yes* (Evet) – intihal.net

Conflicts of Interest (Çıkar Çatışması): *The author(s) has no conflict of interest to declare* (Çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

Complaints (Etik Beyan Adresi): sad@siyeryayinlari.com

Grant Support (Finansman): *The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.* (Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır).

Copyright & License (Telif Hakkı ve Lisans): *Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.* (Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır).

* Bu makale, yazarın İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde devam eden doktora tezinden üretilmiştir. (This article is based on the author's doctoral dissertation, currently in progress at the Institute of Social Sciences, Istanbul University.)

** Araştırma Görevlisi, İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul-Türkiye. (Research Assistant, Istanbul University, Department of History, Chair of Medieval History, Istanbul-Turkey). serdarsevmezler1@istanbul.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8163-5061>, ROR ID: <https://ror.org/03a5qrr21>

Öz

Bu makalede, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) gazve ve seriyyelerinde askerlerin tükettiği yiyecek ve içecekler, iāşe tedarik yöntemleri, iāşenin depolanması, sevkiyatı ve dağıtımı, yiyeceklerin pişirilmesi, yemek tüketimi ve muharebe hayvanlarının beslenmesi gibi konular ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Araştırmanın verileri siyer-megāzī kaynakları, umumī tarih kitapları, hadis kitapları, tabakāt ve terācim kitapları, coğrafya kitapları, sözlükler ve diğer ilgili kaynaklardan elde edilmiştir. Araştırma sonuçları, Hz. Peygamber dönemi askerī harekāt sırasında besin değeri, dayanıklılığı, tedariki, muhafazası ve nakliye kolaylığı nedeniyle genellikle hurma, hays, ekmek, sevīk, kurutulmuş veya taze et gibi yiyeceklerin tercih edildiğini göstermektedir. Bu dönemde gıda maddelerinin tedarikinde gereksinimler doğrultusunda farklı yöntemlere başvurulmuştur. Şahsi yiyecekler, devlet desteği, doğal kaynaklar, harp ganimetleri, satın alımlar, bağış ve yardımlar, antlaşmalar yoluyla tedarik ve avlanma yoluyla edinilenler temel iāşe tedarik kaynaklarını oluşturmaktaydı. Barış şartlarında savaşcının kendisi için erzak stokladığına dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Sefer durumunda ise dönemin en önemli askerī nakliye aracı olan develer, sahip oldukları taşıma kapasitesi ve bizzat kendilerinin yiyecek kaynağı olması özelliğiyle askerī birlikler için bir mobil ikmāl deposuydu. Buna ek olarak harekāt alanında düşmandan elde edilen ganimetlerin toplandığı alanlar, bir tür ikmāl deposu olarak faaliyet göstermiştir. Harekāt alanına iāşe sevkiyatı develer üzerinde ve yaya erin üzerinde yapılmaktadır. Askerlerin günlük öğün sayısı ve öğün başına düşen gıda miktarı, sefer güzergāhının uzunluğu, sefer süresi, gıda stok miktarı ve bölgesel kaynaklar gibi çeşitli faktörlere bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. Buna ek olarak konuyla ilgili ayrıntılara kaynaklarda rastlanmaması sebebiyle asker başına düşen istihkak miktarının ve günlük olarak besinlerden aldığı kalori değerinin hesaplanması oldukça zordur. Bazı savaş ve operasyonlar sırasında askerler büyük ölçüde iāşe sıkıntısı yaşamış ancak en kısa sürede çeşitli kaynaklardan yiyecek ve içecek tedarik edilerek askerlerin muharebe güçleri korunmuş ve harekātler başarılı bir şekilde tamamlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslām Tarihi, Hz. Peygamber, Gazve, Seriyye, İāşe, İkmāl, Beslenme.

Abstract

This article examines a range of issues related to food and beverages consumed by the soldiers, including ration supply methods, storage, transport and distribution of ration, cooking of food, food consumption as well as feeding of combat animals in the Prophet's (pbuh) ğhazwa and sariyyas. The data of the research were obtained from sira- maghāzī sources, universal history books, hadith books, tabakāt books, geography books, dictionaries, and other relevant sources. The findings of the study indicate that, during military operations in the time of the Prophet, food such as dates, hays, bread, sevīk, and dried or fresh meat were generally preferred due to their nutritional value, durability, ease of procurement, preservation, and transportation. During this period, a variety of methods were employed to provide food following necessities. The principal methods of food provision included personal food, food supplied by state support, natural resources, and war booty, food was procured through purchases, donations and aid, food supplies through treaties, and food procured through hunting. The sources do not contain any information regarding the warrior's stockpiling of provisions for himself during peaceful times. In the time of military campaigns, camels were the most important means of military transportation of the period, serving as a mobile supply depot for military units due to their exceptional carrying capacity and the fact that they themselves were a source of sustenance. Besides, the areas where war booty was obtained from the enemy served as a kind of supply depot. Food supplies were transported to operational areas by both camel and on foot. The number of meals per day and the quantity of food consumed per meal varies depending on a number of factors, which include the length and duration of the campaign, the amount of food stockpiled, and regional resources. Furthermore, there is a lack of detailed information on this subject in the sources, making it extremely challenging to accurately calculate the rations per soldier and the calorific value of the available food per day. In some cases, the troops faced significant ration shortages. However, the necessary food and beverages were quickly obtained from various sources, enabling the troops' continued operational effectiveness and the completion of the assigned missions.

Keywords: History of Islam, The Prophet Muhammad, Ğhazw, Sariyya, Ration, Supply, Nutrition.

Giriş

Hız. Peygamber (s.a.s.) dönemi savaşları gerek İslâm tarihinde gerekse dünya tarihinde sahip olduğu etki ve önem sebebiyle pek çok araştırmaya konu olmuştur.^[1] Bu çalışmalarda Hız. Peygamber döneminde askerî teşkilât, savaşlarda uygulanan taktik ve stratejiler, savaşların sebep ve sonuçları gibi konular üzerinde durulmuş ancak askerlerin iâşesi konusu yeterince incelenmemiştir. Mezkûr konularla ilgili yapılan araştırmalarda ise iâşe ikmâl faaliyetlerine dair sınırlı bilgiler verilmektedir. Bu nedenle askerî lojistik faaliyetlerin en önemli konularından biri olan iâşe ikmâl faaliyetlerinin Hız. Peygamber döneminde nasıl yürütüldüğünün müstakil olarak incelenmesi çalışmaya değer bir konu olarak ortaya çıkmaktadır. Konunun Hız. Peygamber dönemi askerî tarih çalışmalarına ve askerî lojistik tarihi literatürüne katkı sunması amaçlanmaktadır.

Askerlerin ve hayvanların beslenmesi, ordunun hareket kabiliyetini ve savaşma kapasitesini doğrudan etkileyen faktörlerden biridir. Bu bağlamda Hız. Peygamber dönemi İslâm askerî birliklerinin savaşa hazırlık süreçlerinde, sefer ve savaş esnasında ilgilenmesi gereken konulardan biri de iâşe ikmâli olmuştur. Bu makalede, Hız. Peygamber'in gazve ve seriyyelerinde iâşe ikmâl sürecinin nasıl organize edildiği, askerlerin hangi ürünleri tükettikleri, iâşe tedarik yöntemleri, depolama, dağıtım ve sevk faaliyetleri, yemeklerin pişirilmesi, yemek tüketimi ve muharebe hayvanlarının beslenmesi konuları detaylı bir şekilde incelenmektedir. Konu işlenirken ikmâl sürecinde karşılaşılan zorluklar ve bu zorlukları aşma çabalarına da değinilmektedir. Böylece, Hız. Peygamber döneminde iâşe ikmâlinin harekâta etkisi ve dönemin askerî başarılarındaki rolü daha iyi anlaşılacaktır.

1. İâşe Tedariki

Tedarik sözlükte "Araştırıp bulma, sağlama, elde etme"^[2] olarak tanımlanmıştır. Askerî literatürde tedarik; "malzemenin tür ve miktarının belirlenmesi de dâhil olmak üzere, temin edilmesi, dağıtımı, depoda bakımı ve malzemenin kurtarılmasını"^[3] ifade etmektedir. Bu tanımıyla tedarik Arapça kökenli bir kelime olan, aynı zamanda Türkçe askerî ve akademik literatürde de kullanılan ikmâl kavramı ile aynı anlama gelmektedir.^[4] Temin ise sözlükte "sağlama, elde etme, gerçekleştirme"^[5] anlamlarına gelmektedir. Askerî lojistik ile ilgili Türkçe ve yabancı yazına bakıldığında tedarik (supply, procurement, acquisition), temin (procurement) ve satın alma (purchasing) kavramlarının birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Ancak temin kavramı satın almayı içerecek şekilde daha geniş bir anlama sahiptir. Biz bu çalışmamızda tedarik ve temin kavramlarını askerî ve akademik literatüre de uygun olarak elde etme ve sağlama anlamlarıyla sözlük tanımıyla kullanmayı tercih ettik.

[1] Bu konuda bazı çalışmalar için bk. Abdürreûf Avn, *el-Fennü'l-ğarbî fî şadri'l-İslâm* (Mısır: Dârü'l-Maârif, 1961); Muhammed Zâhir Watr, *Military Management In The Battles Of The Prophet (S)*, çev. Abu Zahra Muhammadi (b.y.: Veritas Consulting PR and Media Consultancy UK, 2011); Mahmud Şit Hattâb, *Komutan Peygamber*, çev. Ahmed Ağırakça (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1988); Muhammed Hamîdullah, *Hız. Peygamber'in Savaşları*, çev. Nazire Erinç Yurter (İstanbul: Beyan Yayınları, 2012); Mustafa Zeki Terzi, *Hız. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askerî Teşkilât* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2017); Mustafa Ağırman, *Hız. Peygamber'in Savaş Stratejisi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992); Elşad Mahmudov, *Sebepleri ve Sonuçları Açısından Hız. Peygamber'in Savaşları* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010); Cafer Acar, *İslâm'da Savaş -Câhiliye ve Risâlet Döneminde Savaş Olgusu-* (Kahramanmaraş: SAMER Yayınları, 2020); David Nicolle, *The Military Technology of Classical Islam* (Edinburgh: University of Edinburgh, Doktora Tezi, 1982); a.mlf., *İslam Orduları 600-1100*, çev. Emir Yener (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013); Richard A. Gabriel, *İslâm'ın İlk Mareşali Hız. Muhammed*, çev. Ahmet Büyükkaksoy (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021).

[2] İsmail Parlâtır vd., *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998), "tedarik", 2/2164.

[3] Office of the Chairman of the Joint Chiefs of Staff, *DOD Dictionary of Military and Associated Terms* (Washington DC: The Joint Staff, 2019), "supply", 205.

[4] Kara Kuvvetleri Komutanlığı (KKK), "İkmal" (Erişim 3 Ekim 2024).

[5] İsmail Parlâtır vd., "temin", 2/2185.

Hız. Peygamber döneminde gıda maddelerinin tedarikinde gereksinimler doğrultusunda hem iç hem dış kaynaklardan farklı yöntemlere başvurulmuştur. Şahsi yiyecekler, devlet desteği, doğal kaynaklar, harp ganimetleri, satın alımlar, bağış ve yardımlar, antlaşmalar yoluyla tedarik ve avlanma yoluyla edinilenler temel tedarik kaynaklarını oluşturmaktaydı.

1.1. Askerî Birliklerin Temel İâşe Maddeleri

1.1.1. Tarımsal Ürünler

Hız. Peygamber döneminde Arap Yarımadası'nda ekonomik hayat tarım ve hayvancılık faaliyetlerine dayandığından askerlerin beslenmesi de hububat, meyve, et ve süt ürünleri gibi temel gıdalarla sağlanmıştır. Hububat ürünleri Hız. Peygamber döneminde askerlerin ve hayvanların besin ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli gıda maddeleri arasında yer almaktaydı. Risâlet döneminde Medine ve yakın çevresinde yaygın olarak ekilen ve tüketilen hububat çeşidi arpaydı.^[6] Buğday tarımının ise daha sınırlı olduğu görülmektedir.^[7]

Arpa çoğunlukla ekmek (الخبز) ve sevîk (السويق) yapımında kullanılmaktaydı. Hız. Peygamber dönemi Arap mutfağının temel besin maddelerinden biri olan ekmek, operasyonlar sırasında askerlerin önemli yiyeceklerindendi. Hendek Gazvesi (5/627) sırasında Hız. Peygamber için yemek hazırlamak isteyen Câbir b. Abdullah, eşinin arpayı öğütüp un haline getirdiğini ve bu unla hamur yaparak arpa ekmeği pişirdiklerini belirtmiştir.^[8] Aynı gazve esnasında askerlere üzerine yağ konulmuş arpa ekmeği sunulduğu aktarılmaktadır.^[9] Hudeybiye seferinde (6/628) Hız. Peygamber'in, yanında yol azığı (un) olanlardan ekmek ve/veya yemek yapmalarını istediği,^[10] Veddân bölgesindeyken Hız. Peygamber'e ikram edilen yiyecekler arasında ekmeğin de bulunduğu nakledilmektedir.^[11] Tebük Gazvesi (9/630) için hazırlık yapan Vâsile b. Eska'ya kardeşi bir miktar unla hamur yoğurup bir kovaya koyarak vermiştir.^[12]

Hız. Peygamber dönemi Arap toplumunda sıkça tüketilen sevîk^[13], hazırlanması kolay, dayanıklı, bozulmayan ve doyurucu özelliğiyle seferler sırasında askerlerin önemli besin maddelerinden biriydi. Sevîk, un veya hububatı kavurduktan sonra birkaç kez sıcak su ile ardından soğuk su ile

[6] Elnure Azizova, *Hız. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler* (İstanbul: TDV - İSAM Yayınları, 2017), 216-218; Fatih Oğuzay, *Hız. Peygamber Döneminde Tarım Kültürü* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 46; İsmail Pırlanta, "Hız. Peygamber Döneminde Tarım Faaliyetleri ve Ekonomiye Katkısı", *Siyer Araştırmaları Dergisi* 5 (Ocak 2019), 26.

[7] Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtîbü'l-idâriyye: Hız. Peygamber'in Yönetimi*, çev. Ahmet Özel (İstanbul: İz Yayıncılık, 2003), 2/118, 149, 156; Azizova, *Hız. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, 216-219; Oğuzay, *Hız. Peygamber Döneminde Tarım Kültürü*, 45-46; Pırlanta, "Hız. Peygamber Döneminde Tarım Faaliyetleri ve Ekonomiye Katkısı", 27.

[8] Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer el-Vâkidî, *Kitâbü'l-Megâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts. London: Oxford University Press, 1965-1966), 2/452; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebevîyye*, thk. Mustafa es-Sekkâ vd. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 3/229; Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*, thk. Alî Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001), 2/67; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 23/276-278 (No. 15028); Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şahîh*, nşr. Muhammed Zühayr en-Nâsır (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Cihâd", 188 (No. 3070); Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *Şahîh-i Müslim*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabîyye, 1412/1991), "Eşribe", 141; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek 'ale's-Şahîhâyn*, nşr. Heyet (Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1435/2014), 5/181 (No. 4376).

[9] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/67.

[10] Vâkidî, *el-Megâzî*, 2/585; Mustafa Âsım Köksal, *İslâm Tarihi: Hız. Muhammed (a.s) ve İslâmiyet* (İstanbul: Şamil Yayınevi, ts.), 13/146.

[11] Vâkidî, *el-Megâzî*, 2/577.

[12] Vâkidî, *el-Megâzî*, 3/1028; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/129; Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer Garâme el-Amravî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 62/357.

[13] Sevim Demir Akgün, *Hız. Peygamber Döneminde Yemek Kültürü* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 34-35, 40, 53, 88.

işlemden geçirilerek hazırlanmaktadır.^[14] Hudeybiye seferinde (6/628) orduda iâşenin azalması üzerine herkesten yanında kalan erzakı getirmesi istenmişti. Bu esnada bazı sahâbîlerin un ve sevîk getirdiği kaydedilmektedir.^[15] Hz. Peygamber Hayber Gazvesi'nde (7/628) es-Sahbâ'da konakladığı sırada yiyecek istemiş, kendisine sevîk ve hurma getirilmiş, bunları ashâbıyla birlikte yemiştir.^[16] Süveyd b. Nu'mân bu sevîkin biraz su ilavesiyle daha sıvı kıvamda yenildiğini belirtmektedir.^[17] Mekke fethinde (8/630) Hz. Âişe'nin Hz. Peygamber için hazırladığı kumanya arasında sevîk, un ve hurma bulunmaktaydı.^[18] Bu dönemde düşman kuvvetler de iâşe olarak sevîk kullanmaktaydı. Örneğin Ebû Süfyân Bedir Savaşı'nın (2/624) intikamını almak için yaklaşık 200 kişilik bir kuvvetle Medine'ye bir askerî harekât düzenlediği sırada iâşe olarak yanlarına sevîk almışlardı. Hz. Peygamber bu kuvveti püskürtmek ve takip etmek için 200 kişilik bir birlik hazırladı. Düşman kuvveti, burada bir çatışmayı göze alamadığından bölgeden hızlıca kaçabilmek amacıyla yanlarında taşıdıkları ve içlerinde kavrulmuş un (sevîk) bulunan çuvaları yere atmışlardı. Müslümanların bu un çuvalarını toplayıp Medine'ye getirmesi sebebiyle bu sefere Sevîk Gazvesi (2/624) adı verilmiştir.^[19] Hareket kabiliyetini arttırmak amacıyla yüklerini hafifletecek kadar çuvalın yere atılmış olması düşman kuvvetinin taşıdığı sevîk miktarı hakkında fikir vermektedir. Ayrıca Uhud Savaşı'ndan (3/625) bir yıl sonra Müslümanlarla Bedir'de tekrar karşılaşmak üzere sözleşen Ebû Süfyân 2.000 piyade ve 50 süvari ile Mekke'den ayrılmış, ancak yiyeceklerinin azlığını bahane ederek Usfân'dan^[20] geri dönmüştü. Kureyşlilerin bu ordu hakkında sevîk içmek için yola çıktığını ima ederek "ceyşü's-sevîk" (kavut ordusu) şeklinde alaylı bir ifade kullanmaları,^[21] orduyla birlikte sevîk götürüldüğüne işaret etmektedir. Verilen örnekler dönemin askerî harekâtlarında iâşe olarak sevîkin çokça tercih edildiğini göstermektedir.

Arabistan'ın başlıca meyve ürünlerinden biri olan hurma hazır yiyecek olarak tüketilmesi, kolay taşınır olması, çöl ikliminde uzun süre bozulmadan saklanabilmesi ve bayatlamaması gibi özelliklerinden dolayı askerlerin en önemli gıda maddesiydi. Bedir Gazvesi'ne (2/624) katılan her bir askerın iâşe olarak yanlarına bir sâ^[22] (2,175 kg. veyahut 3,8 kg.) hurma aldığı,^[23] Hamrâülesed Gazvesi'ne (3/625) 30 deve yükü hurma,^[24] Gâbe Gazvesi'ne (6/627) yüklerle hurma götürüldüğünü haber veren rivayetler^[25] yanında, bazı sahâbîlerin seferlerdeki temel yiyecek-

[14] Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, thk. Yûsuf Ali Tavîl (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986), 3/317; Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânüsü'l-basît fi tercemeti'l-Kâmüsü'l-Muhît*, yay. haz. Mustafa Koç - Eyyüp Tanrıverdi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 4/4037.

[15] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/616.

[16] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/639; Buhârî, "Vuğû", 51 (No. 209); Ahmed b. Abdullah b. İshâk el-İsfahânî Ebû Nuaym, *Ma'rifetü's-şahâbe*, thk. Âdil b. Yûsuf el-Azzâzî (Riyad: Dârü'l-Vatan, 1419/1998), 3/1393.

[17] Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes İmam Mâlik, *el-Muvattâ*, thk. M. Mustafa el-Azamî (Ebû Zabî (Abudabi): Müessesetü Zâyid b. Sultân, 1425/2004), "Vuğû'tü's-şalât", 72. Ayrıca bk. Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek Mecdüddîn İbnü'l-Esir, *en-Nihâye fi ğarîbi'l-hadîş ve'l-eşer*, thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî - Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Kahire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1383-1385/1963-1965), 1/210.

[18] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/796; Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *İmtâ'u'l-esmâ' bimâ li'n-nebiyyi mine'l-ahvâl ve'l-emvâl ve'l-hafede ve'l-metâ'*, thk. M. Abdülhamîd en-Nümeysî (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1420/1999), 1/352; Ebû'l-Ferec Nûrüddîn Alî b. Burhâniddîn İbrâhîm b. Ahmed el-Halebî, *es-Sîretü'l-Halebiyye fi sîreti'l-emîni'l-me'mûn: İnsânü'l-uyûn* (Beirut: y.y., 1400/1980), 3/9.

[19] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/181-182; İsmail Yiğit, "Sevîk Gazvesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/585.

[20] Usfân, Mekke'nin 80 km. kuzeyinde, Medine yolu üzerinde bir yerleşim yeridir. bk. Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beirut: Dâru Sâdır, 1397/1977), 4/121-122; Âtik b. Gays el-Belâdî, *Siyer Coğrafyası*, çev. Harun Özel - Youssoufa Soumana (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020), 175.

[21] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/388; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/220; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 2/56; Mustafa Fayda, "Bedrü'l-Mev'id", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/335.

[22] Eski bir ölçek. bk. Cengiz Kallek, "Sâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/317-319.

[23] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/24.

[24] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/338.

[25] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/547; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 2/78; Ebû'l-Feth Muhammed b. Muhammed İbn Seyyidünnâs, *es-Sîretü'n-nebeviyye: Uyûnü'l-eşer fi funûni'l-megâzî ve's-şemâ'il ve's-siyer*, thk. Muhammed el-İdû'l-Hatrâvî - Muhyiddin Müstü (Medine - Dimaşk: Mektebetü Dârü't-Türâs - Dâru İbn Kesîr, 1413/1992), 2/129.

lerinin hurma olduğuna dair sözleri^[26] askerî operasyonlar sırasında hurmanın yaygın olarak tüketildiğini teyit etmektedir. Ayrıca hurma çekirdeği öğütülerek veya öğütülmeden develerin beslenmesinde yem olarak kullanılmaktaydı.^[27]

Hurma hem sade olarak hem de çeşitli katkı maddeleri ile karıştırılarak tüketilebilmekteydi. Kurutulmuş yoğurt^[28] (الأُظْطُ),^[29] tereyağı ve çekirdeği çıkarılmış hurmanın karıştırılmasıyla hazırlanan haysın (الحيسن)^[30] birçok askerî harekât sırasında tüketildiği görülmektedir. Hendek Gazvesi (5/627) sırasında Ümmü Âmir el-Eşheliyye'nin Hz. Peygamber'e bir kap hays yemeği gönderdiği bundan hem Hz. Ümmü Seleme'nin hem de askerlerin yediği bildirilmektedir.^[31] İslâm ordusu, Hayber Gazvesi'nden (7/628) dönerken, Hz. Peygamber Safiyye bint Huyey ile yaptığı evlilik münasebetiyle bir ziyafet tertip etmişti. Bu ziyafet için, sefere katılanlardan ellerinde bulunan gıda maddelerini getirmeleri talep edilmiş, getirilen gıda maddeleri arasında keş peynir, tereyağı ve hurma bulunmaktaydı. Bu malzemeler karıştırılarak hays yemeği hazırlanmış ve askerlere ikram edilmiştir.^[32] Tebük Gazvesi'nde (9/630) Hz. Peygamber'in bir grup ashâbıyla oturduğu sırada, Sa'd b. Hüzeym oğullarına mensup bir misafirin geldiği bu esnada Hz. Peygamber'in Bilâl-i Habeşî'den yiyecek hazırlamasını istediği, onun da keş peynir ve yağ ile yoğrulmuş bir miktar hurma (hays) çıkardığı aktarılmaktadır.^[33]

Hurma kadar yaygın olmamakla birlikte seferler sırasında meyve olarak üzüm^[34] ve kebâs adı verilen erâk ağacı meyvesi^[35]; sebze olarak acur, itr,^[36] salatalık,^[37] soğan ve sarımsak^[38] gibi yiyeceklerin tüketildiği görülmektedir. Ayrıca maddî yetersizlikler ve seferin zorluklarından dolayı bazı harekâtlar sırasında askerlerin açlık çektiği, bu nedenle çeşitli bitkiler yedikleri aktarılmaktadır.^[39] Hurma dışındaki bu sebze ve meyvelerin çoğunlukla sefer güzergâhı ve harekât alanındaki doğal kaynaklardan, bağış, yardım ve harp ganimetlerinden temin edildiği görülmektedir.

1.1.2. Hayvansal Ürünler

Hz. Peygamber döneminde askerlerin beslenmesinde kullanılan et cinsinden temel ürünler deve, koyun ve keçi eti idi. Deve, Arap Yarımadası'nda çokça yetiştirildiğinden kolay tedarik edilmesi, Arap yemek kültüründe önemli bir yerinin olması, orduyla birlikte ayaktan canlı olarak

[26] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/338; Makrîzî, *İmtâ'*, 8/358; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf es-Sâlihî eş-Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti hayri'l-'ibâd*, thk. Âdil Ahmed - Alî Muhammed Muavvid (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1414/1993), 4/310.

[27] İbn Sa'd, *Tabakât*, 10/238; Philip K. Hitti, *Siyâsi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), 1/39; Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, 207.

[28] Süzme peynir olarak da ifade edilmektedir.

[29] Ekit, yağı alınmış ve kurutulmuş koyun ya da keçi yoğurdu demektir. Mecdüddin İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî ğaribi'l-hadîs ve'l-eşer*, 1/57. Türkçe'de keş olarak adlandırılmaktadır. Mütercim Âsim Efendi, *el-Okyânûsü'l-basîf fî tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhîr*, 3/2596.

[30] Mecdüddin İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî ğaribi'l-hadîs ve'l-eşer*, 1/467; Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beirut: Dâru Sâdir, ts.), 6/61. Ayrıca bk. Sevim Demir Akgün, *Hicrî Birinci Asır İslâm Toplumunda Yemek Kültürü* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 278-281.

[31] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/477.

[32] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/708; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 10/120; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 19/50-51 (No. 11992); Buhârî, "Şalât", 12 (No. 371).

[33] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 3/1017-1018.

[34] Buhârî, "Farzu'l-ħumus", 20 (No. 3154); Ağırman, *Hz. Peygamber'in Savaş Stratejisi*, 113.

[35] İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 1/104; Buhârî, "Enbiyâ", 29 (No. 3406); "Eṭ'ime", 50 (No. 5453); Müslim, "Eşribe", 163; İmâdüddin Ebü'l-Fidâ' İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Cîze: Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1417/1997), 6/534.

[36] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/577. Itr: Dağınık biten, kökü kesilince, içinden süte benzer bir sıvı çıkan bitkidir. Mecdüddin İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî ğaribi'l-hadîs ve'l-eşer*, 3/177.

[37] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/398.

[38] Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü's-şâğîr* (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983), 1/150.

[39] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/774; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 3/130-131, 380; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 22/242 (No. 14338); Buhârî, "Megâzî", 65 (No. 4361); Müslim, "Şayd ve'z-zebâ'ih", 17.

götürüldüğünden ayrıca bir nakil aracına gereksinim duyulmaması ve et veriminin yüksek olması özellikleriyle sefer ve savaşlar sırasında yüzlerce askeri doyurmak için önemli bir yiyecek kaynağıdır. Hamrâülesed Gazvesi'nde (3/625) asker iâşesi olarak 30 deve yükü hurma yanında bir gün 2 deve, bir gün de 3 deve kesildiği,^[40] Gâbe Gazvesi'nde (6/627) her 100 asker için bir deve taksim edildiği ve Sa'd b. Ubâde'nin Medine'den 10 adet deve gönderdiği,^[41] Zâtüsselâsil Seriyesi'nde (8/629) iğtinam edilen deve ve davarların kesilerek yendiği,^[42] Ebû Ubeyde b. Cerrâh kumandasında gönderilen Sîfûlbahr Seriyesi'nde (8/629) borçlanarak alınan develerin yendiğine^[43] dair rivayetler deve etinin yaygın olarak tüketildiğini göstermektedir.

Seferler sırasında deve eti dışında koyun, kuzu ve keçi gibi küçükbaş hayvanların etlerinin de yendiği görülmektedir. Orduyla birlikte sevkedilmesi güç olduğundan bu gibi hayvanlar yürüyüş güzergâhı, kamp ve harekât alanından ganimet, satın alma ve bağışlar yoluyla temin edilmiştir. Hudeybiye Gazvesi (6/627) sırasında Ebvâ'da konaklayan Hz. Peygamber'e İmâ b. Rahda (Eymâ b. Rahada) birkaç adet deve, 100 adet koyun ve süt yüklü 2 deve bağışlamış, Hz. Peygamber de bu koyunları ashâbına dağıtmıştı.^[44] Hayber Gazvesi'nde (7/628) düşmandan iğtinam edilen iki koyunun kesilip orduya dağıtıldığı kaydedilmektedir.^[45] Abdurrahman b. Ebû Bekir bir askerî sefer sırasında Hz. Peygamber tarafından bir koyunun satın alındığını ve pişirildiğini aktarmaktadır.^[46]

Kaynaklarda bazı askerî harekâtlar sırasında askerlerin çekirge yediklerinden bahsedilmektedir. Sahâbeden Abdullah b. Ebû Evfâ, Hz. Peygamberle beraber 6 (bazı rivayetlerde 7 veya 8) gazveye katıldığını ve çekirge yediklerini belirtmiştir.^[47]

Çok az rastlanmakla birlikte bazı seferlerde sığır,^[48] at,^[49] ceylan (veya geyik),^[50] deve kuşu,^[51] yaban eşeği^[52] ve tavşan^[53] gibi hayvanların eti de yenmiştir. Denize yakın bölgelere yapılan seferlerde deniz ürünleri de tüketilmiştir. Ebû Ubeyde b. Cerrâh kumandasındaki Sîfûlbahr

[40] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/338; Makrîzî, *İmtâ'*, 8/358; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/310; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 2/553.

[41] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/546, 547; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/297; İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳât*, 2/78, 80; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm (Mısır: Dârü'l-Maârif, 1968), 2/603; İbn Seyyidünnâs, *Uyûnü'l-eşer*, 2/129.

[42] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/771; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/497; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 6/168.

[43] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/775-776; İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳât*, 2/122-123, 5/369-371; Taberî, *Târîh*, 3/33; İbn Seyyidünnâs, *Uyûnü'l-eşer*, 2/216-217; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/503; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 3/201-202; Muhammed b. Abdülbâkî b. Yûsuf ez-Zürkânî, *Şerhu'l-Mevâhibi'l-ledünniyye*, nşr. Muhammed Abdülazîz el-Hâlidî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996), 3/366.

[44] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/577.

[45] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/660; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/350.

[46] Buhârî, "Hibe", 28 (No. 2618).

[47] Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî, *el-Muşannef*, thk. Heyet (Kahire: Dârü't-Te'sîl, 1436/2015), 4/270 (No. 8934); İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳât*, 5/206; Ebû Bekr Abdillâh b. Muhammed İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, thk. Muhammed Avvâme (Cidde: Dârü'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1427/2006), 12/423-424 (No. 25049); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 32/141 (No. 19398); Buhârî, "Zebâ'ih ve's-şayd", 13 (No. 5495); Müslim, "Şayd ve'z-zebâ'ih", 52; Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî, *el-Câmi'ü's-şâhih-Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. (Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1962-1978), "Eṭ'ime", 22 (No. 1821, 1822); Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî: el-Müctebâ*, thk. Muhammed Rıdvân İrkasûsî vd. (Dimaşk: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1439/2018), "Şayd ve'z-zebâ'ih", 39 (No. 4356-4357).

[48] Câbir b. Abdullah Umretü'l-kazâ seferinde (7/629) kesilen deve ve sığırların her birine yedişer kişinin ortak olduğunu belirtmektedir. İmâm Mâlik, "Daḥâyâ", 1769; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Dimaşk: Müessesetü'r-Risâle, 1430/2009), "Eḍâhi", 5 (No. 3132).

[49] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/661; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/345; İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳât*, 2/107; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 23/168 (No. 14890); Buhârî, "Zebâ'ih ve's-şayd", 27 (No. 5520).

[50] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/26-27, 3/1035-1036.

[51] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 3/1035.

[52] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 3/1035-1036. Sadece yaban eşek etinin yenmesine izin verilmiş, evcil eşek etinin yenmesi kesin olarak yasaklanmıştır. Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/660-661; Buhârî, "Farzu'l-ḥumus", 20 (No. 3155); Müslim, "Şayd ve'z-zebâ'ih", 22, 23, 24, 25 vd.; Mehmet Şener, "Hayvan (Fıkıh)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/95.

[53] Buhârî, "Hibe", 5 (No. 2572).

Seriyyesi'nde (8/629), dalgaların kıyıya attığı 'anber (العنبر) isimli büyük bir balığı askerlerin 12 (bazı rivayetlerde 15 veya 20) gün boyunca yedikleri aktarılmaktadır.^[54]

Ordunun beslenmesinde kullanılan diğer hayvansal ürünler ise süt,^[55] bal,^[56] süzme peynir (kurutulmuş yoğurt), tereyağı^[57] ve deve kuşu yumurtasıydı.^[58] Süt, dönemin önemli besin kaynaklarından biriydi. Hz. Peygamber döneminde yaygın olarak koyun, keçi ve deve sütü tüketilmekteydi. Seferlerde içmek amacıyla sütün herhangi bir işleminden geçirilmediği çiğ şekilde veya sulandırılarak tüketildiği anlaşılmaktadır. Gâbe Gazvesi'nde (6/627) Seleme b. Ekva' müşrik Araplardan aldığı 2 atı Hz. Peygamber'e götürürken amcası Âmir'in kendisine su yanında bir tulum sulandırılmış süt de getirdiğini ifade etmektedir.^[59]

1.1.3. Su

Su temel besin maddesi olması yanında bir savaş ortamında tıbbî tedavi, yemek ve temizlik için en önemli gereksinimlerdendir. Bu nedenle sefer veya savaşlar sırasında askerî kuvvetler için su temini konusu büyük önem taşımaktadır. Bölgenin kurak yapısı nedeniyle su kaynaklarının oldukça sınırlı olduğu Arap coğrafyasında Hz. Peygamber döneminde askerî birlikler için su, genellikle Medine'den hareket eden askerlerin yanına aldıkları suların, ordunun ilerleyeceği güzergâh, konaklayacağı kamp ve konuşlanma bölgesindeki kuyu, pınar, yağmur suyu ve yağmur sularının oluşturduğu birikintiler ile diğer doğal kaynak sularından, düşman kalelerindeki kuyu ve su depolarından sağlanıyordu. Ayrıca çok zor durumlarda develerin vücutlarında (midelerinde) depolanan sudan da faydalanılıyordu.^[60]

Su orduların savaşta başarılı olabilmesi için stratejik ve hayati öneme sahip ikmâl maddelerindedir. Risâlet döneminde bu stratejik önem belirgin bir şekilde vurgulanmaktadır. Bedir Gazvesi'nde (2/624) ordunun konuş yeri hakkında ashâbı ile istişare eden Hz. Peygamber'e Hubâb b. Münzir, İslâm ordusunun mevcut konumunun savaş açısından uygun olmadığını, düşmana en yakın su kuyusunun etrafına yerleşilmesini tavsiye etmişti. Hubâb, burada bulunan Kuleyb (Kalîb) adlı kuyunun tatlı ve tükenmez su kaynağına sahip olduğunu, bu noktada bir havuz inşa ederek orduya su temin edebileceklerini ve diğer kuyuları kapatarak düşman kuvvetlerinin suya erişimini engelleyebileceklerini belirtmiştir. Hz. Peygamber, Hubâb'ın önerisini yerinde bulmuş ve buna göre hareket etmiştir.^[61] Müslümanlar Hayber Gazvesi (7/628) için hazırlandığı sırada

[54] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/776-777; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/281; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/123; 3/380; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 22/240-242 (No. 14336, 14337, 14338); Buhârî, "Megâzî", 65 (No. 4361); "Zebâ'ih ve's-şayd", 12 (No. 5493, 5494); Müslim, "Şayd ve'z-zebâ'ih", 17; Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Kitâbü cümel min Ensâbi'l-eshraf*, thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Ziriklî (Beyrut: Dârü'l-Fikir, 1417/1996), 1/489; Taberî, *Târîh*, 3/32-33; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 49/409; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/503-504, 8/18, 9/362; Akgün, *Hicrî Birinci Asır İslâm Toplumunda Yemek Kültürü*, 155-156.

[55] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/575, 577; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/112-113, 9/69; Taberî, *Târîh*, 2/599.

[56] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/664; Makrîzî, *İmtâ'*, 1/313; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/122; Halebî, *İnsânü'l-'uyûn*, 2/742.

[57] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/869. Daha önce zikredildiği üzere karışımında tereyağı ve keş peynir gibi hayvansal ürünler bulunan hays yemeği askerî harekâtlar sırasında tüketilmekteydi. Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/708, 3/1017-1018; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 10/120; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 19/50-51 (No. 11992).

[58] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/99; Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebü Bekr es-Süyûtî, *el-Haşâ'ışü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Halîf Herrâs (Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Hadîse, 1387/1967), 1/564; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/176, 9/476.

[59] Taberî, *Târîh*, 2/599.

[60] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/153; Ebü Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *Delâ'ilü'n-nübüvve ve ma'rifetü ahvâli şâhibi's-şerî'a*, nşr. Abdülmü'tî Kal'acî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408/1988), 5/227; Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm: el-Megâzî*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1410/1990), 1/634; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/160; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/447; Halebî, *İnsânü'l-'uyûn*, 3/106.

[61] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/53-54; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/272; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/14; 3/525-526; Taberî, *Târîh*, 2/440; İzzüddîn Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 2012), 2/17; Makrîzî, *İmtâ'*, 1/97; 9/243; Avn, *el-Fennü'l-harbî*, 219. Fakat daha sonra Hz. Peygamber bir grup Kureyşlinin bu kuyudan su almasına izin vermiştir. İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/274; Taberî, *Târîh*, 2/441; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/18; Mustafa Fayda, "Bedir Gazvesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/326.

Medine'deki Yahudiler Müslümanların moralini bozmak amacıyla Hayberlilerin müstahkem kalelere, çok sayıda savaşçıya ve hiç kesilmeyen akarsulara sahip olduklarından bahsetmekteydiler.^[62] Mezkûr sefer sırasında görevlendirilen keşif birliğinin yakaladığı düşman casusu da Hayber kalesinde kesintisiz akarsuların bulunduğunu belirtmektedir.^[63] Tâif kuşatması (8/630) sırasında kale halkını İslâm'a davet etmek için Hz. Peygamber'den izin isteyen Uyeyne b. Hısn, izni aldıktan sonra aksi bir tutum sergileyerek halkı Müslümanlara karşı savaşmaya teşvik etmişti. Uyeyne bu konuşmada Tâiflilerin sağlam kaleye, çok silah ve bol akarsulara sahip olduklarını vurgulamıştır.^[64]

1.2. İâşe Tedarik Yöntemleri

1.2.1. Stoktan Tedarik

Depolanmış malların toplam miktarı anlamındaki stok sözcüğü çalışmamızda hem askerlerin şahsi yiyeceklerini hem de devletçe sağlanan gıda maddelerini belirtmek için kullanılmıştır.

Günümüzde askerî birliklerin ihtiyaç duyduğu ikmâl malzemelerinin tamamı devlet tarafından karşılanmaktadır. Ancak Hz. Peygamber döneminde imkânı olan her savaşçı ihtiyaç duyduğu ikmâl maddelerini kendisi sağlardı. Bu kapsamda asker kendisi ve bineği için gerekli olan erzak, hayvan yemi ve suyu beraberinde götürürdü.^[65] Bedir Gazvesi'ne (2/624) katılan her bir asker iâşe olarak yanlarına birer sâ' hurma almıştı.^[66] Hayber Gazvesi (7/628) hazırlıkları esnasında Ebû Abs b. Cebr, Hz. Peygamber'e gelerek yol azığı ve yolculuk elbisesinin olmadığını söylemişti. Bunun üzerine Hz. Peygamber kendisine bir elbise verdi. Ebû Abs, bu elbiseyi satmış, elde ettiği paranın bir kısmı ile hurma satın alarak sefere hazırlık yapmıştı.^[67] Mekke fethi (8/630) için Hz. Peygamber eşi Hz. Âişe'den yol hazırlığı yapmasını istemiş, Hz. Âişe de sevîk, un ve hurma hazırlamıştı.^[68] Tebük Gazvesi'ne (9/630) katılmak isteyen Vâsile b. Eska' kardeşi tarafından hazırlanan bir miktar hurma ve hamur ile sefere çıkmıştı.^[69] Aynı sefere katılmak isteyen Ebû Hayseme de azığının hazırlanmasını istemiş ve yiyeceğini alarak yola çıkmıştı.^[70]

Savaş için gereksinim duyulan iâşenin askerlerce karşılanamaması durumunda bu malzemeler devlet tarafından sağlanırdı. Sîfûlbahr (Habat) Seriyesi'nde (8/629) Hz. Peygamber sefere çıkacak orduya bir dağarcık dolusu hurma vermiş askerler bir süre bu hurmalarla yiyecek ihtiyaçlarını karşılamışlardı.^[71] Tebük Gazvesi'ne (9/630) katılan İrbâd b. Sâriye, Hz. Peygamber'in yardımıyla geçindiklerini, konak alanında bir akşam kendisiyle birlikte üç askerın yemeğini Hz. Peygamber'in karşıladığını aktarmaktadır.^[72]

1.2.2. Doğal Kaynaklar

Askerî harekâtlar için merkez Medine'den temin edilen gıda maddeleri orduyla birlikte götürülmekteydi. Ancak askerın yanına aldığı sınırlı miktarda erzak sefer süresince askeri iâşe etmekte yetersiz kalmaktaydı. Bu nedenle askerın beslenme ihtiyacını karşılamak amacıyla sefer

[62] Köksal, *İslâm Tarihi*, 14/131-132.

[63] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/640.

[64] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 3/932; Makrîzî, *İmtâ'*, 14/18-19.

[65] Avn, *el-Fennü'l-harbî*, 125; Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askerî Teşkilât*, 217-219; Ağırman, *Hz. Peygamber'in Savaş Stratejisi*, 112-113.

[66] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/24.

[67] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/635.

[68] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/796; Makrîzî, *İmtâ'*, 1/352; Halebi, *İnsânü'l-uyûn*, 3/9.

[69] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 3/1028; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 5/129.

[70] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 3/998; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/163-164; Taberî, *Târîh*, 3/104.

[71] İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 3/380; Taberî, *Târîh*, 3/33; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2/110; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/18; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 6/176, 180; Zürkânî, *Şerhu'l-Mevâhib*, 3/366.

[72] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 3/1036-1037.

güzergâhındaki, kamp ve konuş alanlarındaki çeşitli toprak ve deniz mahsulleri, hayvanlar ve doğal su kaynaklarından faydalanılmaktaydı. İslâm ordusu Hayber’de konuşlanınca (7/628) askerlerin bölgedeki vebalı ve çürük ham meyvelerden yedikleri, bu nedenle hastalandıkları rivayet edilmektedir.^[73] Mekke fethinde (8/630) ordu Merrüzzahrân’da konaklayınca Hz. Peygamber bir grup askerden bölgedeki erâk ağacı meyvelerinden toplamalarını istemiştir.^[74] Ebû Ubeyde b. Cerrâh komutasındaki Sîfûlbahr (Habat) Seriyyesi’nde (8/629) 300 veya 310 kişilik askerî birliğin erzakı sefer sırasında tükenince askerler dikenli selem ağacının (habat) yapraklarını su ile ıslatarak yemek zorunda kalmışlardı.^[75] Kızıldeniz sahilinde İs (Sîfûlbahr) bölgesine gönderilen, yukarıda bahsi geçen bu askerî birlik dalgaların kıyıya attığı ‘anber (العنبر) adı verilen büyük bir balığın etini 12 (bazı rivayetlerde 15 veya 20) gün boyunca yemişlerdi. Kaynaklarda büyüklüğünden dolayı hakkında pek çok ayrıntıya yer verilen bu deniz hayvanının küçük bir dağ veya tepeye benzediği, askerî birliğin uzun bir süre bu balığın etini yediği, bir kişinin içine oturabileceği büyüklükteki göz çukurlarından testilerle yağ çıkarıldığı ve kaburga kemikleri yere dikildiğinde, altından binicisiyle beraber bir devenin rahatlıkla geçebildiği belirtilmektedir.^[76]

Deve, at ve katır gibi binek ve yük hayvanlarının yiyeceklerinin bir bölümü de intikal hattı, kamp ve konuşlanma sahalarındaki otlaklardan sağlanmaktaydı. İslâm dinini öğretmek amacıyla Âmir b. Sa’saa kabilesine gitmek üzere Medine’den hareket eden Münzir b. Amr el-Hazrecî başkanlığındaki 60 veya 70 kişilik heyet Bi’rimaûne’de^[77] konakladığı (4/625) sırada Amr b. Ümeyye ve Münzir b. Muhammed kafilenin bineklerini olatmaya çıkmışlardı.^[78] Umretü’l-kazâ (7/629) seferinde kurban edilmek üzere orduyla birlikte 60 veya 70 deve sevk edildiği, bu hayvanlar için otlak arandığı kaydedilmektedir.^[79] Mekke fethine (8/630) katılan İbn Ömer’in atı için ot biçerken Hz. Peygamber tarafından görüldüğü rivayet edilmektedir.^[80] Hz. Ali kumandasında Fûls (Fels) putunu yıkmak için gönderilen (9/630) askerî birlik dinlenmek için karargâh kurdukları yerde develeri yayılmağa bırakmışlardı.^[81]

İslâm ordusundaki asker ve hayvanların en önemli su kaynaklarını ise sefer güzergâhındaki kuyu, pınar, yağmur suyu, yağmur sularının oluşturduğu birikintiler ve diğer doğal kaynak suları oluşturmaktaydı. Hicaz’da yeryüzü su kaynakları az olduğundan kuyular, içme ve kullanma ihtiyacını karşılamada önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle Hz. Peygamber döneminde İslâm askerî birliklerinin sefer süresince dikkat ettiği en önemli konulardan biri de su bulunabilecek bir kuyu etrafında konaklamak olmuştur.^[82] Kuyularda su varsa buradan hem askerler hem de hayvanlar

[73] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/646; Süyûtî, *el-Haşâ’işü’l-kübrâ*, 2/57. Vâkıdî’nin yeşil meyve (فَمْرَةٌ خَضْرَاءَ) olarak aktardığı bilgi Süyûtî’de ham hurma (التمر حَضْرَاءَ) şeklinde kaydedilmiştir.

[74] İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 1/103-104; Buhârî, “Enbiyâ”, 29 (No. 3406); “E’t’ime”, 50 (No. 5453); Müslim, “Eş’ribe”, 163; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/534.

[75] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/774; İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 2/123, 3/380; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 22/242 (No. 14338); Buhârî, “Megâzî”, 65 (No. 4361); Müslim, “Şayd ve’z-zebâ’ih”, 17; Beyhakî, *Delâ’il*, 4/408; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/504; Makrîzî, *İmtâ’*, 13/369; Şâmî, *Sübülü’l-hüdâ*, 6/176.

[76] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/776-777; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/281; İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 2/123, 3/380; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 22/240-242 (No. 14336, 14337, 14338); Buhârî, “Megâzî”, 65 (No. 4361); “Zebâ’ih ve’s-şayd”, 12 (No. 5493, 5494); Müslim, “Şayd ve’z-zebâ’ih”, 17; Belâzürî, *Ensâb*, 1/489; Taberî, *Târîh*, 3/32-33; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 49/409; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/503-504, 8/18, 9/362; Akgün, *Hicrî Birinci Asır İslâm Toplumunda Yemek Kültürü*, 155-156.

[77] Bi’rimaûne, Benî Süleym ile Benî Âmir kabilelerinin oturduğu topraklar arasında yer alan bir kuyu olup Benî Süleym kabilesine daha yakındı. Yâkût, *Mu’cemü’l-büldân*, 1/302.

[78] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/347; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/194; İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 2/48-49; Taberî, *Târîh*, 2/547; Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (Ankara: İmaj Yayıncılık, 2003), 1/447.

[79] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/732; İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 5/219; Beyhakî, *Delâ’il*, 4/320; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/382.

[80] İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 4/160-161.

[81] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 3/985.

[82] Hz. Peygamber Bedir Gazvesi’ne (2/624) çıkacağı zaman ordusunu Ebû İnebe kuyusu etrafında toplamıştı Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/26; İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 2/11. İslâm ordusu Karkaratülküdr Gazvesi’nde (2/624) Karkara mevkiindeki Küdr suyu etrafında İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/46; Bi’rimaûne Seriyyesi (4/625) sırasında Maûne kuyusu etrafında Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/347; Zâtürrikâ’ Gazvesi (5/626) dönüş yolunda Sırâr kuyusu etrafında Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/400; Benî Mustalîk Gazvesi

su ihtiyacını karşılarıydı. Eğer kuyularda su kalmamış ise yeniden su çıkarmak için çaba gösterilirdi. Müslümanlar, Benî Mustalîk Gazvesi (5/626) dönüş yolunda su sıkıntısı çekince, Hz. Peygamber Hâtüb b. Ebû Beltea'dan bir kuyu kazmasını istemişti.^[83] Hudeybiye (6/628)^[84] ve Tebük (9/630)^[85] gazvelerinde, suyu az olan kaynaklara ok veya demir çubuklar yerleştirilerek biraz su ilave edilmiş ve suyun çoğalması sağlanmıştır. Bu şekilde, ordunun su ihtiyacı karşılanmıştır.

Konuşlanma bölgesindeki ve düşman kalelerindeki kuyular ile su depoları da İslâm ordusunun önemli su tedarik kaynakları arasındaydı. Bedir Gazvesi'nde (2/624) Hz. Peygamber ordunun su ihtiyacı için Bedir kuyularından birini açık bırakarak üzerine havuz yaptırmıştı.^[86] Uhud Gazvesi'nde (3/625) Muhammed b. Mesleme'nin içecek su ihtiyacı için bir su çukurundan su getirdiği aktarılmaktadır.^[87] Benî Kurayza Gazvesi'nde (5/627) İslâm ordusu kuşatmanın ilk aşamasında kaledeki bir kuyuyu ele geçirerek kuşatma süresince su ihtiyaçlarını bu kuyudan sağladı.^[88] İslâm ordusu Hayber Gazvesi'nde (7/628) düşmanın direncini kırmak amacıyla su kaynaklarını kontrol altına almıştı.^[89] Müslüman askerlerin bu su kaynaklarından yararlanmış olmaları da tabiidir.

Orduya su sağlamak amacıyla yağmur suyu ve bu sulardan oluşan birikintilerden de istifade edilmekteydi. Bedir Gazvesi (2/624) sırasında su bulmakta zorluk çeken askerler yağın yağmur sayesinde su ihtiyaçlarını karşılamış, kişisel temizliklerini yapmış ve hayvanlarını sulamışlardı.^[90] Hayber Gazvesi (7/628) dönüşünde askerler su ihtiyacını yağmur suyuyla karşılamışlardı.^[91] Tebük Gazvesi'nde (9/630) askerlerin sularının tükendiği ve aşırı susuzluk çekildiği bir sırada yağın yağmur sayesinde su ihtiyacını karşıladıkları kaydedilmektedir.^[92]

Su kaynaklarının korunması, etkin ve verimli kullanımı için gerekli önlemlerin alındığı görülmektedir. Durgun sulara idrar yapılmaması^[93] ve suyun israf edilmemesi^[94] gibi Müslümanların her zaman uyması gereken kurallar yanında özellikle seferler sırasında kısıtlılık durumlarında izin verilene kadar suya dokunulmaması^[95] gibi tedbirler alınarak su kaynaklarının yanlış kullanımı yasaklanmıştır. Ancak bu tedbirlere rağmen bazı askerlerin aceleci davranarak yanlış tasarruflarda buldukları görülmektedir. Hz. Peygamber ordusuna Tebük'te (9/630) bir su kaynağına

(5/626) sırasında içinde su kuyuları bulunan el-Halâik'de ve Müreyisî kuyusu etrafında Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/405, 407; Hudeybiye Gazvesi'nde (6/628) Hudeybiye kuyusu etrafında konaklamıştır. Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/587.

[83] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/425; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/353; Nebi Bozkurt, "Hâtüb b. Ebû Beltea", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/444.

[84] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/587; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/324; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 2/92; 5/219; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 20/398-399 (No. 37994), 417 (No. 38010).

[85] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 3/1012-1013; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/171; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 36/389 (No. 22070); Makrîzî, *İmtâ'*, 2/58; Zürkânî, *Şerhu'l-Mevâhib*, 7/18.

[86] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/53; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/272; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 2/14; 3/525-526; Taberî, *Târîh*, 2/440; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2/17; Makrîzî, *İmtâ'*, 1/97, 9/243; Hattâb, *Komutan Peygamber*, 72, 82.

[87] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/250. Vâkıdî bu su kaynağının kendi döneminde Teymoğullarının evlerinin yanında bulunduğunu belirtir.

[88] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/499; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/245; Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm, *Cevâmi'u's-sîreti'n-nebeviyye*, nşr. Abdülkerîm Sâmi el-Cündî (Beyrut, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003), 115; Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdullah es-Süheylî, *er-Ravzü'l-ünûf ff şerhi's-Sîreti'n-nebeviyye li'bni Hişâm*, thk. Abdurrahman el-Vekîl (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1410/1990), 6/283; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/6; 7/222-223; Zürkânî, *Şerhu'l-Mevâhib*, 3/69; Hattâb, *Komutan Peygamber*, 176.

[89] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/666-667; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/296; Halebî, *İnsânü'l-üyyûn*, 2/742-743; Hattâb, *Komutan Peygamber*, 217-218.

[90] Köksal, *İslâm Tarihi*, 9/120.

[91] İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 10/120.

[92] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 3/1008-1009; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/165; İbn Hazm, *Cevâmi'u's-sîre*, 149; Makrîzî, *İmtâ'*, 2/56.

[93] Buhârî, "Vuğû", 68 (No. 238); Müslim, "Tahâret", 94; İbn Mâce, "Tahâret", 25 (No. 343-345); Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Mısır: Matbaatü's-Saâdet, 1369/1950), "Tahâret", 36 (No. 69-70); Nesâî, "Tahâret", 46 (No. 57-58).

[94] İbn Mâce, "Tahâret", 48 (No. 424, 425).

[95] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 3/1012.

varacaklarını, ancak kendisinden önce suya dokunmamaları gerektiğini belirtmesine rağmen iki kişi ordudan önce su kaynağına ulaşarak müdahalede bulunmuş ve suyun az akmasına sebep olmuşlardı. Daha sonra Hz. Peygamber'in girişimiyle bu su gür bir şekilde akmıştır.^[96]

1.2.3. Harp Ganimetleri

Sefer ve savaşlar sırasında düşmandan ele geçirilen gıda maddeleri İslâm ordusunun iâşe ihtiyacının karşılanmasında önemli bir kaynak oluşturmaktaydı. İslâm savaş hukukunda ganimet mallarının tasarrufuna yönelik keyfi uygulamalara izin verilmemiş, silah ve teçhizatın iade edilmek şartıyla kullanılmasına, gıda maddelerinin ise ganimet mallarının tamamı bölüştürülünceye kadar askerlerce erzak ve hayvan yemi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kullanımına izin verilmiştir.^[97]

Ebû Süfyân b. Harb kumandasındaki düşman kuvveti Sevîk Gazvesi'nde (2/624) Müslümanlarla temas kurmaktan kaçınarak geri çekilirken, hareket kabiliyetini artırmak için beraberindeki un çuvallarını (sevîk) atmıştı.^[98] Kaynaklar İslâm ordusunun bu yükleri aldığını belirtmekteyse^[99] de harekât esnasında bu yiyeceklerden tüketedildiğine dair bir bilgi vermemektedir.

Yahudi liderlerinden Huyey b. Ahtab, Hendek Gazvesi (5/627) sırasında müttefik kuvvetlere yardım amacıyla Benî Kurayza kabilesinden^[100] yirmi deve yükü yiyecek temin ederek gönderdi. Bu yiyecekler buğday, arpa, hurma ve samandan oluşuyordu. Fakat bu erzak Müslümanlar tarafından ele geçirildi ve develerle birlikte İslâm ordugâhına götürüldü. Bu sayede düşmanın iâşe tedarikine önemli bir darbe vurulduğu gibi Müslüman askerlerin yiyecek ihtiyaçları da bir süre karşılanmış oldu.^[101]

Hayber Gazvesi'nde (7/628), müstahkem kalelerinde savunma yapan, bol su ve erzak imkânına sahip Yahudilere karşı İslâm ordusu güçlüklerle karşılaşmış, özellikle iâşe temininde büyük zorluklar yaşamıştı.^[102] Kaynaklar kuşatmanın ilk sıralarında Müslüman askerlerin yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla bölgedeki ham hurmalardan,^[103] soğan ve sarımsaktan yediklerini,^[104] düşmana ait koyun sürüsünden iki koyun alıp kestiklerini^[105] aktarmaktadır. Bu gibi geçici

[96] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 3/1012-1013; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/171; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 36/389 (No. 22070); Makrîzî, *İmtâ'*, 2/58; Zürkânî, *Şerhu'l-Mevâhib*, 7/18.

[97] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/664-665, 680; Buhârî, "Farzu'l-ğumus", 20 (No. 3153-3155); Müslim, "Cihâd", 72, 73; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 137 (No. 2701, 2702); Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim, *Zâdü'l-me'âd fi hedyi hayri'l-îbâd*, thk. Şuayb el-Arnaût - Abdülkâdir el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998), 3/95; Ağırman, *Hz. Peygamber'in Savaş Stratejisi*, 113-114. Ganimet mallarının taksimi ve kullanımı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Erkal, "Ganimet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/351-354; H. Yunus Apaydın, "Humus", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/365-369; Ferhat Koca, "Gulûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/190-192.

[98] Muhammed b. İshâk b. Yesâr İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk el-müsemma bi-Kitâbi'l-mübtede' ve'l-meb'âs ve'l-megâzî*, thk. Muhammed Hamîdullah (Mağrib: Matbaatü Muhammedi'l-Hamîs, 1396/1976), 291-292; Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/181; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/48; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 2/27-28; Belâzürî, *Ensâb*, 1/373; Makrîzî, *İmtâ'*, 1/124; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/174; Kâdî Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen ed-Diyârbekrî, *Târîhu'l-ğamîs fi ahvâli enfesi nefîs* (Beyrut: Müessesetü Şa'bân, ts.), 1/410.

[99] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/181-182; İsmail Yiğit, "Sevîk Gazvesi", 36/585.

[100] Muhammed Hamîdullah, getirilen bu erzakın Hayber Yahudileri tarafından sağlandığını belirtmektedir. Hamîdullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, 89. Richard A. Gabriel ise Muhammed Hamîdullah'ın muahhar siyer kaynaklarından Şâmî'ye dayandırarak aktardığı bu bilginin uydurma olabileceğini ileri sürmektedir. Gabriel'e göre Medine'nin kuzeyinde yer alan Hayber bölgesinden şehrin dışında mevzilenen Ahzab ordusuna getirilen erzak konvoyunu Müslüman kuvvetlerin Medine'den ayrılarak düşman birliklerine fark edilmeden pusuya düşürüp ele geçirmesi, ardından ganimetlerle birlikte Müslüman mevzilerine geri dönmesi pek mümkün değildir. Gabriel, *İslâm'ın İlk Mareşali Hz. Muhammed*, 226. Ancak Şâmî müttefik ordular komutanı Ebû Süfyân'ın ellerindeki erzakın azaldığını Huyey b. Ahtab'a ilettiği onun da Benî Kurayza lideri Kab b. Esed ile konuştuğu ve erzak yardımını bu kabileden sağladıklarını nakletmektedir. bk. Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/382. Buna göre olayın Medine içinde cereyan ettiği ve tarihi açıdan gerçekleşmesinin de mümkün olduğu görülmektedir.

[101] Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/382; Köksal, *İslâm Tarihi*, 12/270.

[102] Köksal, *İslâm Tarihi*, 14/174-175.

[103] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/646; Süyûtî, *el-Hasâ'îşü'l-kubrâ*, 2/57.

[104] Taberânî, *el-Mu'cemü's-şagîr*, 1/150.

[105] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/660; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/350.

çözümler yanında, kuşatmanın ilerleyen safhalarında Müslümanlar birer birer Yahudi kalelerini fethetmeye başlayınca özellikle Sa'b b. Muâz kalesinin alınmasıyla çok miktarda hurma, arpa, bal, tereyağı gibi gıda maddesi, hayvan yemi ve mutfak malzemesi elde ederek iâşe sorununu çözmüşlerdi.^[106] Ayrıca fethedilen diğer Hayber kalelerinden de pek çok gıda maddesi ve mutfak gereçleri temin edilmişti.^[107]

Hayberle ilgili bir diğer husus kuşatma sırasında (7/628) bölgedeki hurma ağaçlarının kesilmesine dair farklı yaklaşımlardır. Batılı araştırmacılardan Richard A. Gabriel, Hayber kuşatması sırasında İslâm ordusunun yem bulmakta güçlük çektiğini, bu nedenle Hz. Peygamber'in hayvanların beslenmesi için hurma ağaçlarını kestirdiğini iddia etmektedir.^[108] Ancak kaynaklarda kuşatma sırasında Hubâb b. Münzir'in Hz. Peygamber'e Yahudiler için hurma ağaçlarının çok değerli olduğunu ifade edip, ağaçların kesilmesini ve dirençlerinin kırılmasını tavsiye ettiği, bunun üzerine ağaçların kesilmesine karar verildiği aktarılmıştır.^[109] Hurma, Yahudilerin iktisadî gücünün ve gelir kaynağının başlıca unsurlarındandı.^[110] Ayrıca hurma ağaçları, Hayberlilerin siper ve gizlenme yeri olarak kullanabilecekleri doğal engeller oluşturuyordu.^[111] Bu nedenle, hurma ağaçlarının kesilmesi Yahudilerin morallerini bozmak, ekonomik varlıklarına darbe indirmek, düşmanın savunmasını zayıflatmak, Müslümanların taarruzunu kolaylaştırmak ve düşmanı teslim olmaya mecbur bırakmak amacıyla bir savaş taktiği olarak uygulandığını göstermektedir. Fakat kesilen ağaçlardan elde edilen hurmaların yem ve iâşe için kullanılmış olması muhtemeldir.

Amr b. Âs'ın komuta ettiği Zâtüsselâsil Seriyyesi'nde (8/629) birlikteki askerler harekât alanındaki deve ve koyunları ganimet olarak almış ve bunlarla iâşe ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmışlardı.^[112]

Daha önceki bir askerî operasyon sırasında ganimet alınan hayvanlar sonraki askerî harekâtlarda yiyecek ihtiyacı için kullanılmaktaydı. Örneğin, Bedir Savaşı'nda (2/624) ganimet olarak alınan Ebû Cehil'in devesi Hudeybiye Gazvesi'nde (6/628) Hz. Peygamber tarafından kurban amacıyla kesilmiştir.^[113]

Daha önce geçtiği üzere düşmandan ele geçirilen su kuyuları ve depoları İslâm ordusunun su ihtiyacını karşılamakta kullanılmaktaydı.

1.2.4. Satın Alma Yoluyla Tedarik

Askerler için ihtiyaç duyulan iâşe maddelerinin temininde uygulanan bir diğer yöntem satın almadır. Ordu için yiyecek maddeleri bazen Hz. Peygamber tarafından bazen de ihtiyaç anında birlik içerisindeki muharip personel tarafından satın alınmaktaydı. Ayrıca askerler bireysel olarak kendileri ve hayvanları için erzak ve yem satın almaktaydı. Örneğin, Abdurrahman b. Ebû Bekir'den aktarılan bir rivayette 130 kişilik bir askerî birlikle Medine'den çıkan Hz. Peygamber'in erzakı biten askerler için koyun satın aldığı kaydedilmektedir.^[114]

[106] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/664-665; Makrîzî, *İmtâ'*, 1/313-314; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/122; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 2/741-742. Mahmut Şit Hattâb, Hayber Savaşı'nda Müslümanların erzak sıkıntısı yaşaması üzerine İslâm ordusunun taarruzu Yahudilerin gıda ambarı olan Sa'b b. Muâz burcu etrafında yoğunlaştırdıklarını belirtmektedir. Hattâb, *Komutan Peygamber*, 204, 217.

[107] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/664-681; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 2/742-744.

[108] Richard A. Gabriel, *İslâm'ın İlk Mareşali Hz. Muhammed*, 252.

[109] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/644-645.

[110] Köksal, *İslâm Tarihi*, 14/153-154.

[111] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/644-645; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 2/731.

[112] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/771; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/497; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 6/168.

[113] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/614; İbn Sa'd, *eş-Şabağât*, 2/91.

[114] Buhârî, "Hibe", 28 (No. 2618).

Hudeybiye Gazvesi (6/628) sırasında Benî Nehd'den bir grup Revhâ (Ravhâ) mevkiinde Hz. Peygamber ile karşılaşınca sût hediye etmek istemişler, ancak bu kişilerin henüz müslüman olmadıklarını öğrenen Hz. Peygamber hediyeleri kabul etmemiş, bunun yerine sûtün satın alınmasını emretmiş ve sût satın alınmıştır.^[115] Ayrıca bazı bedevîler üç adet canlı kertenkele getirip satışa sundular. Bunları da ihramlı olmayan bazı sahâbîler satın aldılar.^[116]

Sîfûlbahr (Habat) Seriyyesi'nde (8/629) askerlerin iâşe sıkıntısı yaşaması üzerine Kays b. Sa'd, Cüheyne kabilesine mensup bir kişiden ödemesi daha sonra Medine'de yapılmak koşuluyla 5 adet deveyi 10 vesk (yaklaşık 1 ton 224 kg.) hurma karşılığında satın alarak bir süre için askerî birliğin yiyecek ihtiyacını temin etti.^[117]

1.2.5. Bağışlar ve Yardımlar

Ordunun en önemli iâşe tedarik kaynaklarından biri de yapılan bağışlar ve yardımlardı. Birliklerin erzak ihtiyacını karşılayanların büyük bir kısmını ekonomik durumu iyi olan sahâbîler oluşturmaktaydı. Ayrıca sayıca büyük orduların hazırlanması durumunda umumî seferberlik ilanı ile bütün halkın yardımına başvurulmaktaydı. Bağış ve yardımlar ordunun her türlü ihtiyacını karşılamaya yönelik, halk tarafından yapılan aynî ve nakdî yardımları kapsamaktaydı. Bununla beraber doğrudan gıda yardımı da yapılmaktaydı. Bağış yapılan gıda maddelerinin başında hurma ve et ihtiyacı için kesimlik deve gelmektedir.

Hazrec kabilesinin ileri gelenlerinden Sa'd b. Ubâde'nin pek çok savaşta ordu için gıda maddesi tedarik ettiği görölmektedir. Sa'd b. Ubâde'nin Bedir Gazvesi (2/624) hazırlıkları kapsamında 20 deveye yiyecek yüklediği,^[118] Hamrâülesed Gazvesi'nde (3/625) 30 deve yükü hurma ve kesimlik develer gönderdiği,^[119] Benî Nadîr Gazvesi (4/625)^[120] ve Benî Kurayza kuşatması (5/627)^[121] sırasında birkaç yük hurma, Gâbe Gazvesi'nde (6/627) 10 deve ve yüklerle hurma gönderdiği^[122] zikredilmektedir. Ayrıca Hudeybiye seferindeyken (6/628) Huzâa kabilesinden arkadaşı Amr b. Sâlim'in kendisine hediye ettiği develeri de orduya bağışladığı anlaşılmaktadır.^[123]

Umumî seferberlik hâlinde halktan, askerî birliklerin erzak ve diğer ikmâl ihtiyaçlarını karşılaması istenmiştir. Umretü'l-kazâ seferi (7/629) hazırlıkları esnasında iâşelerinin olmadığını söyleyen bir grup bedevî için Hz. Peygamber Medine halkına bağış ve infakta bulunmalarını emretmişti.^[124] Genel yardım çağırısının en etkili olduğu sefer hiç şüphesiz Tebük Gazvesi'ydi (9/630). Ordunun teçhizat ve iâşe ihtiyacının karşılanmasında devlet hazinesi yeterli olmadığından Hz. Peygamber halktan yardım talebinde bulundu. Bu harekâtın hazırlıkları aşırı sıcak bir mevsime ve hasat dönemine rastlamasına rağmen halk bütün imkânlarını seferber ederek ordunun teçhizine çalıştı. Kaynaklarda Tebük Gazvesi'nin hazırlık sürecinde halktan gelen bağış ve yardımlara dair çok sayıda rivayet kaydedilmiştir. Hz. Ebû Bekir servetinin tamamını (4.000 dirhem)^[125], Hz.

[115] Vâkıdî, *el-Meğâzi*, 2/575.

[116] Vâkıdî, *el-Meğâzi*, 2/575.

[117] Vâkıdî, *el-Meğâzi*, 2/775-776; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 2/122-123, 5/369-371; Taberî, *Târîh*, 3/33; İbn Seyyidünnâs, *'Uyûnü'l-eşer*, 2/216-217; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/503; Halebî, *İnsânü'l-'uyûn*, 3/201-202; Zürcânî, *Şerhu'l-Mevâhib*, 3/366.

[118] Vâkıdî, *el-Meğâzi*, 1/25; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 20/251; Makrîzî, *İmtâ'*, 1/83; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/19.

[119] Vâkıdî, *el-Meğâzi*, 1/338; Makrîzî, *İmtâ'*, 8/358; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/310; Halebî, *İnsânü'l-'uyûn*, 2/553.

[120] Vâkıdî, *el-Meğâzi*, 1/372; Halebî, *İnsânü'l-'uyûn*, 2/563.

[121] Vâkıdî, *el-Meğâzi*, 2/500; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/6.

[122] Vâkıdî, *el-Meğâzi*, 2/547; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 2/78; İbn Seyyidünnâs, *'Uyûnü'l-eşer*, 2/129.

[123] Vâkıdî, *el-Meğâzi*, 2/592.

[124] Vâkıdî, *el-Meğâzi*, 2/732; Zürcânî, *Şerhu'l-Mevâhib*, 3/314.

[125] Vâkıdî, *el-Meğâzi*, 3/991; Makrîzî, *İmtâ'*, 2/47; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/435; Diyârbekrî, *Târîhu'l-ĥamis*, 2/123; Zürcânî, *Şerhu'l-Mevâhib*, 4/69.

Ömer servetinin yarısını^[126] (100 ukiyye veya 4.000 dirhem^[127]), Hz. Osman 1.000 dinar bağışlayarak^[128] bu yardım çağrısına yanıt verenlerin ilkleri arasında yer almışlardır. Bunların yanı sıra daha pek çok sahâbî tarafından aynı ve nakdî yardımlar yapılmıştı. Bu yardımların bir kısmının iâşe ve hayvan yemi ihtiyacı için kullanıldığını düşünmek mümkündür. Bununla birlikte doğrudan erzak yardımı da yapılmıştı. Âsım b. Adî'nin orduya 90 vesk^[129] (bazı rivayetlerde 100 vesk^[130] veya 70 vesk^[131]) hurma bağıışı^[132] gibi külliyetli yardımlar yanında bazı sahâbîlerin 1 sâ' (2,175 kg. veya 3,8 kg.)^[133] veya 2 sâ' hurma^[134] bağışladıkları, bazılarının ise farklı miktarlarda yiyecek getirip orduya verdiği kaydedilmektedir.^[135] Ayrıca seferler sırasında bazı askerlerin ordunun iâşe ihtiyacını karşılamak üzere deve satın alıp bağışlaması,^[136] özellikle iâşe sorunu yaşandığı zamanlarda herkesin elindeki erzakı bir yere toplayarak ortak bir sofrada yemesi^[137] ordu içi yardımlaşma ve dayanışmayı göstermektedir.

Medine içinde veya yakın mahallerde yapılan savunma savaşlarında hanım sahâbîlerin hazırladıkları yemekler askerlere sunulmaktaydı.^[138] Örneğin, Uhud Savaşı'nda (3/625) harekât alanına giden bazı hanım sahâbîler, askerler için beraberinde yiyecek ve içecek götürmüşlerdi.^[139] Hendek Gazvesi'nde (5/627) Câbir b. Abdullah'ın ve eşinin Hz. Peygamber'e ve askerlere yemek ikram ettikleri belirtilmiştir.^[140]

İslâm askerî birliklerine kimi zaman sefer güzergâhında meskûn bulunan halk tarafından çeşitli yiyecek maddeleri sunulmakta veya misafir edilerek yemek verilmekteydi. Zül'uşeyre (Uşeyre) Gazvesi'nde (2/623) Kureyş kervanını takip eden 150 veya 200 kişilik İslâm askerî birliğini, Uşeyre bölgesinde ikâmet eden Müdlic kabilesinin misafir edip ağırladığı ve bol ikramlarda bulunduğu ifade edilmektedir.^[141] Hudeybiye seferinde (6/628) Ebvâ'da konaklayan Hz. Peygamber'e İmâ b. Rahda'nın (Eymâ b. Rahada) bir miktar deve, 100 koyun ve süt yüklü 2 deve bağışladığı, Hz. Peygamber'in de bu koyunları ashâbına dağıttığı,^[142] Veddân bölgesinden Hz. Peygamber'e ekmek, ıtr ve acur ikram edildiği,^[143] Hudeybiye mevkiinde konaklanıldığı sırada Huzâa kabilesinden Büsr

[126] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 3/991; Makrîzî, *İmtâ'*, 2/47; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/435.

[127] Köksal, *İslâm Tarihi*, 16/157.

[128] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/161; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 34/231 (No. 20630); Süheylî, *er-Ravzü'l-ünûf*, 7/307; Köksal, *İslâm Tarihi*, 16/156; İsmail Yiğit, "Tebük Gazvesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/229. Diğer rivayetler için bk. Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 3/100; Köksal, *İslâm Tarihi*, 16/160-162.

[129] 1 veskin yaklaşık olarak 122,4 kg'a denk geldiği kabul edilirse 90 vesk x 122,4 kg.= 11.016 kg. olur. bk. Cengiz Kallek, "Vesk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/70.

[130] İzzüddîn Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-şahâbe*, thk. Alî Muhammed Muavvid - Adil Ahmed Abdülmevcud (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996), 6/215.

[131] Abdullah Aydınlı, "Âsım b. Adî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/474.

[132] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 3/991; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/196; Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed İbn Abdülber, *el-İstî'âb fi ma'rifeti'l-aşhâb*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beirut: Dârü'l-Cil, 1412/1992), 4/1718.

[133] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/196.

[134] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 3/994; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/161-162; Makrîzî, *İmtâ'*, 2/49; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/439; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 3/101.

[135] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 3/991-992; Köksal, *İslâm Tarihi*, 16/162.

[136] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/775-776; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/122-123, 5/369-371; Taberî, *Târîh*, 3/33; İbn Seyyidünnâs, 'Uyû-nü'l-eşer, 2/216-217; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/503; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 3/201-202; Zürkânî, *Şerhu'l-Mevâhib*, 3/366.

[137] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/708; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/152, 2/110.

[138] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/452; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/229; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 23/276-278 (No. 15028); Buhârî, "Cihâd", 188 (No. 3070); Müslim, "Eşribe", 141.

[139] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/249.

[140] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/452; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/229; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/67; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 23/276-278 (No. 15028); Buhârî, "Cihâd", 188 (No. 3070); Müslim, "Eşribe", 141; Hâkim, *el-Müstedrek*, 5/181 (No. 4376).

[141] Belâzürî, *Ensâb*, 1/344.

[142] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/577.

[143] Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/577.

b. Süfyân ve Amr b. Sâlim'in Hz. Peygamber'e koyun ve develer hediye ettiği, Hz. Peygamber'in de bu hayvanların kesilip orduya dağıtılmasını istediği kaydedilmektedir.^[144]

Kureyş liderlerinden Ebû Süfyân'ın eşi Hind bint Utbe Mekke fethi (8/630) sonrasında bir süre şehirde kalan Hz. Peygamber'e ısınmış taş üzerinde kızarttığı iki oğlağı câriyesi aracılığıyla göndermişti.^[145] Ayrıca Mekke'nin meşhûr tâcirlerinden Safvân b. Ümeyye de bir ceylan yavrusunu, biraz süt ve bir miktar küçük salatalığı Hz. Peygamber'e hediye etmişti.^[146] Tebük Gazvesi'nde (9/630) İslâm ordusu Vâdilkurâ'ya geldiğinde Yahudi kabilelerinden Benî 'Urayd Hz. Peygamber'e herîse (الهريسة) olarak adlandırılan keşkek^[147] veya un helvası getirmişti.^[148]

1.2.6. Antlaşmalar Yoluyla Tedarik

Hz. Peygamber'in Medine'de yaşayan Yahudilerle ve Medine dışında yaşayan Arap kabile yöneticileriyle yaptığı antlaşmalarda veya onlara gönderdiği mektuplarda, bölgelerine intikal edecek İslâm askerî birliklerinin erzak ihtiyaçlarının teminine yönelik mükellefiyetler içeren bazı hükümler yer almıştır. Medîne Vesikası'nın 38. maddesine göre: "Yahudiler müslümanların yanında savaştıkları müddetçe harcamalara katılacaklardır." ve 44. maddesine göre: "Bu vesikada zikredilen kişiler Yesrib'e saldıracak olanlara karşı yardımlaşacaktır."^[149] Bu maddelerde iâşe teminine yönelik açık ifadeler yer almamakla birlikte bu yardımın, saldırı sırasında şehri savunacak askeri personelin iâşe edilmesini de kapsayacağını düşünmek mümkündür.

Hz. Peygamber, Yemen'in Hadramut bölgesinden Müslüman olmak niyetiyle Medine'ye gelen Vâil b. Hucr'a, memleketine döneceği zaman bölgedeki meliklere hitaben yazdırdığı mektupta diğer hükümler yanında "Müslümanların askerî birliklerine yardım etmekle mükelleftirler وَعَلَيْهِمْ (العَوْنُ لِسَرَايَا الْمُسْلِمِينَ)"^[150] maddesi yer almaktaydı. İbn Sa'd'da yer alan mezkûr rivayetten farklı olarak Taberânî ve Heysemî bu bilgiyi "Her 10 kişilik seriyeye için bir tulum hurma vardır (لِكُلِّ عَشْرَةٍ مِنَ السَّرَايَا)"^[151] şeklinde daha açık bir ifadeyle kaydetmişlerdir. İslâm askerî birliklerine yardım edilmesini içeren bir diğer yazışma ise Benî Bâriklar^[152] ile yapılmıştır. Bu metinde Benî Barıklar için, savaş ve kıtlık zamanlarında kendilerine uğrayan Müslümanları "üç gün misafir edeceklerdir" (وَمَنْ مَرَّ بِهِمْ مِنَ الْمُسْلِمِينَ فِي عَزَاكَ أَوْ جَدَبٍ فَلَهُ ضِيَاءَةٌ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ)"^[153] hükmü yer almaktaydı.^[153] Bu girişim Hz. Peygamber'in ordunun iâşe ikmâlîne önem verdiğini, özellikle intikal edilen bölgede askerlerin iâşe sorunu yaşamaması için tedbirler aldığını göstermektedir.

1.2.7. Avlanma Yoluyla Tedarik

Avcılık Hz. Peygamber döneminde hem bir spor aktivitesi hem de bazı bölgelerde halkın geçim kaynaklarından biriydi.^[154] Ayrıca avlanma bazı gazve ve seriyelerde askerlerin iâşe

[144] Vâkidi, *el-Megâzi*, 2/592; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/198; Makrîzî, *İmtâ'*, 1/285; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/42.

[145] Vâkidi, *el-Megâzi*, 2/868; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 70/184; Makrîzî, *İmtâ'*, 2/5, 5/282; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/255.

[146] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/19; Ebû Dâvûd, "Edeb", 137 (No. 5176); Tirmizî, "İsti'zân", 18 (No. 2710).

[147] Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsü'l-basît fi tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*, 3/2755.

[148] Vâkidi, *el-Megâzi*, 3/1006; Makrîzî, *İmtâ'*, 2/55.

[149] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/149; Muhammed Hamîdullah, *el-Veşâ'îku's-siyâsiyye: Hz. Peygamber Döneminin Siyasî-İdarî Belgeleri*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitabevi Yayınları, ts.), 69, 71 (38. ve 44. maddeler); Mustafa Özkan, "Medine Vesikası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), EK-2/214.

[150] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/248.

[151] Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1404/1983-1984), 22/48; Ebû'l-Hasen Nürüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*, thk. Hüsâmeddin el-Kudsî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.), 9/375. krs. Hamîdullah, *el-Veşâ'îku's-siyâsiyye*, 270, 271; Köksal, *İslâm Tarihi*, 17/149.

[152] Kahtânîler'e mensup Ezd kabilesinin Huzâa kolundan bir Arap kabilesi. bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/248; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü kabâ'ili'l-'Arabi'l-kadîme ve'l-hadîse* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997), 1/57; Abdülkerim Özaydın, "Bârik (Benî Bârik)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/70.

[153] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/248, 303-304; Hamîdullah, *el-Veşâ'îku's-siyâsiyye*, 262; Özaydın, "Bârik (Benî Bârik)", 5/70.

[154] Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, 168, 599.

gereksinimlerini karşılamak üzere başvurdukları yöntemler arasındadır. Bedir Gazvesi (2/624) sırasında ordu Türbân adlı bir bölgedeyken Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın bir ceylan (veya geyik) avladığı, Hz. Peygamber'in emriyle ceylanın etlerinin orduya dağıtıldığı aktarılmaktadır.^[155] Ebû Katâde hem Hudeybiye Gazvesi'nde (6/628)^[156] hem de Umretü'l-kazâ Gazvesi'nde (7/629)^[157] yaban eşiği avlamıştır. Mekke fethi (8/630) seferinde ordu Merrüzzahrân bölgesinde konakladığı sırada Enes b. Mâlik bir tavşan avladığını, onu üvey babası Ebû Talha'ya götürdüğünü ve tavşanı kestikten sonra but kısmını Hz. Peygamber'e ikram ettiklerini ifade etmektedir.^[158] Râfi' b. Hadîc Tebük Gazvesi'nde (9/630) avlanmak için Hz. Peygamber'den izin alıp ensârdan 10 kişi ile ava çıktıklarını, kendisinin 20'ye yakın ceylan (veya geyik) avladığını, Ebû Katâde'nin 5 adet yaban eşiği, diğer arkadaşlarının birçok ceylan (veya geyik) ve bir tane de deve kuşu avladıklarını haber vermektedir.^[159] Bir askerî harekât sırasında aşırı derecede susuzluk çeken askerlerin bir keçiyi yakalayıp sütünü içtikleri aktarılmaktadır.^[160] Ayrıca bazı seferler sırasında askerlerin çekirge yediklerinden bahsedilmektedir.^[161]

2. İâşenin Depolanması, Sevkiyatı ve Dağıtımı

Depo sözcüğü, askerî literatürde “ordu mallarının saklandığı, bakımlarının yapıldığı yer”^[162] olarak tanımlanmakta, depolama faaliyetleri ise “malzemenin alımı, sınıflandırılması, depolanması, muhasebeleştirilmesi, ihracı, bakımı, üretimi, montajı, araştırılması, kurtarılması veya imhası” aktivitelerini kapsamaktadır.^[163]

Hz. Peygamber döneminde bir sefer durumunda savaşçının gereksinim duyduğu iâşe maddeleri kendisi tarafından temin edilip yemekleri pişirilmiş olarak veya çoğunlukla hazır gıda maddelerinden seçilerek götürülmekteydi. Barış şartlarında savaşçının kendisi için erzak hazırladığına veya stokladığına dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Ancak birliklerin iâşe ihtiyacının devletçe ve halkça karşılanması durumunda hem Hz. Peygamber hem de ekonomik durumu iyi olan sahâbîler orduya erzak temin ederlerdi. Tedarikçinin bu yüklü bağışları^[164] özel veya ticarî amaçlarla depoladığı erzaktan sağladığını söyleyebiliriz.

Deve, sahip olduğu yük taşıma kapasitesi (ortalama 180-260 kg.),^[165] bizzat kendisinin yiyecek olarak kullanılması^[166] ayrıca midesinde topladığı suyun acil ihtiyaçlarda asker ve hayvanlar tarafından kullanılması^[167] sayesinde askerî birlikler için bir mobil ikmâl deposuydu.^[168]

[155] Vâkîdî, *el-Meğâzî*, 1/26-27.

[156] Vâkîdî, *el-Meğâzî*, 2/576; Buhârî, “ez-Zebâ'ih ve's-şayd”, 10 (No. 5490); Müslim, “Hac”, 57.

[157] Vâkîdî, *el-Meğâzî*, 2/733.

[158] Buhârî, “Hibe”, 5 (No. 2572).

[159] Vâkîdî, *el-Meğâzî*, 3/1035.

[160] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/ 151, 9/69.

[161] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/206.

[162] İsmail Parlatur vd., “depo”, 1/560.

[163] Office of the Chairman of the Joint Chiefs of Staff, “depot”, 63.

[164] Tebük Gazvesi'ne (9/630) hazırlık amacıyla Âsım b. Adî orduya 90 vesk (yaklaşık 11 ton) hurma bağışlamıştı. Vâkîdî, *el-Meğâzî*, 3/991. Bu miktarda erzak için fizikî bir depolama alanına ihtiyaç duyulacağı muhakkaktır.

[165] Ralph W. Brauer, “The Camel and Its Role in Shaping Mideastern Nomad Societies”, *Comparative Civilizations Review* 28/28 (1993), 111; Ömer İşbilir, “Yük”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/47-48.

[166] Kaynaklardaki verilerden 1 deveden elde edilen etin yaklaşık olarak 90 veya 100 askeri doyuracak miktarda olduğu anlaşılmaktadır. bk. Vâkîdî, *el-Meğâzî*, 1/52-53; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/268-269; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/14; Taberî, *Târîh*, 2/423; Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ - Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415/1995), 3/101-102; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/15; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/76. Çağdaş araştırmalarda da develerde karkas et ağırlığının kesim canlı ağırlığına bağlı olarak 125-400 kg. arasında değiştiği belirtilmektedir. Abdullah Bülbül - Atakan Koç, “Develerde Karkas ve Et Kalite Özellikleri”, *ADÜ Ziraat Dergisi* 15/2 (2018), 113.

[167] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/153; Beyhakî, *Delâ'il*, 5/227; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 1/634; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/160; Şâmî, *Sübülül-hüdâ*, 5/447; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 3/106.

[168] Gabriel, *İslâm'ın İlk Maresali Hz. Muhammed*, 91.

Harekât alanında dışmandan elde edilen ganimetlerin toplandığı alanlar, bir tür ikmâl deposu olarak faaliyet göstermiş, askerler bu alanlardan ikmâl ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Hayber Gazvesi'nde (7/628) bölgedeki kalelerin alınmasıyla, İslâm ordusu pek çok silah, teçhizat, erzak ve hayvan yemi elde etmiş, askerler ihtiyaçlarını bu noktalardan karşılamışlardı.^[169]

Sefer süresince düzenli su ikmâli yapılamadığından askerlerin yürüyüş güzergâhındaki ve harekât alanındaki su kaynaklarından su stoku yaptıkları görölmektedir. Bedir Gazvesi'nde (2/624) Hubâb b. Münzir'in tavsiyesi ile açık bırakılan kuyu etrafında bir su havuzu inşa edildiği (نبنی علیها حوضاً) ve ordunun su ihtiacını buradan karşıladığı belirtilmektedir.^[170] Müreysi' (Benî Mustalîk) Gazvesi'nde (5/626) ordudaki bedevîlerden birinin bir havuzu su ile doldurduğu (فيملاً الحوض), etrafına taş koyduğu ve havuzun üstünü deriden bir örtü ile kapattığı aktarılmaktadır.^[171] Tebük Gazvesi'nde (9/630) askerler yağın yağmur sayesinde su ihtiyaçlarını karşıladıkları gibi yanlarındaki su kaplarını da doldurmuşlardı.^[172]

Sefer için hazırlanan iâşe maddeleri hayvanlar üzerinde ve yaya erin üzerinde taşınırdı. Râfi' b. Hadîc bir sefer esnasında erzak çuvallarının develer üzerinde bulunduğunu ifade etmektedir.^[173] Bedir Gazvesi (2/624) hazırlıkları kapsamında Sa'd b. Ubâde'nin 20 deveye yiyecek yüklediği aktarılmaktadır.^[174] Hamrâülesed Gazvesi'nde (3/625) İslâm ordusu için hazırlanan erzak, develer üzerinde nakledilmişti.^[175] Ebû Ubeyde b. Cerrâh kumandasındaki Sîfûlbahr (Habat) Seriyyesi'nde (8/629), 300 kişilik askerî birlikte sadece birkaç adet yük hayvanı bulunduğuna dair rivayet, iâşenin develer üzerinde taşındığını göstermektedir.^[176] Kaynaklar mezkûr seriyede ordu malzemelerini taşıyan develer yanında hurmaların askerlerin omuzları üzerinde taşındığını da haber vermektedir.^[177] Erzak, cirâb (جراب) denilen bir tür çuval veya kap içinde taşınmaktaydı.^[178]

Merkez Medine'den temin edilen gıda maddeleri orduyla birlikte sevkedilmekteydi. Buna ek olarak bazı seferlerde özellikle Medine'ye yakın mahallerde gerçeşleştirilen askerî operasyonlarda harekât alanında bulunan orduya Medine'den erzak ikmâli yapılmaktaydı. Medine yakınlarında gerçeleşen Uhud Gazvesi'nde (3/625) bazı hanım sahâbîlerin harekât alanına su ve yemek taşıdığı aktarılmaktadır.^[179] Benî Nadîr Gazvesi'nde (4/625) Sa'd b. Ubâde'nin 15 veya 25 gün süren kuşatma süresince harekât alanındaki orduya Medine'den iâşe ikmâli yaptığı kaydedilmektedir.^[180] Benî Kurayza Gazvesi'nde (5/627) İslâm ordusunun yiyeceklerini Sa'd b. Ubâde develere yüklediği hurmalarla karşıladı.^[181] Gâbe Gazvesi'nde (6/627) Zûkared'de karargâhını kuran İslâm ordusunun iâşesi için Medine'den birkaç yük hurma ve 10 deve gönderildi.^[182]

[169] Vâkidî, *el-Meğâzi*, 2/664-665, 671, 680; Makrîzî, *İmtâ'*, 1/313-314; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/122, 131; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 2/741-742.

[170] Vâkidî, *el-Meğâzi*, 1/53; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/272; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 2/14, 3/525-526; Taberî, *Târîh*, 2/440; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/17; Makrîzî, *İmtâ'*, 1/97, 9/243; Hattâb, *Komutan Peygamber*, 72, 82.

[171] İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 5/360; Beyhakî, *Delâ'il*, 4/54; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 19/270-271; Zehebi, *Târîhu'l-İslâm*, 1/265-266.

[172] Vâkidî, *el-Meğâzi*, 3/1008-1009; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/165; Taberî, *Târîh*, 3/105; Makrîzî, *İmtâ'*, 2/56; Diyârbekrî, *Târîhu'l-ĥamîs*, 2/126.

[173] İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 4/273.

[174] Vâkidî, *el-Meğâzi*, 1/25; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 20/251; Makrîzî, *İmtâ'*, 1/83; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/19.

[175] Vâkidî, *el-Meğâzi*, 1/338; Makrîzî, *İmtâ'*, 1/180; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/310; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 2/553.

[176] Vâkidî, *el-Meğâzi*, 2/774; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 49/413; Makrîzî, *İmtâ'*, 1/346.

[177] Müslim, "Şayd ve'z-zebâ'ih", 20.

[178] Vâkidî, *el-Meğâzi*, 3/1018; Müslim, "İmân", 45.

[179] Vâkidî, *el-Meğâzi*, 1/249; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/86.

[180] Vâkidî, *el-Meğâzi*, 1/372; Makrîzî, *İmtâ'*, 1/190; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/323.

[181] Vâkidî, *el-Meğâzi*, 2/500; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/6.

[182] Vâkidî, *el-Meğâzi*, 2/547; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 2/78; İbn Seyyidünnâs, *Uyûnü'l-eşer*, 2/129.

Ordunun et ihtiyacının önemli bir kısmı kamp alanlarına veya harekât bölgesine kadar ordu ile birlikte getirilen canlı hayvanlar ile sağlanmıştır.

Çöl şartlarında askerler için en önemli ihtiyaç olan su, develer üzerinde^[183] ve/veya yaya askerlerin üzerinde bulundukları çeşitli kaplar içinde nakledilmekteydi. Kaynaklarda bu kaplarla ilgili geçen kelimelerden bazıları şu şekildedir: kırba (القربة),^[184] satîha (السطيحة)^[185] (ağzı dar, deriden yapılmış kap), idâve (الادواة)^[186] (bir tür su kırbası), rakve (الركوة)^[187] (deriden su tulumu veya matara); şenn (الشن)^[188] (eski bir su tulumu).

Askerî lojistiğin en önemli unsurlarından birini ikmâl maddelerinin taşınması ve dağıtımını oluşturmaktadır. Dağıtım, “komutanı (birlikleri) desteklemek üzere doğru malzemeyi doğru yere ve doğru zamanda ulaştırmak için lojistik sistemin tüm taşıma unsurlarının senkronize edilmesine yönelik operasyonel süreç” olarak tanımlanmaktadır.^[189] Saha dağıtım faaliyeti ise “coğrafi muharip komutanın (birliklerin) görevlerini yerine getirmek için personel, ekipman ve malzemenin harekât alanı içindeki akışını” ifade etmektedir.^[190]

Hz. Peygamber döneminde ordunun gereksinim duyduğu ikmâl maddelerini genellikle savaşçının kendisinin temin ettiği ve beraberinde taşıdığı daha önce belirtilmişti. Askerlerin ihtiyaçlarını karşılayamadığı durumlarda ise bu ikmâl maddeleri halk ve devletçe sağlanır, savaş hazırlıkları sırasında mâbed görevinin yanında karargâh olarak da kullanılan Mescid-i Nebvî etrafında^[191] veya Medine yakınlarında kurulan karargâhlarda dağıtılırdı.

Harekât sırasında, Müslümanlar beraberinde getirdikleri yiyecek ve içecekleri, sefer ve savaş şartlarına göre bireysel olarak tüketirlerdi. Bunun yanında bağış, yardım veya ganimet yoluyla da gıda temin edilirdi. Bu durumda, iâşe dağıtımını birlik komutanı veya görevliler tarafından merkezî bir şekilde yapılırdı. Sîfûlbahr (Habat) Seriyesi'nde (8/629) Hz. Peygamber tarafından verilen hurmanın dağıtım planlaması ordu komutanı Ebû Ubeyde b. Cerrâh tarafından yapılmış, öncelikle her askere günlük bir avuç hurma dağıtılmış, erzak azalınca da askerin günlük hurma istihkakı bir adet hurmaya düşürülmüştü.^[192] Tebük Gazvesi'nde (9/630) yiyecek sıkıntısı yaşanınca, ordudaki tüm erzak merkezî bir noktada toplanarak askerlere buradan dağıtılmıştı.^[193]

Harekât alanında düşmandan elde edilen ganimetlerin toplandığı alanlar aynı zamanda ikmâl maddelerinin dağıtım merkezi olarak da kullanılmıştır. Hayber Gazvesi'nde (7/628) bölgedeki kalelerin alınmasıyla, İslâm ordusu pek çok silah, teçhizat, erzak ve hayvan yemi elde etmişti. Bu malzemeler Hz. Peygamber'in görevlendirdiği kişi veya kişilerin gözetiminde ihtiyacı olan askerlere dağıtılmaktaydı.^[194]

[183] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 1/24; 2/578; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/165.

[184] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/119.

[185] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/119.

[186] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 3/1040; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 6/280.

[187] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 3/1040.

[188] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/269.

[189] Office of the Chairman of the Joint Chiefs of Staff, “distribution”, 66.

[190] Office of the Chairman of the Joint Chiefs of Staff, “theater distribution”, 216; Headquarters Department of the Army, *FM 4-01 Army Transportation Operations* (Washington DC: y.y., 2014), [1]-10.

[191] Mahmut Şit Hattâb, *Peygamber Ordusunun Tarihi*, çev. İhsan Süreyya Sırma (İstanbul: Pınar Yayınları, 1983), 19-20.

[192] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/281; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/380; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 22/241 (No. 14337); Müslim, “Şayd ve'z-zebâ'ih”, 17, 18, 21; Taberî, *Târîh*, 3/33; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2/110; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 6/176.

[193] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 3/1037-1038; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/152; Makrîzî, *İmtâ'*, 2/70-71, 5/151-152, 9/265; Süyûtî, *el-Haşâ'îşü'l-kübrâ*, 2/101-102; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/463.

[194] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/680.

3. Beslenme

Bu başlık altında, getirilen gıda malzemelerinin yemek için hazırlanması, pişirilmesi, askerin ne şekilde beslendiği, yemek tüketimi, düzeni ve hayvanların beslenmesi gibi konular incelenecektir.

3.1. Askerlerin Beslenmesi

Dengeli ve yeterli beslenme, tüm insanların sağlıklarını koruyabilmeleri ve yaşamlarını sürdürebilmeleri için temel gereksinimlerden olduğu gibi askerlerin muharebe yeteneklerini doğrudan etkileyen kritik bir faktördür. Askerler, zorlu fiziksel aktiviteler ve stresli koşullar altında faaliyet gösterirler. Bu durum, vücudun besin ihtiyacını artırır. Bu nedenle askerlerin yeterli ve sağlıklı beslenmesi önemlidir.

Modern ordularda bir personelin günlük kalori ihtiyacı sabah, öğle ve akşam öğünleri için ayrı ayrı hesaplanmaktadır. Bu hesaplamalar neticesinde askerlere ihtiyaçları olan kalori miktarını karşılayacak şekilde yemekler sunulmaktadır. Ancak Hz. Peygamber döneminde bu durum farklıydı. Askerlerin günlük öğün sayısı ve öğün başına düşen gıda miktarı, sefer güzergâhının uzunluğu, sefer süresi, gıda stok miktarı ve bölgesel kaynaklar gibi çeşitli faktörlere bağlı olarak değişkenlik gösteriyordu. Ayrıca bu konuyla ilgili ayrıntılara kaynaklarda rastlanmaması askerlerin beslenme düzeni ve gıda tüketimi hakkında kesin bilgilere ulaşmamızı engellemektedir. Kaynaklarda, bir deveden elde edilen etin 90-100 askeri beslediği,^[195] askere bir avuç veya bir adet hurma verildiği şeklinde genel bilgiler aktarılmıştır^[196]; et, sebze, meyve ve hububattan her bir askere cins ve miktar olarak ne kadar verildiği veya askerin kendi hazırladığı kumanyanın ne kadarını tükettiği belirtilmemiştir. Bu nedenle Hz. Peygamber döneminde asker başına düşen istihkak miktarının ve günlük olarak besinlerden aldığı kalori değerinin hesaplanması oldukça zordur.

Risâlet döneminde yemeği hazırlayacak sistemli bir yapı henüz oluşmadığından sefer sırasında ve harekât alanında yemek yapımı ve dağıtımı ihtiyaçlara ve koşullara göre karşılanmaktaydı.

3.1.1. Yemeklerin Pişirilmesi

Hz. Peygamber döneminde sefere çıkan askerlerin sıcak yemek ihtiyaçları, kamp, konuş ve muharebe sahalarında askerî birliklerce kurulan mutfak gereçleri ile karşılanmıştır. Yemekler genellikle basit ve pratik yöntemlerle pişirilirdi. Ateş üzerinde yemek pişirme en yaygın yöntemdi. Bu yöntemde ateş yakılır, üzerine tencereler veya kazanlar yerleştirilerek yemek pişirilirdi. Kaynaklar Zül'uşeyre Gazvesi'nde (2/623) toprak çömlükler içinde yemek hazırlamak için kurulan ocak taşlarının bulunduğunu ve bunların kendi dönemlerinde dahi yerlerinin belli olduğunu belirtmektedir.^[197] Zâtürrikâ' Gazvesi'nde (5/626) üç adet deve kuşu yumurtası çanak içinde pişirilmişti.^[198] Hudeybiye seferinde (6/628) Müslümanlar Ebvâ'da konakladığı sırada Kâ'b b. Ucre'nin tencerenin altındaki ateşe üflediği belirtilmektedir.^[199] Hayber Gazvesi'nde (7/628) Sa'b b. Muâz kalesinin kuşatılması sırasında kaleden 20 veya 30 kadar ehlî eşeğin dışarı çıktığı Müslümanların bu hayvanları yakalayıp kestiği ve ateş yakıp kazanlarda pişirirken Hz. Peygamber'in durumdan haberdar olduğu bunun üzerine ehlî eşek etinin yenmesini yasakladığı aktarılmaktadır.^[200]

[195] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 1/53; Taberî, *Târîh*, 2/423; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 3/101-102; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/15; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/76.

[196] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/281; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/380; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 22/241 (No. 14337); Müslim, "Şayd ve'z-zebâ'ih", 17, 18, 21; Taberî, *Târîh*, 3/33; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/110; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 6/176.

[197] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/249; Taberî, *Târîh*, 2/405; İbn Hazm, *Cevâmi'u's-sîre*, 61; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/30; Makrîzî, *İmtâ'*, 8/337-338; Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, 1/364.

[198] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 1/399; Süyûtî, *el-Haşâ'îşü'l-kübrâ*, 1/564; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/176.

[199] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/578.

[200] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/660-661; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/345; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/107.

Etler ateş üzerinde közlenerek de pişiriliyordu. Abdurrahman b. Ebû Bekir bir sefer esnasında Hz. Peygamberle beraber, kesilen bir koyunun ciğerini kızartıp (بِسْوَادِ الْبَطْنِ يُشْوَى) yediklerini anlatmıştır.^[201] İslâm ordusu Gâbe Gazvesi'nde (6/627) Zûkared'de konakladığı sırada Bilâl-i Habeşî'nin Hz. Peygamber için devenin ciğerinden ve hörgücünden ızgara yaptığı kaydedilmektedir.^[202]

Yemekler muharip askerler ve orduya katılan hanım sahâbîler tarafından hazırlanmaktaydı. Yiyecek maddelerinin yemeklik kullanım için hazırlanması ve pişirilmesi askerlerin ve hanım sahâbîlerin kişisel tecrübeleri ile gerçekleştirilmekteydi. Genellikle birkaç asker bir araya gelerek hazırlanmış oldukları malzemeleri bir ateş üzerinde pişirmekteydi.^[203] Bununla birlikte askerler arasında bu işler için tecrübeli ve mâhir kişiler de vardı. Kaynaklarda kasaplık konusunda yetenekli olduğu (فَكَانَ عَوْفٌ عَالِمًا بِالْجُزْرِ) belirtilen Avf b. Mâlik el-Eşca'î, Zâtüsselâsil Seriyyesi'nde (8/629), bir grup askerın kamp alanında bir deveyi kesip paylaşmak istediklerini ancak bunu başaramadıklarını, bir parça et karşılığında deveyi kesip pay ettiğini ifade etmektedir.^[204] Ayrıca bazı seferlerde yemek pişirmek için görevli uzman personel de mevcuttu. Mekke fethi (8/630) sırasında Hz. Peygamber'in ashâbına yemek pişiren bir aşçıdan bahsedilmektedir.^[205] Bu konuda hanım sahâbîler de önemli bir rol oynamaktaydı. Hz. Peygamber döneminde 7 gazveye katıldığını söyleyen Ümmü Atıyye bu seferler sırasında yerine getirdiği hizmetler arasında askerler için yemek yapmayı da saymıştır.^[206] Hayber seferi (7/628) dönüşünde, Hz. Peygamber'in Hz. Safiyye ile evlenmesi vesilesiyle ordu mensuplarına düğün yemeği ve içecek sunulduğu, bu içeceğin hurmadan yapıldığı ve kadınlar tarafından hazırlandığı aktarılmaktadır.^[207]

3.1.2. Yemek Tüketimi ve Düzeni

Hz. Peygamber dönemi askerî harekâtlar sırasında yemek saatlerinde bir standart olmadığı anlaşılmaktadır. Genellikle ordu konaklayacağı zaman askerlerin yemek ihtiyaçları karşılanmaktaydı. Bununla birlikte yürüyüşler sırasında da yemek yenmekteydi. Askerler yiyeceklerini bireysel olarak, gruplar halinde veya toplu olarak tüketebiliyorlardı. Yemek düzeni sefer veya savaş koşullarına, iâşe stoklarına ve askerlerin ihtiyaçlarına göre değişiyordu.

Hz. Peygamber döneminde askerler yiyeceklerini genellikle kendileri karşılamış, ihtiyaç ve koşullara göre bireysel olarak tüketmişlerdi. Bedir Savaşı (2/624) ile ilgili bir rivayette, Bilâl-i Habeşî'nin kendisi için hamur yoğurduğu nakledilmektedir.^[208] Hz. Peygamber'in, Bedir Savaşı için askerlerini cihâda teşvik ederken cenneti hatırlattığı, bu sırada Umeyr adında ensârdan bir sahâbînin, elindeki hurmaları yediği, Hz. Peygamber'in sözlerini duyunca, elindeki hurmaları atarak öldürülünceye kadar savaştığı belirtilmektedir.^[209] Uhud Savaşı (3/625) sırasında bir sahâbînin, Hz. Peygamber'e öldürülürse nereye gideceğini sorduğu, Hz. Peygamber'in "Cennet'e" cevabı üzerine, sahâbînin elindeki hurmaları attığı ve şehid düşene kadar savaşmaya devam ettiği rivayet edilmiştir.^[210]

[201] Buhârî, "Eş'ime", 6 (No. 5382); Müslim, "Eşribe", 175.

[202] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/80; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 27/73 (No. 16539); Müslim, "Cihâd", 132.

[203] Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 2/996.

[204] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/773; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/274; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/499-500.

[205] Kettânî, *et-Terâtibü'l-idâriyye*, 2/173, 174.

[206] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 10/422; Müslim, "Cihâd", 142; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân ed-Dârimî, *el-Müsned*, thk. Heyet (Kahire: Dârü't-Te'sil, 1436/2015), "Cihâd", 28 (No. 2453); İbn Mâce, "Cihâd", 37 (No. 2856); Zekeriyâ Güler, "Ümmü Atıyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/314.

[207] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 10/121.

[208] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 1/83.

[209] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/279; Müslim, "İmâre", 145; Taberî, *Târîh*, 2/448.

[210] Buhârî, "Meğâzî", 17 (No. 4046); Müslim, "İmâre", 143; Nesâî, "Cihâd", 31 (No. 3154).

Askerlerin yemek düzenlerinden biri de grup halinde yemek yemektir. Bir grup asker elindeki yiyecekleri bir araya getirip paylaşabilmekteydi. Hayber Savaşı'nda (7/628) Abdullah b. Mugaffel düşmana ait bir tulum iç yağı ele geçirdiğini daha sonra bu yağı ordugâha götürdüğünü ve arkadaşlarıyla birlikte yediklerini aktarmıştır.^[211] Avf b. Mâlik el-Eşca'î, Zâtüsselâsil Seriyyesi'nde (8/629), bir gruba ait deveyi kesip bölmesi karşılığında aldığı eti, içinde Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in de bulunduğu kendi arkadaş grubuna getirdiğini ifade etmiştir.^[212] Tebük Gazvesi'nde (9/630) Hz. Peygamber'in bir gün 7 kişilik bir grupla, sonraki gün 10 kişilik bir grupla bir arda bulunduğu sırada, Sa'd b. Hüzeym oğullarına mensup bir misafirin geldiği, bu esnada Hz. Peygamber'in Bilâl-i Habeşî'den yiyecek hazırlamasını istediği ve bu yiyecekleri orada bulunanlarla birlikte yedikleri kaydedilmektedir.^[213]

Toplu yemek, özellikle gıda stok yetersizliği, özel kutlamalar ve ikramlar sırasında uygulanan bir yöntemdir. Bu düzende tüm askerlerin, ellerindeki erzakları getirip ortak bir noktaya koyması istenir ve bu yiyecekler toplu olarak tüketilirdi. Hayber Gazvesi (7/628) dönüş yolunda Hz. Peygamber Safiyye bint Huyey ile evliliği vesilesiyle düğün yemeği düzenlemek istemiş, bunun için orduda bulunanlardan elinde olan yiyecekleri getirmelerini buyurmuştur. Toplanan erzaktan hays yemeği yapılmış ve askerlere dağıtılarak toplu olarak yenilmiştir.^[214] Umretü'l-kazâ'da (7/629) Hz. Peygamber askerde kalan erzakın kendi etrafında toplanmasını emretmiş, bu yiyecekler toplu olarak tüketilmiştir.^[215] Bu yöntem sınırlı kaynakların verimli bir şekilde kullanıldığını göstermektedir.

Hz. Peygamber döneminde seferler sırasında deriden mamül sofralar, yaygı ve yemek kabı türü eşyalar sıkça kullanılmıştır.^[216] Umretü'l-kazâ'da (7/629) azıklar toplanmış ve yemek deriden sofralar (الأطعاع) üzerinde yenmişti.^[217] Hayber dönüşü Hz. Peygamber'in tertip ettiği düğün yemeğinde deri sofralar serildiği, sonrada üzerine yağ, süzme peynir ve hurma (karıştırılarak hazırlanan haysın) konulduğu belirtilmiştir.^[218] Tebük Gazvesi (9/630) sırasında askerî birliklerin yiyecek stoklarının azalması sebebiyle Hz. Ömer, askerde kalan erzakın belirli bir alanda toplanmasını önerdi. Hz. Peygamber bu tavsiyeyi uygun bularak, deriden bir sofraya getirtmiş, askerlerin elindeki yiyeceklerin toplanmasını emretmişti.^[219]

Bazı durumlarda, askerler hareket halindeyken de yemek yerlerdi. Hz. Peygamber Kutbe b. Âmir komutasında Has'amlılar üzerine 20 kişilik askerî birlik gönderdi. Birlik komutanına gündüzleri gizlenip geceleri yürümelerini, yemeklerini yürürken yemelerini ve onlara baskın yapmalarını emretti.^[220]

3.2. Hayvanların Beslenmesi

Hz. Peygamber döneminde askerî taşımacılıkta genellikle deve ve at; nadiren katır ve merkep kullanılmıştır. Hayvanların başlıca gıda maddeleri arpa, hurma çekirdeği, hamur, ot ve dikenli

[211] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/354; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/288; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/143; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 2/742.

[212] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/773; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/274; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/499-500.

[213] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 3/1017-1018.

[214] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/708; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/110, 10/120; Buhârî, "Şalât", 12 (No. 371); Müslim, "Nikâh", 84, 88.

[215] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/152; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/498 (No. 2782); İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/384-385.

[216] Tahsin Koçyiğit, *Hz. Peygamber'in Gündelik Hayatı: Hurma, Deri, Deve -Medine Döneminde Dair Bir Mikro Tarihiçilik Denemesi-* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2016), 144.

[217] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/498 (No. 2782); İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/384-385.

[218] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/708; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/110, 10/120; Buhârî, "Şalât", 12 (No. 371); Müslim, "Nikâh", 84, 88; Nesâî, "Nikâh", 79 (No. 3380, 3382); Koçyiğit, *Hurma, Deri, Deve*, 91.

[219] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 3/1037-1038; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 17/140 (No. 11080); Müslim, "İmân", 45; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/162.

[220] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/754.

bitkilerdir. Mevcut verilerden hayvanların beslenme düzeni, öğün sayısı, bir günlük yem miktarı gibi bilgilere ulaşmak zordur. Hayvanların yiyecekleri, ordu beraberinde taşınan yem ve erzaklar, intikal hattındaki doğal kaynaklar ve harp ganimetlerinden temin edilmektedir.

Develer genellikle hurma çekirdekleri,^[221] ot, dikenli bitkiler ve lop adı verilen tuzlu ve kepekli bir hamurla beslenirdi.^[222] Develerin besin kaynakları arasında hurma çekirdeklerinin önemli bir yeri vardır. Hurma çekirdeği, develere öğütülmüş veya öğütülmemiş halde verilebilmektedir. Esmâ bint Ebû Bekir, kocası Zübeyr b. Avvâm'a Hz. Peygamber'in bir hurmalık tahsis ettiğini, kendisinin bu hurmalıktan deveye yedirmek için hurma çekirdeği taşıdığını belirtmiştir.^[223] Bedir Savaşı (2/624) öncesi ticaret kervanı ile Cüheyne bölgesinde bulunan Ebû Süfyân, Kureyş kervanı hakkında bilgi toplamak üzere bu bölgeye gelen Müslüman gözcüleri develerin dışındaki hurma çekirdeklerinden tanıdı.^[224] Recî' Seriyesi'nde (4/625) düşmanlar Müslümanların konumunu develerin yediği Medine hurması çekirdeğinden tespit etmişlerdi.^[225] Habat (حَبَات) adı verilen dikenli bitkiler seferler sırasında develerin önemli gıda kaynağıydı.^[226] Bunun yanında başka ağaç yaprakları da develere yem olarak verilmektedir. Hz. Peygamber'in 20 sağmal devesi Gâbe mevkiinde ılgın ağacı, erâk ağacı ve diğer bazı dikenli bitkilerle beslenmekteydi.^[227] Hz. Ebû Bekir Hz. Peygamber'le çıkacakları hicret yolculuğu için kendisine ait iki binek devesini dört ay boyunca semure ağacı yaprağı ile beslemişti.^[228] Mezkûr rivayet askerî bir harekâtla ilgili olmamakla birlikte dönemin deve yiyecekleri hakkında fikir vermektedir. İslâm ordusu Tebuk Gazvesi (9/630) sırasında bir zamanlar Semûd kavminin yaşadığı Hicr bölgesinden geçerken Hz. Peygamber, orduya bu beldedeki kuyudan su içilmemesi ve abdest alınmaması talimatını verdi. Ancak bazı sahâbîler bu talimattan önce bu kuyu suyu ile hamur yoğurmuştu. Hz. Peygamber yoğurulan hamuru insanların yememesini, develere verilmesini emretti.^[229]

Atlar temel olarak arpa ve ot gibi gıdalarla beslenmektedir. Bir atın günlük olarak 5 kg. ilâ 8 kg. arasında otsu bitki, 6 kg. ilâ 8 kg. arasında tahıl ve 15 ilâ 30 lt. arasında su tüketmesinin gerekli olduğu belirtilmektedir.^[230] Risâlet dönemi kaynaklarında atların çoğunlukla otsu bitkilerle beslendiğine dair rivayetlere rastlanmaktadır. Hz. Peygamber cihâd için otlaklarda veya çayırılık alanlarda bağlanan atın yediği her şeyin sahibi için iyilik (ecir) olacağını buyurmuştur.^[231] Mûte Gazvesi'ne (8/629) katılan Abdullah b. Revâha bu gazve sırasında söylediği bir şiirde atların kuru

[221] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 10/238; Philip K. Hitti, *Siyâsi ve Kültürel İslâm Tarihi*, 1/39; Koçyiğit, *Hurma, Deri, Deve*, 197-199; Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, 207.

[222] Ahmet Önkâl - Nebi Bozkurt, "Deve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/226. Ayrıca bk. "Camel", *Encyclopedia of Deserts*, ed. Michael A. Mares (Oklahoma: University of Oklahoma Press, 1999), 96.

[223] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 10/238; Müslim, "Selâm", 34; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût - Hüseyin el-Esed (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 2/290-291; Ebû'l-Fazl Ahmed b. Alî İbn Hacer, *el-İşâbe fî temyîzi's-şahâbe*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: y.y., 1429/2008), 13/130.

[224] Vâkîdî, *el-Megâzi*, 1/41; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/269-270; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/12; Taberî, *Târîh*, 2/437; Beyhakî, *Delâ'il*, 3/33; İbn Seyyidünnâs, *Uyûnü'l-eşer*, 1/389; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/77; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/28; Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, 1/372; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 2/390.

[225] İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 20/427 (No. 38019); Taberî, *Târîh*, 2/540; Beyhakî, *Delâ'il*, 3/324; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 1/230; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5/498; Makrîzî, *İmtâ'*, 13/271; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 6/40; Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, 1/455; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 3/158; Zürcânî, *Şerhu'l-Mevâhib*, 2/479.

[226] Mecdüddin İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî ğarîbi'l-ħadîs ve'l-eşer*, 2/7.

[227] Vâkîdî, *el-Megâzi*, 2/538.

[228] Buhârî, "Kefâlet", 4 (No. 2297); Koçyiğit, *Hurma, Deri, Deve*, 211, 212.

[229] Vâkîdî, *el-Megâzi*, 3/1007; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/165; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 10/191 (No. 5984); Müslim, "Zühd ve'r-rekâ'ik" 40; Taberî, *Târîh*, 3/105; Beyhakî, *Delâ'il*, 5/240; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/147; İbn Seyyidünnâs, *Uyûnü'l-eşer*, 2/294; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/163, 166; Makrîzî, *İmtâ'*, 2/55; Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, 2/126.

[230] Gabriel, *İslâm'ın İlk Mareşali Hz. Muhammed*, 92; F. Viré, "K̲hayl", *The Encyclopaedia of Islam*, ed. E. Van Donzel vd. (Leiden: Brill, 1997), 4/1143.

[231] Buhârî, "Müsâkât", 12 (No. 2371); Nesâî, "H̲ayl", 27 (No. 3563).

otlarla doyurulduğundan bahsetmektedir.^[232] Hz. Peygamber'in Lahîf (Luhayf) adlı atının Sehl b. Sa'd'a ait bir hurma bahçesinde bulunduğu (otlatıldığı) belirtilmektedir.^[233]

Barış zamanlarında hayvan yetiştiriciliğine ve hayvanların beslenmesine büyük önem verilmiştir. Bu amaçla Hz. Peygamber Medine çevresinde geniş meralar tahsis etmişti. Kaynaklar, Hz. Peygamber'in Naki^[234] adı verilen bir merayı savaş atları için himâ^[235] olarak ayırdığını belirtmektedir.^[236] Ayrıca Medine halkı Gâbe,^[237] Heyfâ,^[238] Cemmâ,^[239] Zülcedr,^[240] Kanat^[241] bölgelerindeki meralarda hayvanlarını otlatmakta ve şehir içinde evlerin etrafında^[242] hayvanlarını beslemekteydi.

Askerî operasyonlar sırasında hayvan yemi taşınması sınırlı ve külfetli olduğundan hayvanlar genellikle kamp alanlarında otlatılırdı. Nitekim ordunun konak yeri seçiminde de suyu ve otu bol olan alanlar tercih edilmekteydi. İslâm dinini öğretmek amacıyla Âmir b. Sa'saa kabilesine gitmek üzere Medine'den hareket eden Münzir b. Amr el-Hazrecî başkanlığındaki 60 veya 70 kişilik heyet Bi'rimaûne'de (4/625) konakladığı sırada Amr b. Ümeyye ve Münzir b. Muhammed kafilenin bineklerini otlatmaya çıkmışlardı.^[243] Tâif kuşatmasının (8/630) kaldırılmasının ardından ganimetlerin ve esirlerin korunduğu Ci'râne mevkiine dönen Hz. Peygamber burada konaklarken, Ebû Rühm adlı sahâbî develeri otlatmaya çıktığından bahsetmektedir.^[244] Hz. Ali kumandasında Fûls (Fels) putunu yıkmak için gönderilen birlik (9/630) dinlenmek için karargâh kurdukları yerde develeri yayılmağa bırakmışlardı.^[245] Hayvanlar yürüyüş sırasında da otlayabilmektedir. Muâz b. Cebel bir sefer sırasında, güneş ışıklarının görülmesiyle askerlerin binekleri üzerinde uyuklamaya başladıklarını bu sırada hayvanlarının da otlayarak yürüdüğünü, kendisinin de Hz. Peygamber'i takip ettiğini, devesinin de hem yürüdüğünü hem de otlatıldığını aktarmaktadır.^[246]

Seferler sırasında hayvanların beslenmesinde su hayatî bir öneme sahiptir. Daha önce zikredildiği üzere birliklerin su ihtiyacı genellikle askerin yanında taşıdığı su ve doğal su kaynaklarından karşılanırdı.

[232] İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/17.

[233] Buhârî, "Cihâd", 46 (No. 2855); Koçyiğit, *Hurma, Deri, Deve*, 43.

[234] Hicâz'ın büyük vadilerinden biri olup Medine'nin güneyinde, şehre yaklaşık 40 km. mesafede bir yer. Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdulazîz b. Muhammed el-Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem min esmâ'il-bilâd ve'l-mevâzi*, thk. Mustafa es-Sekkâ (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1364-1371/1945-1951), 4/1323-1324; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/301-302; Âtik b. Gays el-Belâdî, *Siyer Coğrafyası*, 269-270.

[235] Himâ, sözlükte "korumak, menetmek, yasaklamak" anlamında masdar olup, terim olarak "özel mülkiyet altında olmayan bir arazinin hayvan otlatmak üzere kamu yararına tahsisi ve tahsis edilen arazi anlamında" kullanılmaktadır. Hacı Mehmet Günay, "Himâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/52-55.

[236] Vâkidî, *el-Megâzi*, 2/425; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 7/12; Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî İbn Şebbe, *Kitâbü Târîhi'l-Medineti'l-münevvere*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût (b.y.: y.y., 1399/1979), 1/155-156; Ebû Dâvûd, "Harâc", 39 (No. 3084); Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, thk. Ahmed Câd (Kahire: Dârü'l-Hadis, 1427/2006), 275; Makrîzî, *İmtâ*, 1/212; 7/258; 14/273; Şâmi, *Sübülü'l-hüdâ*, 4/353; Kettânî, *et-Terâtîbü'l-idâriyye*, 1/631-632.

[237] Suriye yolu üzerinde, Medine'ye 1 berîd veya 9 mil uzaklıkta bir yer. Vâkidî, *el-Megâzi*, 2/538; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 2/77; 6/175; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/182.

[238] Medine'ye 7 mil uzaklıkta bir otlak. Vâkidî, *el-Megâzi*, 2/552; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 2/82; İbn Seyyidünnâs, *Uyûnü'l-eşer*, 2/150; Şâmi, *Sübülü'l-hüdâ*, 6/81.

[239] Medine'ye 3 mil mesafede, Medine'den Mekke'ye çıkan yolun sağındaki iki küçük dağ veya tepe. İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/290; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/158; Ebû'l-Hasen Nürüddîn Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî el-Hasenî es-Semhûdî, *Vefâ'ü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Muşafâ*, thk. Kâsım es-Sâmerrâî (Beyrut: Müessesetü'l-Furkân, 1422/2001), 4/211.

[240] Kubâ nâhiyesinde, Medine'den 6 mil uzaklıkta bir otlak. Vâkidî, *el-Megâzi*, 2/569; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 2/89; 5/98; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/114; Semhûdî, *Vefâ*, 4/206.

[241] Vâkidî, *el-Megâzi*, 3/963; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/184.

[242] Vâkidî, *el-Megâzi*, 2/542; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/295; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 4/43; 10/238; Taberî, *Târîh*, 2/602.

[243] Vâkidî, *el-Megâzi*, 1/347; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/194; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 2/48-49; Taberî, *Târîh*, 2/547; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 1/447.

[244] Vâkidî, *el-Megâzi*, 3/939; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, 4/230; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/48; Şâmi, *Sübülü'l-hüdâ*, 5/390.

[245] Vâkidî, *el-Megâzi*, 3/985.

[246] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 36/433 (No. 22122); Tahsin Koçyiğit, *Hurma, Deri, Deve*, 244.

Sonuç

Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminde askerî harekâtlar sırasında tüketilen yemekler, o dönemin geleneksel Arap mutfağının, insanların beslenme alışkanlıklarının, coğrafi özelliklerin ve yerel besin kaynaklarının etkisiyle şekillenmişti. Risâlet döneminde Arap Yarımadası'nda ekonomik hayat tarım ve hayvancılık faaliyetlerine dayandığından askerlerin beslenmesi de meyve, tahıl, et ve süt ürünleri gibi temel gıdalarla sağlanmıştır. Tarımsal faaliyetlere elverişli olan Medine'de tahıl olarak arpa, meyve olarak hurma en çok yetiştirilen ürünlerdi. Hayvan yetiştiriciliğinde ise deve, at, koyun ve keçi başlıca hayvanlardı. Seferler sırasında genellikle hurma, hays, ekmek, sevîk, deve ve koyun eti gibi besleyici ve dayanıklı aynı zamanda tedariki, muhafazası ve taşınması kolay yiyecekler tercih edilmiştir. Hz. Peygamber döneminde askerî taşımacılıkta genellikle deve ve at, nadiren katır ve merkep kullanılmıştır. Hayvanların başlıca gıda maddeleri arpa, hurma çekirdeği, hamur, ot ve çeşitli bitkilerdir.

Risâlet döneminde savaşçılar erzak dâhil ihtiyaç duydukları tüm ikmâl maddelerini kendileri temin etmektedir. Askerlerin ihtiyaçlarını karşılayamadığı durumlarda ise bu ikmâl maddeleri devlet ve halk tarafından sağlanmıştır. Askerler için ihtiyaç duyulan iâşe maddelerinin temininde uygulanan bir diğer yöntem satın alma yöntemidir. Ordu için yiyecek maddeleri bazen Hz. Peygamber tarafından bazen de ihtiyaç anında birlik içerisindeki muharip personel tarafından satın alınmaktaydı. Askerin yanına aldığı erzak sefer süresince kendilerine yetecek miktarda olmadığı için sefer güzergâhı, kamp ve konuş saharlarındaki çeşitli toprak ve deniz mahsulleri, hayvanlar ve doğal su kaynaklarından faydalanılmaktaydı. Buna ek olarak bölgedeki hayvanların avlanmasıyla yiyecek temin edilmekteydi. Sefer ve savaşlar sırasında düşmandan ele geçirilen gıda maddeleri İslâm ordusunun iâşe ihtiyacının karşılanmasında önemli bir kaynak oluşturmaktaydı. Sayıca büyük orduların hazırlanması durumunda bağış ve yardım yoluyla yiyecek temini en önemli tedarik kaynağıydı. Bazı kabilelerle yapılan antlaşmalarda veya onlara yazılan mektuplarda bölgelerine gelecek İslâm askerî birliklerine yardım etmeleri, misafir etmeleri ve iâşelerini sağlamalarına yönelik hükümler konulması Hz. Peygamber'in ordunun iâşe ikmâline önem verdiğini, özellikle intikal edilen bölgede askerlerin iâşe sorunu yaşamaması için tedbirler aldığını göstermektedir. Hayvanların yiyecekleri, ordu beraberinde taşınan yem ve erzaklar, intikal hattındaki ve harekât alanındaki otlaklar ve harp ganimetlerinden temin edilmiştir.

Bariş şartlarında savaşçının kendisi için erzak stokladığına dair kaynaklarda herhangi bir veriye rastlanmamıştır. Sefer durumunda ise dönemin en önemli askerî nakliye aracı olan develer sahip oldukları taşıma kapasitesi ve bizzat kendisinin yiyecek kaynağı olması özelliğiyle askerî birlikler için bir mobil ikmâl deposuydu. Buna ek olarak harekât alanında düşmandan elde edilen ganimetlerin toplandığı alanlar, bir tür ikmâl deposu olarak faaliyet göstermiştir. Sefer süresince düzenli su ikmâli yapılamadığından askerlerin yürüyüş güzergâhındaki ve harekât alanındaki su kaynaklarından su stoku yaptıkları görülmektedir. Bağış, yardım veya ganimet yoluyla gıda temini durumunda, iâşe dağıtımını birlik komutanı veya görevliler tarafından merkezî bir şekilde yapılmıştır. Harekât alanına iâşe sevkıyatı develer üzerinde veya yaya erin üzerinde yapılmaktadır.

Hz. Peygamber döneminde sefere çıkan askerlerin sıcak yemek ihtiyaçları, kamp, konuş ve muharebe saharlarında askerî birliklerce kurulan mutfak ekipmanları ile karşılanmıştır. Ateş üzerinde yemek pişirme en yaygın yöntemdi. Yemekler muharip askerler ve orduya katılan hanım sahâbîler tarafından hazırlanmaktaydı. Bununla birlikte askerler arasında bu işler için tecrübeli ve mâhir kişiler de vardı.

Seferlerde yemek saatlerinde bir standart olmadığı anlaşılmaktadır. Genellikle ordu konaklayacağı zaman askerlerin yemek ihtiyaçları karşılanmaktaydı. Bununla birlikte yürüyüşler sırasında da yemek yenmekteydi. Yemek düzeni sefer veya savaş koşullarına, iâşe stoklarına ve askerlerin

ihtiyaçlarına göre değişiyordu. Askerler yiyeceklerini bireysel olarak, gruplar halinde veya toplu olarak tketebiliyorlardı.

Askerlerin günlük oğn sayısı ve oğn başına düşen gıda miktarı, sefer güzergâhının uzunluğu, sefer sresi, gıda stok miktarı ve bölgesel kaynaklar gibi çeşitli faktörlere bağlı olarak değişkenlik gösterdiğinden, ayrıca konuyla ilgili ayrıntılara kaynaklarda rastlanmaması sebebiyle asker başına düşen istihkak miktarının ve günlük olarak besinlerden aldığı kalori değerinin hesaplanması oldukça zordur.

Bazı savaş ve operasyonlar sırasında askerler büyük ölçüde iâşe sıkıntısı yaşamış, ancak en kısa srede çeşitli kaynaklardan yiyecek ve içecek tedarik edilerek askerlerin muharebe güçleri korunmuş ve harekâtlar başarılı bir şekilde tamamlanmıştır.

Bu alışmada Müslümanların karşısında yer alan düşman kuvvetlerinin iâşe ikmâl faaliyetleri sistematik olarak ele alınmamıştır. Bu faaliyetlerin düşman birliklerce nasıl yürütüldüğü ve harekâtlarına etkileri akademik olarak incelenebilecek konular arasındadır.

Kaynakça

- Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî. *el-Muşannef*. thk. Heyet. 10 Cilt. Kahire: Dârü't-Te'sîl, 1436/2015.
- Acar, Cafer. *İslâm'da Savaş -Câhiliye ve Risâlet Döneminde Savaş Olgusu-*. Kahramanmaraş: SAMER Yayınları, 2020.
- Ağırman, Mustafa. *Hz. Peygamber'in Savaş Stratejisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- Akgün, Sevim Demir. *Hicrî Birinci Asır İslâm Toplumunda Yemek Kültürü*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Akgün, Sevim Demir. *Hz. Peygamber Döneminde Yemek Kültürü*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Apaydın, H. Yunus. "Humus". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/365-369. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Avn, Abdürraûf. *el-Fennü'l-ḥarbî fî şadri'l-İslâm*. Mısır: Dârü'l-Maârif, 1961.
- Aydınlı, Abdullah. "Âsım b. Adî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/474. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Azizova, Elnure. *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*. İstanbul: TDV - İSAM Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdulazîz b. Muhammed. *Mu'cemü me'sta'cem min esmâ'i'l-bilâd ve'l-mevâzi'*. thk. Mustafa es-Sekkâ. 4 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1364-1371/1945-1951.
- Belâdî, Âtik b. Gays. *Siyer Coğrafyası*. çev. Harun Özel - Youssoufa Soumana. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Kitâbü cümel min Ensâbi'l-eşrâf*. thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Ziriklî. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1417/1996.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Delâ'ilü'n-nübüvve ve ma'rifetü aḥvâli şâhibi's-şerî'a*. nşr. Abdülmu'tî Kal'acî. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408/1988.
- Bozkurt, Nebi. "Hâtıb b. Ebû Beltea". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/444-445. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Brauer, Ralph W. "The Camel and Its Role in Shaping Mideastern Nomad Societies", *Comparative Civilizations Review* 28/28 (1993), 106-151. <https://scholarsarchive.byu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1283&context=ccr>
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi'u's-şâhiḥ*. nşr. Muhammed Züheyr en-Nâsır. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Bülbül, Abdullah - Koç, Atakan. "Develerde Karkas ve Et Kalite Özellikleri". *ADÜ Ziraat Dergisi* 15/2 (2018), 113-117. <https://doi.org/10.25308/aduziraat.428069>
- "Camel". *Encyclopedia of Deserts*. ed. Michael A. Mares. 95-97. Oklahoma: University of Oklahoma Press, 1999.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân. *el-Müsned*. thk. Heyet. 3 Cilt. Kahire: Dârü't-Te'sîl, 1436/2015.

- Diyârbekrî, Kâdî Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen. *Târîhu'l-ĥamîs fi aĥvâli enfesi nefîs*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü Şa'bân, ts.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. 4 Cilt. Mısır: Matbaatü's-Saâdet, 1369/1950.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah b. İshâk el-İsfahânî. *Ma'rifetü's-şahâbe*. thk. Âdil b. Yûsuf el-Azzâzî. Riyad: Dârü'l-Vatan, 1419/1998.
- Erkal, Mehmet. "Ganimet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/351-354. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Fayda, Mustafa. "Bedir Gazvesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/326. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Fayda, Mustafa. "Bedrül-Mev'id". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/335. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Gabriel, Richard A. *İslâm'ın İlk Mareşali Hz. Muhammed*. çev. Ahmet Büyükaksoy. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021.
- Güler, Zekeriya. "Ümmü Atıyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/314. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Günay, Hacı Mehmet. "Himâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/52-55. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed en-Nîsâbü'rî. *el-Müstedrek 'ale's-Şaĥîĥayn*. nşr. Heyet. 9 Cilt. Kahire: Dârü't-Te'sîl, 1435/2014.
- Halebî, Ebü'l-Ferec Nûrüddîn Alî b. Burhâniddîn İbrâhîm b. Ahmed. *es-Sîretü'l-Ĥalebiyye fi sîretü'l-emîni'l-me'mûn: İnsânü'l-'uyûn*. 3 Cilt. Beyrut: y.y., 1400/1980.
- Hamîdullah, Muhammed. *el-Veşâ'îku's-siyâsiyye: Hz. Peygamber Döneminin Siyasî-İdarî Belgeleri*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitabevi Yayınları, ts.
- Hamîdullah, Muhammed. *Hz. Peygamber'in Savaşları*. çev. Nazire Erinç Yurter. İstanbul: Beyan Yayınları, 2012.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. Ankara: İmaj Yayıncılık, 2003.
- Hattâb, Mahmud Şîr. *Komutan Peygamber*. çev. Ahmed Ağırakça. İstanbul: Bir Yayıncılık, 1988.
- Hattâb, Mahmut Şîr. *Peygamber Ordusunun Tarihi*. çev. İhsan Süreyya Sırma. İstanbul: Pınar Yayınları, 1983.
- Headquarters Department of the Army. *FM 4-01 Army Transportation Operations*. Washington DC: y.y., 2014.
- Heysemî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân. *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*. thk. Hüsâmeddin el-Kudsî. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.
- Hitti, Philip K. *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. 4 Cilt. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed. *el-İstî'âb fi ma'rifetü'l-aşĥâb*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1412/1992.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen. *Târîhu medîneti Dımaşk*. thk. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer Garâme el-Amravî. 80 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdillâh b. Muhammed. *el-Muşannef*. thk. Muhammed Avvâme. 26 Cilt. Cidde: Dârü'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1427/2006.

- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî. *el-İşâbe fî temyîzi's-şahâbe*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 16 Cilt. Kahire: y.y., 1429/2008.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd. *Cevâmi'u's-sîreti'n-nebeviyye*. nşr. Abdülkerîm Sâmî el-Cündî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sekkâ vd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- İbn İshâk, Muhammed b. İshâk b. Yesâr. *Sîretü İbn İshâk el-müsemmâ bi-Kitâbi'l-mübtede' ve'l-meb'as ve'l-megâzî*. thk. Muhammed Hamîdullah. Mağrib: Matbaatü Muhammedi'l-Hamîs, 1396/1976.
- İbn Kayyim, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr. *Zâdü'l-me'âd fî hedyi hayri'l-ibâd*. thk. Şuayb el-Arnaût - Abdülkâdir el-Arnaût. 6 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998.
- İbn Kesîr, İmâdüddîn Ebü'l-Fidâ' İsmâîl b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Cîze: Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1417/1997.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Uyûnü'l-aḥbâr*. thk. Yûsuf Ali Tavîl. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 5 Cilt. Dımaşk: Müessesetü'r-Risâle, 1430/2009.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî'. *Kitâbü't-Ṭabaḳâti'l-kebîr*. thk. Alî Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001.
- İbn Seyyidünnâs, Ebü'l-Feth Muhammed b. Muhammed. *es-Sîretü'n-nebeviyye: 'Uyûnü'l-eşer fî fûnüni'l-megâzî ve's-şemâ'il ve's-siyer*. thk. Muhammed el-İdü'l-Hatrâvî - Muhyiddin Müstû. 2 Cilt. Medine - Dımaşk: Mektebetü Dâri't-Türâs - Dâru İbn Kesîr, 1413/1992.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî. *Kitâbü Târîhi'l-Medîneti'l-münevvere*. thk. Fehîm Muhammed Şeltût. 4 Cilt. b.y.: y.y., 1399/1979.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed. *el-Muntaẓam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ - Mustafa Abdülkâdir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995.
- İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek. *en-Nihâye fî ğarîbi'l-ḥadîş ve'l-eşer*. thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî - Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. 5 Cilt. Kahire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1383-1385/1963-1965.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed. *el-Kâmil fî't-târîḥ*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 2012.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed. *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-şahâbe*. thk. Alî Muhammed Muavvid - Adil Ahmed Abdülmevcud. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996.
- İmam Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes. *el-Muvaṭṭâ*. thk. M. Mustafa el-A'zamî. 8 Cilt. Ebû Zabî (Abudabi): Müessesetü Zâyid b. Sultân, 1425/2004.
- İşbilir, Ömer. "Yük". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/46-48. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kallek, Cengiz. "Sâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/317-319. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Kallek, Cengiz. "Vesk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/70. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü kabâ'ili'l-'Arabi'l-ğadîme ve'l-ğadîse*. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay. *et-Terâtîbü'l-idâriyye: Hz. Peygamber'in Yönetimi*. çev. Ahmet Özel. 2 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.
- KKK, Kara Kuvvetleri Komutanlığı. "İkmal". Erişim 3 Ekim 2024. <https://www.kkk.tsk.tr/kkksablonmaster/header/kurumsal/siniflar/ikmal.aspx>
- Koca, Ferhat. "Gulûl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/190-192. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Koçyiğit, Tahsin. *Hz. Peygamber'in Gündelik Hayatı: Hurma, Deri, Deve -Medine Döneminde Dair Bir Mikro Tarihçilik Denemesi-*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2016.
- Köksal, Mustafa Âsım. *İslâm Tarihi: Hz. Muhammed (a.s) ve İslâmiyet*. 18 Cilt. İstanbul: Şamil Yayınevi, ts.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *İmtâ'u'l-esmâ' bimâ li'n-nebiyyi mine'l-ağvâl ve'l-emvâl ve'l-ğafede ve'l-metâ'*. thk. M. Abdülhamîd en-Nümeysî. 15 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *el-Ağkâmü's-sultânîyye*. thk. Ahmed Câd. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1427/2006.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Şahîh-i Müslim*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1412/1991.
- Mütercim Âsım Efendi. *el-Okyânüsü'l-basît fi tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*. yay. haz. Mustafa Koç - Eyyüp Tanrıverdi. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *Sünenü'n-Nesâî: el-Müctebâ*. thk. Muhammed Rıdvân İrkasûsî vd. 9 Cilt. Dimaşk: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1439/2018.
- Nicolle, David. *İslam Orduları 600-1100*. çev. Emir Yener. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Nicolle, David. *The Military Technology of Classical Islam*. Edinburgh: University of Edinburgh, Doktora Tezi, 1982.
- Office of the Chairman of the Joint Chiefs of Staff. *DOD Dictionary of Military and Associated Terms*. Washington DC: The Joint Staff, 2019.
- Oğuzay, Fatih. *Hz. Peygamber Döneminde Tarım Kültürü*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Önkal, Ahmet - Bozkurt, Nebi. "Deve". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/222-226. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Özaydın, Abdülkerim. "Bârik (Benî Bârik)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/70. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Özkan, Mustafa. "Medine Vesikası". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2/212-215. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Parlatır, İsmail vd. *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 9. Basım, 1998.
- Pırlanta, İsmail. "Hz. Peygamber Döneminde Tarım Faaliyetleri ve Ekonomiye Katkısı". *Siyer Araştırmaları Dergisi* 5 (Ocak 2019), 13-42.

- Semhûdî, Ebû'l-Hasen Nûrûddîn Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî el-Hasenî. *Vefâ'ü'l-vefâ bi-aḥbâri dâri'l-Muştafâ*. thk. Kâsım es-Sâmerrâî. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Furkân, 1422/2001.
- Süheyli, Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdullah. *er-Ravzü'l-ünûf fi şerhi's-Sîreti'n-nebeviyye li'bni Hişâm*. thk. Abdurrahman el-Vekîl. 7 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1410/1990.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr. *el-Ḥaşâ'işü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Halîl Herrâs. 3 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Hadîse, 1387/1967.
- Şâmî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf es-Sâlihî. *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti ḥayri'l-ibâd*. thk. Âdil Ahmed - Alî Muhammed Muavvid. 14 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1414/1993.
- Şener, Mehmet. "Hayvan (Fıkıh)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/92-98. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1404/1983-1984.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü's-şagîr*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim. 11 Cilt. Mısır: Dârü'l-Maârif, 1968.
- Terzi, Mustafa Zeki. *Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilât*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2017.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *el-Câmi'u's-şahîh-Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. 5 Cilt. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1962-1978.
- Vâkîdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *Kitâbü'l-Megâzî*. thk. Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts. (London: Oxford University Press, 1965-1966).
- Viré, F., "Kḥayl". *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*. ed. E. Van Donzel vd. 4/1143-1146. Leiden: Brill, 1997.
- Watr, Muhammed Zâhir. *Military Management In The Battles Of The Prophet (S)*. çev. Abu Zahra Muhammedi. b.y.: Veritas Consulting PR and Media Consultancy UK, 2011.
- Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Abdillâh. *Mu'cemü'l-büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1397/1977.
- Yiğit, İsmail. "Sevîk Gazvesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/585. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Yiğit, İsmail. "Tebük Gazvesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/228-230. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Şuayb el-Arnaût - Hüseyin el-Esed. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm: el-Megâzî*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 53 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbî'l-Arabî, 1410/1990.
- Zürkânî, Muhammed b. Abdülbâkî b. Yûsuf. *Şerhu'l-Mevâhibi'l-ledünniyye*. nşr. Muhammed Abdülazîz el-Hâlidî. 12 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996.

Yahyâ b. Âdem'in (öl. 203/818) Kitâbü'l-Harâc Adlı Eserinde Yer Alan Hz. Peygamber'in Savaşları (Gazveleri) İle İlgili Rivayetler ve Kaynakları*

The Narratives About the Battles of the Prophet Muhammad (Ghazawât al-Nabî) In Yahyâ b. Âdam's (d.a.h. 203/a.d. 818) Kitâb Al-Harâj and Their Sources

Yavuz SARI**

Makale Bilgisi / Article Information

Article Type (Makale Türü): *Research Article* (Araştırma Makalesi)

<https://doi.org/10.56288/siyer.1557518>

Date of Submission (Geliş Tarihi): 28.09.2024

Date of Acceptance (Kabul Tarihi): 22.10.2024

Date of Publication (Yayın Tarihi): 31.10.2024

Citation / Atıf: Sarı, Yavuz. "Yahyâ b. Âdem'in (öl. 203/818) Kitâbü'l-Harâc Adlı Eserinde Yer Alan Hz. Peygamber'in Savaşları (Gazveleri) ile İlgili Rivayetler ve Kaynakları". *Siyer Araştırmaları Dergisi* 17 (Ekim 2024), 33-46.

Peer-Review (Değerlendirme): *Double anonymized – At Least Two External* (Çift Taraflı Körleme / En Az İki Dış Hakem).

Ethical Statement (Etik Beyan): *It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.* (Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur).

Plagiarism Checks (Benzerlik Taraması): *Yes* (Evet) – intihal.net

Conflicts of Interest (Çıkar Çatışması): *The author(s) has no conflict of interest to declare* (Çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

Complaints (Etik Beyan Adresi): sad@siyeryayinlari.com

Grant Support (Finansman): *The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.* (Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır).

Copyright & License (Telif Hakkı ve Lisans): *Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.* (Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır).

* Bu makale "Harâc ve Emvâl Literatüründe Yer Alan Siyer ve Megâzî Rivayetlerinin Tespiti ve Tahlili" (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2023) adıyla hazırlamakta olduğumuz doktora tezimizden üretilmiştir. (This article is based on the author's doctoral dissertation, currently in progress at the Institute of Social Sciences, Sakarya University.)

** Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü Doktora Öğrencisi, yavuz_ahl@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5605-4751>, ROR ID: <https://ror.org/04ttnw109>

Öz

Hız. Peygamber'in hayatını ve savaşlarını öğrenmek isteyenlerin baş vuracağı ilk eserler genel olarak *siyer ve megâzî* literatüründe yer alır. Hız. Peygamber hayattayken gerçekleştirilmiş tüm askerî faaliyetler (seriyye ve gazve) *megâzî* alanının konusudur. Fakat İslâm literatürünün farklı alanlarında yazılmış eserlerde de Hız. Peygamber'in gazvelerine dair bilgiler bulunmaktadır. Bu alanlardan biri de fıkhıdır. Fıkıh literatüründe Hız. Peygamber'in gazveleri hakkında ne ölçüde bilgi bulunduğu, bu eserlerde yer alan bilgilerin tarihî değerlerinin ne olduğu araştırmacılar için merak konusu olup, henüz tam anlamıyla ortaya koyulmamıştır. Fıkıh literatürü içerisinde yer alan *harâc* türünde pek çok eser kaleme alınmıştır. Bu türde yazılmış olan kitaplardan günümüze ulaşan ilk eser Ebû Yûsuf'un (öl. 182/798) *Kitâbü'l-Harâc* adlı eseridir. Bu eserde yer alan Hız. Peygamber'in savaşları ile ilgili rivayetler daha önce tarafımızdan kaleme alınıp ortaya koyulmuştur. Bu türde yazılmış ve günümüze ulaşmış ikinci eser ise Yahyâ b. Âdem'in (öl. 203/818) *Kitâbü'l-Harâc* adlı eseridir. Kamu maliyesi alanında çeşitli konuların ele alındığı bu eserde gazvelerle ilgili bilgiler yer almaktadır. Bu makalede Yahyâ b. Âdem'in (öl. 203/818) *Kitâbü'l-Harâc* adlı eserinde yer alan bilgilerin hangi gazvelere ait olduğu, bu bilgilerin bölümlere göre dağılımı ve megâzî rivayetlerinin kaynakları tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Fıkıh, Megâzî, Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*.

Abstract

The first works to be consulted by those who want to learn about the life and wars of the Prophet Muhammad's are generally included in *sîrah* and *maghâzî* literature. All military activities (*sariyyah* and *ghazawât*) carried out while the Prophet was alive are the subject of the field of *maghâzî*. However, the works written in different fields of Islamic literature also contain, information about the wars of the Prophet Muhammad. One of these fields is *fiqh*. In the *fiqh* literature, the extent of information contained about the Prophet Muhammad's wars and the historical values of these information are a matter of curiosity for researchers and have not yet been fully revealed. Many works have been written in the genre of tribute in the *fiqh* literature. Among the books written in this genre the first work that has survived to the present day is Abû Yûsuf's (d.182/798) *Kitâb al-Harâj*. In this work, the narrations about the wars of the Prophet Muhammad's have been investigated and presented by us before. The second work written in this genre that has survived is Yahyâ b. Âdam's (d. 203/818) *Kitâb al-Harâj*. This work, which deals with various issues in the field of public finance, also includes information about the wars. In this article, the information contained in Yahyâ b. Âdam's (d. 203/818) *Kitâb al-Harâj* will be analysed in terms of which *ghazâws* the information belongs to, the distribution of this information according to the sections, and the sources of the *maghâzî* narrations.

Keywords: Islamic History, Fiqh, Maghâzî, Yahyâ b. Âdam, *Kitâb al-Harâj*.

Giriş

Günümüzde olduğu gibi geçmişte de Hz. Peygamber'in hayatına ilgi duyulmaktaydı. Bu ilgi Hz. Peygamber'in hayatını ele alan eserlerin ortaya çıkmasını sağladı. Bu amaçla kaleme alınan eserler *siyer ve megâzî* literatürünü oluşturdu. Hz. Peygamber'in hayatıyla ilgili en zengin bilgiler bu literatür içerisinde zikredildi. Bununla birlikte Tefsir, Fıkıh, Hadis, Kelam gibi diğer ilim dalları içerisinde kaleme alınan eserlerde de Hz. Peygamber'in hayatına dair bilgiler yer aldı. Bu eserlerdeki bilgiler Hz. Peygamber'in hayatına farklı açılardan ışık tutacak nitelikteydi. Zamanla ilim dallarının ayrışması ile bu bilgiler kısmen de olsa ihmal edildi. Bu durum ilimler arası çalışmalara duyulan ihtiyacı artırdı. Bu ihtiyaca binaen bu çalışmada fıkıh literatürünün içerisinde yer alan *harâc* türünde kaleme alınmış ve Ebû Yûsuf'un (öl. 182/798) *Kitâbü'l-Harâc* adlı eserinden sonra ikinci sırada günümüze ulaşmış olan Yahyâ b. Âdem'in (öl. 203/818) *Kitâbü'l-Harâc*^[1] adlı eseri incelenecektir. Bu eserde yer alan megâzî rivayetleri tespit edilecektir.

Bu araştırmanın ortaya çıkmasında söz konusu olan *harâc* türünün zekât, cizye, öşür, fey, ganimet, humus gibi konuları kendi bünyesinde barındırması etken rol oynamaktadır. Bu konular genelde iktisadî hayatı ilgilendirmekle beraber, Hz. Peygamber'in uygulamaları esas alınarak belirlendiği için onun hayatına ışık tutabilecek zengin materyallerin yer aldığı rivayetleri de barındırmaktadır. Bu çalışmada Yahyâ b. Âdem'in *Kitâbü'l-Harâc* adlı eseri içerisinde yer alan ve daha önce doğrudan araştırma konusu edilmeyen *megâzî* rivayetleri incelenecektir. Daha sonra bu rivayetlerin kaynakları araştırılacaktır. Bu araştırma neticesinde tespit edilen materyaller megâzî literatürünün zenginleşmesine katkı sağlayacaktır. Ayrıca Yahyâ b. Âdem'in *Kitâbü'l-Harâc* adlı eseri içerisinde ne ölçüde megâzî bilgisi bulunduğu ortaya çıkarılacaktır.

Fıkıh literatüründe Hz. Peygamber'in hayatına ve sözlerine dair pek çok bilgi bulunmasına rağmen onun yaşamı ve askerî faaliyetleri ile ilgili ne kadar materyal bulunduğu, bu materyallerin siyer ve megâzî literatürü açısından değerinin ne olduğu merak konusudur. İslâm'ın erken dönemlerinde telif edilmiş olan, *harâc* türünün oluşumunu ve gelişimini sağlayan eserler içerisinde yer alan Yahyâ b. Âdem'in *Kitâbü'l-Harâc* adlı eseri genellikle iktisadî olarak kamu ve maliye hukuku açısından araştırma konusu edilmiştir.^[2] Oysa bu eserde Hz. Peygamber'in hayatına dair pek çok önemli bilgi yer almaktadır. Bu açıdan da eserin incelenmesi gerekmektedir.

Genellikle fıkıh sahasında çalışma yapan ilim adamları ele aldıkları konularla ilgili hüküm çıkarabilmek için delil teşkil edecek şekilde Hz. Peygamber'in hayatına ve savaşlarına eserlerinde yer vermişlerdir. Bunun neticesinde Hz. Peygamber'in hayatının çeşitli safhaları fıkıh literatürünün içerisinde yer almıştır. Elbette bu parçalar delil oluşturmak amacıyla kullanıldığı için çoğu zaman tarihî süreç içerisinde gerçekleşen olayın tamamını değil bir bölümünü yani delile dayanak teşkil edecek kadar olan kısmını içermektedir. İslâm tarihi açısından ilk bakışta bütünlükten yoksun olma gibi kusurlu olarak görülse de bu bilgiler tarih kitaplarında mevcut olan bilgilerin detaylandırılması ve zenginleştirilmesi açısından dikkate değer ölçüde önemlidir. Ayrıca bu durum her rivayet için geçerli değildir. Bazı rivayetlerde gerçekleşmiş olayların genel çerçevesini sunan mâlûmata da yer verilmektedir.

Araştırma konumuzu oluşturan Yahyâ b. Âdem'in *Kitâbü'l-Harâc* adlı eseri ilk olarak Th. W. Juynboll tarafından tahkik edilmiştir. Ahmed Muhammed Şâkir tarafından 1964 yılında Juynboll'un

[1] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, thk. Hüseyin Münis, (Beyrut: Darü's-Şurûk 1987).

[2] Meselâ bk. Osman Eskicioğlu, *İslâm Hukukunda Vergiler: Yahya b. Adem ve Kitabü'l-Harac'ı*, (İzmir : Anadolu Matbaacılık, 1996); Cengiz Kallek, *İslâm İktisad Düşüncesi Tarihi: Harâc ve Emvâl Kitapları*, (İstanbul : Klasik Yayınları, 2018); Mustafa Özkan, *İslâm İktisadında Vergiler: Hicri III. Asır Sonlarına Kadar Telif Edilen Harâc ve Emvâl Kitapları Bağlamında*, (Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2019); Yusuf Erdem Gezgin, "Harâc ve Emvâl Literatüründe Altın ve Gümüş ile İlgili Rivayetlerin Fikhî Tahlili", *Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 3/2 (Aralık 2020), 137-154.

neşri esas alınarak yayımlanmıştır. Daha sonra *Kitâbü'l-Harâc*'ı bir önsöz yazarak Hüseyin Mûnis de 1987 yılında neşretmiştir.^[3] Bu çalışmada Hüseyin Mûnis'in neşri kullanılmıştır.

1. Gazvelerle İlgili Rivayetler

Yahyâ b. Âdem'in *Kitâbü'l-Harâc*'ı, Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-Harâc*'ından sonra harâc literatüründe yazılmış ve günümüze ulaşmış ikinci eserdir. Yahyâ b. Âdem, Ebû Yûsuf ile çağdaştır. İki eser de muhteva yönüyle birbirine benzemektedir. Her iki eserde de kamu maliyesi ile ilgili konular ele alınmaktadır. Fakat bu iki eser yazılış gayesi, yöntemi ve dönemin problemlerini ele alış bakımından farklılık arz etmektedir. Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc* adlı eserini halifenin isteği üzerine kaleme almıştır. Bu talebin Halife Hârûnürreşîd'den (170-193/786-809) geldiği kabul edilmektedir.^[4] Yahyâ b. Âdem'in eserini böyle bir talep üzerine yazdığına dair herhangi bir bilgi yoktur. Ebû Yûsuf'un kitabı klasik fıkıh kitabı düzenine sahipken Yahyâ b. Âdem'in eseri hadis kitabı düzenine sahiptir. Ebû Yûsuf eserinde düzenin aksaklıklarından ve döneminin problemlerinden bahsetmektedir. Yahyâ b. Âdem ise siyasî söylemlerden kaçınarak dönemin problemlerine değinmemektedir. Bu durumun ortaya çıkmasına Ebû Yûsuf'un siyasî görev üstlenmesi sebep olmuş olabilir. Nitekim Ebû Yûsuf, Abbâsî halifeleri Mehdî (158-169/775-785), Hâdî (169-170/775-786) ve Hârûnürreşîd (170-193/786-809) dönemlerinde kadılık yapmış ve Hârûnürreşîd tarafından kâdılkudât olarak tayin edilmiştir. Yahyâ b. Âdem ise Abbâsî halifeleri Mehdî (158-169/775-785), Hâdî (169-170/775-786), Hârûnürreşîd (170-193/786-809), Emîn (193-199/808-815) ve Me'mûn (199-218/815-833) dönemlerinde yaşamıştır. Fakat Yahyâ b. Âdem'in resmî bir görev aldığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Buraya kadar bu iki kitabın muhteva açısından benzerliklerine ve bazı farklı yönlerine değindikten sonra Yahyâ b. Âdem'in eserinde yer verdiği megâzî rivayetlerini incelemeye geçebiliriz.

Kitâbü'l-Harâc'da yaptığımız inceleme sonucunda Hz. Peygamber'in 5 gazvesiyle ilgili bilgi bulunduğunu tespit ettik. Bu gazveler şunlardır: Benû Nadîr, Benû Kurayza, Hudeybiye, Hayber ve Fedek. Eserde bu 5 gazve ile ilgili oldukça zengin mâlûmat bulunmaktadır. Yaptığımız inceleme neticesinde *Kitâbü'l-Harâc*'da bu 5 gazve ile ilgili toplam 33 materyalin bulunduğu, bu materyallerde ise 55 bilginin yer aldığı tespit edilmiştir. Eserde bulunan 5 rivayette ise birden çok gazve ile ilgili bilgi bulunmaktadır.^[5] *Kitâbü'l-Harâc*'da yer alan gazvelere dair materyal sayıları ve bu materyallerde bulunan bilgi sayıları şu şekildedir:

Tablo 1- *Kitâbü'l-Harâc*'da Yer Alan Gazveler ve Materyal Sayıları

Konu No	Konu Başlığı	Materyal Sayısı	Bilgi
1	Benû Nadîr	8	18
2	Benû Kurayza	5	6
3	Hudeybiye	4	4
4	Hayber	12	22
5	Fedek	4	5
		Toplam: 33	Toplam: 55

[3] Cengiz Kallek, "Yahyâ b. Âdem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul TDV Yayınları, 2013), 43/234-237.

[4] Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, nşr. Muhammed Abdülhafız el-Menâsîr, (Ürdün-Ammân: Dârü Küñûzi'l-Ma'rifeti'l-İlmiyye, 2009), 76-77.

[5] *Kitâbü'l-Harâc*'da bazen bir rivayetin içerisinde birden fazla gazve ile ilgili bilgi yer almaktadır. Bu sebeple çalışmamızda tablo oluşturulurken ve tekrar eden rivayetlerden bahsedilirken materyal ismi kullanılmıştır. *Kitâbü'l-Harâc*'da yer alan 87 nolu rivayette Benû Nadîr, Hayber ve Fedek ile ilgili; 89 nolu rivayette Hayber ve Fedek ile ilgili; 100 nolu rivayette Benû Nadîr, Benû Kurayza, Hudeybiye, Hayber ve Fedek ile ilgili; 102 nolu rivayette Hudeybiye ve Hayber ile ilgili; 104 nolu rivayette Hayber ve Fedek ile ilgili bilgi bulunmaktadır.

Yahyâ b. Âdem, tespit ettiğimiz bu 5 gazveyle ilgili rivayetlere eserinde kronolojik olarak yer vermemektedir. Ele aldığı fikhî konulara delil teşkil edecek megâzî rivayetlerini, kitabının çeşitli bölümlerinde zikretmektedir. Bu rivayetlerin yer aldığı bölümler çalışmamızın ikinci bölümünde ele alınacaktır. Yahyâ b. Âdem'in eserinde yer verdiği megâzî rivayetlerini biz bu çalışmada kronolojik olarak sıralayarak inceleyeceğiz. Şimdi *Kitâbü'l-Harâc*'da yer alan megâzî rivayetlerini kronolojik olarak sırasıyla incelemeye geçebiliriz.

Bilindiği üzere Benû Nadîr, Medine'de bulunan üç Yahudi kabileden biridir. Hz. Peygamber'in hicretten sonra Medine'de barışı ve güven ortamını sağlamak amacıyla oluşturduğu Medine Sözleşmesi'ne Medine'de bulunan diğer iki Yahudi kabilesinin yanı sıra Benû Nadîr de katılmıştır. Başlangıçta Benû Nadîr, Medine Sözleşmesi'ne bağlı kalsa da zamanla Müslümanların arkalarından iş çevirerek Mekkeli müşriklerle işbirliği yapmıştır. Onlarla görüşmek için Benû Nadîr'in yaşadığı bölgeye giden Hz. Peygamber'e suikast girişiminde bulunmuşlardır. Bu faaliyetleri sebebiyle Medine'den çıkarılmışlardır.^[6]

Yahyâ b. Âdem, Benû Nadîr ile ilgili sekiz rivayete yer vermektedir. Bu rivayetlerde Hz. Peygamber'in onların yurtlarına ne amaçla gittiği, onların yurtlarında ne gibi muamele ile karşılaştığı, Hz. Peygamber'in niçin onların üzerine sefer düzenlediği, Benû Nadîr'in hangi şartlarla yurtlarını terk ettiği, geride kalan mallarının kime niçin kaldığı, bu malların ne olarak kabul edildiği, kimlere bu mallardan pay verildiği, onlar ile ilgili hangi âyetlerin indirildiği bilgileri yer almaktadır.

Kitâbü'l-Harâc'da yer alan rivayetlere göre Hz. Peygamber, diyet için yardım almak amacıyla Benû Nadîr kabilesine gitmiştir. Onlar ise Hz. Peygamber'e yardımcı olmak yerine onu öldürmeyi planlamıştır. Bunun üzerine Hz. Peygamber onlarla savaş için sefer düzenlemiştir. Bu durum karşısında Benû Nadîr savaşmaktan çekinerek, canlarının bağışlanması, savaş aletleri hariç yanlarında götürebilecek kadar mallarının onların olması şartıyla yerlerinden ayrılmayı talep etmiştir. Benû Nadîr geride kalan mallarını Hz. Peygamber'e bırakarak yaşadıkları bölgeyi terk etmiştir. Onların malları Hz. Peygamber'e kalmıştır.^[7] Benû Nadîr'e at ve deve ile hücum edilmediği için onların malları Allah'ın Hz. Peygamber'e fey olarak verdiği mallardır. Hz. Peygamber bu malları muhacirler arasında paylaşmıştır. Ensardan ise sadece fakir iki kişi bu mallardan almıştır. Bu kişiler Ebû Dücâne Simâk b. Haraşe ve Sehl b. Hüneyf'tir.^[8] Benû Nadîr malları Hz. Peygamber'e ait olduğu için Hz. Peygamber'in ailesinin bir yıllık geçim masrafı bu mallardan karşılanmaktadır. Geride kalan mallar ise Allah yolunda savaş hazırlığı yapmak için atlara ve silahlara sarf edilmektedir.^[9] Hz. Peygamber, Benû Nadîr mallarını paylaşmış fakat burada bulunan yedi bahçeyi ayırıp paylaşmamıştır.^[10]

Yahyâ b. Âdem'in eserinde yer alan rivayetlerde Haşr sûresinin 2, 3, 6, 7 ve 9. âyetlerinin Benû Nadîr ile ilgili olduğu bilgisi yer almaktadır.^[11] Haşr sûresinin 2. âyetine göre Benû Nadîr yaşadıkları bölgeden çıkarılan ilk topluluktur.^[12] Müellife göre "haşr" kelimesi sürgün anlamındadır. Haşr sûresinin 3. âyetinde geçen "el-Celâu" manasına gelmektedir.^[13] Haşr sûresinin 6. âyetine göre

[6] Bk. Muhammed b. İshâk b. Yesâr, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2004) 2/382-387; Muhammed b. Ömer Vâkîdî, *Kitâbü'l-megâzî*, thk. Marsden Jones, (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1966), 1/363-384; Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm el-Himyerî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, nşr. Mustafa es-Sekkâ-İbrâhim el-Ebyârî-Abdülhafız eş-Şelebî, (Kahire: Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1955), 2/192-203; Ebû Muhammed Abdullah b. Sa'd, *Kitâbu't-tabakâti'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001), 2/53-55; Ahmed b. Yahya el-Belâzürî, *Ensâbu'l-esrâf*, thk. Muhammed Hamidullah, (Kahire: Dâru'l-Maarif, 1959), 1/339.

[7] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 78.

[8] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 73-74.

[9] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 75.

[10] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 77.

[11] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 74-75.

[12] "İlk sürgünde kitap ehlinde inkârcı olanları yurtlarından çıkaran O'dur." Haşr, 59/2.

[13] "وَلَوْلَا أَنَّا كَتَبْنَا اللَّهُ عَلَيْهِمُ الْجَلَاءَ لَعَذَّبْنَا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ عَذَابَ النَّارِ" "Eğer Allah onlara sürgünü yazmamış olsaydı, onları bu dünyada yine mutlaka (başka şekilde) cezalandıracaktı. Ahirette ise onları cehennem azabı beklemektedir." Haşr, 59/3.

Müslümanlar savaş yapmadan Benû Nadîr'in mallarını ele geçirmiştir. Bu âyete göre ele geçirilen mallar diğer insanların dışında sadece Hz. Peygamber'e aittir. Bu mallar fey hükmündedir.^[14] Fey hükmünde olan mallar ise Haşr sûresinin 7. âyetine göre paylaşılacaktır.^[15] Hz. Peygamber Benû Nadîr mallarını taksim etmek isteyince Ensar'a şöyle demiştir: "Muhacir kardeşlerinizin malları yoktur. İsterseniz bunları ve sizin mallarınızı sizin aranızda ve onların arasında topluca paylaşırım, dilerseniz siz mallarınızı elinizde tutun. Ben bu malları sadece onlar arasında taksim edeyim." Ensar ise şöyle demiştir: "Hayır bunu onlar arasında paylaşır, dilersen bizim mallarımızdan da paylaşır." Bunun üzerine Haşr sûresinin 9. âyeti nâzil olmuştur.^[16]

Bilindiği üzere Benû Kurayza Medine'de kalan son Yahudi kabilesidir. Medine Sözleşmesi'nin şartlarına uymayan Benû Kaynuka ve Mekkelilerle iş birliği yapan, Hz. Peygamber'i öldürmeyi planlayan Benû Nadîr onlardan önce Medine'den çıkarılmıştır. Benû Kurayza Hendek Gazvesi esnasında Benû Nadîr'in kışkırtması sonucunda Kureyş'in oluşturduğu ittifak ile iş birliği yaparak Müslümanlara ihanet etmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber Hendek Gazvesi'nden sonra onların üzerine gitmiştir. İki taraf arasında hüküm vermek üzere bir hakem tayin edilmiştir. Seçilen hakemin verdiği hüküm onlara tatbik edilmiştir.^[17]

Kitâbü'l-Harâc'da Yahyâ b. Âdem, Benû Kurayza ile ilgili 5 rivayet nakletmektedir. Yahyâ b. Âdem'in sunduğu rivayetlerde Benû Kurayza'nın niçin cezalandırıldığı, kimin Benû Kurayza'ya uygulanan hükmü verdiği, verilen hükmün ne olduğu, topraklarının taksim edilip edilmediği bilgileri yer almaktadır. Ayrıca orada bulunan Mezhûr Deresi'nin suyu hakkında Hz. Peygamber'in nasıl hüküm verdiği bilgisi de yer almaktadır.

Yahyâ b. Âdem'in eserindeki rivayetlerde yer alan bilgilere göre Benû Kurayza kabilesi Müslümanlarla yaptıkları sözleşmeyi bozduğu için cezalandırılmıştır. Onlar hakkındaki hükmü Sa'd b. Muâz vermiştir. Verilen hükme göre askerleri öldürülmüş, nesilleri esir edilmiştir. Hz. Peygamber bu hüküm için Sa'd b. Muâz'a: "Bunlar hakkında Allah'ın istediği hükmü isabetle verdin." buyurmuştur.^[18] Daha sonra Hz. Peygamber, Benû Kurayza topraklarını taksim etmiştir.^[19]

Yahyâ b. Âdem'in eserinde yer verdiği Benû Kurayza ile ilgili diğer rivayetlerde ise Benû Kurayza vadisindeki Mezhûr suyu hakkında Hz. Peygamber katında dava açıldığı, Hz. Peygamber'in su topluklara varıncaya kadar üst tarafta olanların alt tarafta olanlar için suyu hapsedmemeleri gerektiği hükmünü verdiği bilgisi yer almaktadır.^[20]

Bilindiği üzere hicretin 6. yılında Hz. Peygamber bir grup sahâbî ile birlikte Kâbe'yi ziyaret amacıyla Mekke'ye gitmek üzere yola çıkmıştır. Bu durumu öğrenen Kureyşliler Hz. Peygamberi ve beraberindekileri Mekke'ye sokmama kararı almıştır. Hz. Peygamber ve beraberindekiler bu yolculuk esnasında Hudeybiye denilen mevkiye konaklamış, burada Mekkelilerin gönderdikleri

[14] "Allah'ın onlardan alıp resûlüne fey olarak verdikleri için siz at veya deve koşturmuş değilsiniz. Ama Allah elçilerini dilediği kimselere üstün kılar. Allah her şeye kadirdir." Haşr, 59/6.

[15] "Allah'ın (başka) beldeler halkından alıp resûlüne fey olarak verdikleri, Allah'a, peygambere, yakınlarla, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir; (servet) içinizden sadece zenginler arasında dönüp dolaşan bir şey olmasın diye böyle hükmedilmiştir. Peygamber size ne vermişse onu alın ve size neyi yasaklamışsa ondan kaçının. Allah'a karşı saygısızlık etmekten sakının. Kuşkusuz Allah cezalandırmada çok çetindir." Haşr, 59/7.

[16] "Onlardan önce bu yurda yerleşmiş ve gönülden inanmış olanlar, kendilerine göç edip gelenleri severler, onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar; ihtiyaç içinde olsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin bencilliğinden korunmayı başarırsa işte kurtuluşa erecekler onlardır." Haşr, 59/9.

[17] Bk. İbn İshâk, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 2/424; Vâkidi, *Kitâbü'l-megâzî*, 2/496-531; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 2/233-254; İbn Sa'd, *Kitâbu't-tabakâti'l-kebir*, 2/70-74; Belâzürî, *Ensâbu'l-esrâf*, 1/347-348; Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, (Kahire: Dârul Maarif, 1387/1967), 2/581-594.

[18] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 69.

[19] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 80.

[20] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 127-128.

elçilerle görüşülmüş, bu görüşmeler neticesinde taraflar arasında Hudeybiye Barış Antlaşması yapılmıştır.^[21]

Kitâbü'l-Harâc'da Hudeybiye ile ilgili 4 rivayet bulunmaktadır. Bu rivayetlerde Hudeybiye Antlaşması'nda yer alan Müslümanların sayısı hakkında birbirinden farklı bilgilere yer verilmiştir. Bu rivayetlerde Hudeybiye Antlaşması'na katılan Müslümanların sayısı 1400, 1500 ve 1540 olarak yer almaktadır. Bu rivayetlerin birinde Câbir b. Abdullah'ın Hudeybiye'de biz 1400 kişiydik dediğini,^[22] diğerinde kendisine Hudeybiye'de kaç kişiydiniz diye sorulduğunda 1500 kişiydik diye cevap verdiğini görmekteyiz.^[23] *Kitâbü'l-Harâc*'da Hudeybiye'ye katılanların 1540 kişi olduğu rivayetini ise İbn Abbas nakletmektedir.^[24] Hudeybiye ile ilgili diğer rivayette ise Hz. Peygamber'in Hayber'de Hudeybiye'ye katılanlar dışında kimseye pay vermediği bilgisi yer almaktadır.^[25] Bu rivayet Hudeybiye'ye katılanların Hayber'de bulunduğunu göstermektedir.

Bilindiği üzere Hz. Peygamber döneminde Hayber Suriye yolu üzerinde Yahudiler tarafından tarım faaliyetlerinin yapıldığı bir yerdir. Burada bulunan Yahudiler kaleler inşa ederek bu kalelerde ikamet etmektedir. Medine'den çıkarılan Benû Nadîr Yahudilerinin bir kısmı da buraya gelip yerleşmiştir. Burada bulunan Yahudiler Müslümanların aleyhine faaliyetlerde bulunmaktadır. Hayberli Yahudiler çeşitli Arap kabilelerini teşvik ederek Hendek Gazvesi'ne sebep olmuşlardır. Ayrıca Gatafânlılarla iş birliği yaparak Medine'ye saldırılmayı planlamışlardır. Bu sebeple Hz. Peygamber Hudeybiye Seferi'nden döndükten sonra Hayber üzerine gitmiştir. Burada bulunan kaleleri teker teker ele geçirerek Hayber'i fethetmiştir.^[26]

Yahyâ b. Âdem'in eserinde Hayber'le ilgili nakledilen rivayetler ise gazveler hakkındaki en zengin rivayet grubunu teşkil etmektedir. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere bu rivayetler on iki adettir. Bu rivayetlerde Hayber'in nasıl ele geçirildiği, Hayber arazilerinin hangi statüde olduğu, Hayber ganimetlerinin nasıl paylaştırıldığı ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bunlara ilave olarak Hayber arazisi ve bu arazinin mahsulleri ile ilgili rivayetler de karşımıza çıkmaktadır. Bu rivayetlerde Hz. Peygamber'in Hayber arazisini taksim edip etmediği, bu arazilerden harâc alınıp alınmadığı, bu arazilerin mahsullerinden faydalanmak için sahipleri ile ortaklık (müzâraat) yapılıp yapılmadığı belirtilmiştir. Bunlara ek olarak Hayber mahsullerinden Hz. Peygamber'in eşlerine hisse verilip verilmediği, Resûlullah'ın hangi şartlarla barış yaptığı bilgilerine de ulaşılabilmektedir. Son olarak Hayber hakkında inen bir âyet-i kerîmenin^[27] bilgisi yer almaktadır.

Hayber'le ilgili rivayetlerde yer alan bilgilere göre Hz. Peygamber savaş yaptıktan sonra Hayber'i zorla ele geçirmiştir. Hayber, Allah'ın elçisine verdiği fey arazilerinden biridir. Bu sebeple Hz. Peygamber onu beş kısma ayırarak Müslümanlar arasında taksim etmiştir.^[28] Fetih esnasında Hz. Peygamber Vatîh ve Sülâlim kalelerini kuşatınca, Hayberliler yok olup gidecekleri korkusuyla Hz. Peygamber'den af dileyerek, can ve mallarının bağışlanmasını istemişlerdir. Hz. Peygamber onların bu isteklerini kabul etmiştir. Hz. Peygamber bu sebeple Vatîh ve Sülâlim dışında onların Şikk, Netât ve Ketûbe kaleleri ile diğer bütün kalelerini kuşatıp ele geçirmiştir.^[29] Ganimet taksimi

[21] Bk. İbn İshâk, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 2/454-460; Vâkîdî, *Kitâbü'l-megâzî*, 2/571-633; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 2/308-325; İbn Sa'd, *Kitâbu't-tabakâti'l-kebîr*, 2/ 91-100; Belâzürî, *Ensâbu'l-esrâf*, 1/349-352; Taberî, *Târihu'r-rusul ve'l-mülûk*, 2/620-644.

[22] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 80.

[23] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 82.

[24] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 80.

[25] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 81.

[26] Bk. İbn İshâk, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 2/470-489; Vâkîdî, *Kitâbü'l-megâzî*, 2/ 633-693; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 2/328-345; İbn Sa'd, *Kitâbu't-tabakâti'l-kebîr*, 2/100-110; Belâzürî, *Ensâbu'l-esrâf*, 1/352; Taberî, *Târihu'r-rusul ve'l-mülûk*, 3/9-16.

[27] Fetih, 48/18.

[28] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 61.

[29] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 81.

yapılırken savaşa katılan atlar için iki hisse, at sahipleri için bir hisse verilmiştir.^[30] Hz. Peygamber Hayber'i 36 hisseye (sehme) ayırmıştır. Hz. Peygamber'in ortaya çıkacak bazı hak-hukuk meselelerini ve insanların bazı ihtiyaçlarını gidermek için 18 hissesi vardır. Bu hisse Hz. Peygamber'e gelen yabancı misafirlerin, elçilerin ağırlanması ve temsilciler için vakfedilmiştir. Böylece Hz. Peygamber bu hisseyi bütün insanlara ayırmıştır. Bu hissede Hz. Peygamber'in hanımlarının da payı vardır. Bu hisse içerisinde Hz. Peygamber'in hanımlarından her biri için 80 vesk hurma ve 20 vesk buğday veya arpa ayrılmıştır.^[31] Diğer 18 hisse ise yüz kişiye bir hisse vermek suretiyle taksim edilmiştir. Bu hissede de Hz. Peygamber'in bir payı vardır.^[32] Müellif Hz. Peygamber'in Hayber'de taksim yaparken yanında yüz adet atın bulunduğunu da nakletmektedir.^[33] Başka bir rivayete göre ise Hayber'e iki yüz at katılmıştır.^[34] Yahyâ b. Âdem'in eserinde yer verdiği başka bir rivayete göre Hz. Peygamber Hayber'i üçe ayırmıştır. Bunlardan iki parçasını Müslümanlar arasında paylaştırmış, diğer geri kalan bir parçayı ise kendi ev halkının nafakası için kullanmıştır. Ev halkının ihtiyacından arta kalanları da fakir muhacirlere vermiştir.^[35]

Eserde yer alan bir başka rivayete göre Hayber 1580 hisseye taksim edilmiştir. Bu hissenin içerisinde Hudeybiye'ye katılan 1540 kişi ve Habeşistan'da Ca'fer ile birlikte olan 40 kişi yer almaktadır.^[36] Yahyâ b. Âdem'in yer verdiği rivayetlerde Hayber arazilerinin hangi şartlarda sahiplerinin kullanımına izin verildiği ile ilgili bilgiler de yer almaktadır. Bu bilgilere göre Hayber halkından bazıları kıtlık yüzünden yurtlarını terk etmeye kalkınca, Hz. Peygamber onları Hayber topraklarını işlemeye çağırmıştır.^[37] Daha sonra Hz. Peygamber Hayberlilerle anlaşma yapmıştır. Bu anlaşmaya göre Hayberliler tarla ve bahçelerinden elde ettikleri tahıl ve meyvelerin yarısını Hz. Peygamber'e vereceklerdir.^[38]

Yahyâ b. Âdem'in eserinde yer verdiği başka bir rivayete göre Fetih sûresinin 18. âyetinde yer alan "Allah onlara yakın bir zafer ihsan etti." ifadesi Hayber hakkında nâzil olmuştur.^[39] Hayber'le ilgili son rivayette ise Habeşistan topraklarında Ca'fer ile beraber bulunanlar istisna edilerek sadece Hudeybiye'ye katılanların Hayber'de paylarının olduğu bilgisi yer almaktadır.^[40] Bu rivayete göre sadece Hudeybiye'de bulunanlar Hayber'e katılmıştır.

Eserde Fedek ile ilgili 4 rivayet bulunmaktadır. Bu rivayetlerde ise Fedeklilerin niçin sulh yapmak istedikleri, hangi şartlarla sulh yapıldığı, sulh yapmak için Hz. Peygamber'e kimi gönderdikleri, Fedek arazisinin kime ait olduğu hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Yaptığımız inceleme sonucunda Yahyâ b. Âdem'in eserinde Fedek ile ilgili rivayetlerde şu bilgiler yer almaktadır. Hz. Peygamber, Hayber halkını kalelerinde kuşatınca onlar ölüm korkusuyla af dileyerek canlarının ve mallarının bağışlanmasını istemiştir. Hz. Peygamber de bu isteği kabul etmiştir. Fedek halkı da Hayberlilerin başına gelen bu olayları duyunca Hz. Peygamber'e elçi göndererek, mallarının ve canlarının bağışlanmasını istemişler, Hz. Peygamber de onların bu arzusunu kabul etmiştir. Hz. Peygamber ile onlar arasında arabuluculuk yapan şahıs ise Mu-hayyisa b. Mes'ûd'dur.^[41] Fedek savaş yapılarak ele geçirilmediği için Hz. Peygamber'in şahısına

[30] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 80.

[31] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 78.

[32] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 77.

[33] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 76.

[34] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 80.

[35] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 75-76.

[36] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 80.

[37] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 61.

[38] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 78.

[39] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 76.

[40] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 81.

[41] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 81.

aittir.^[42] Hz. Peygamber Fedek arazisini taksim etmemiştir.^[43] Hz. Peygamber Fedek'te bulunan kendine has malları ihtiyacı olan yolculara sarf etmektedir.^[44]

2. Gazvelerle İlgili Rivayetlerin Kitap Bölümlerine Göre Dağılımı

Yahyâ b. Âdem'in kaleme aldığı eserler arasından şu an sadece *Kitâbü'l-Harâc* adlı eserinin günümüze ulaştığı bilinmektedir. Bu eser konularına göre dört bölüme ayrılmıştır. Ve her bir bölüme *cüz* adı verilmiştir.^[45] Birinci ve ikinci cüz bölümlere ayrılmamıştır.^[46] Üçüncü ve dördüncü cüzde konular bölümlere ayrılarak ele alınmıştır.^[47] Bu bölümlere *bâb* adı verilmiştir.

Kitâbü'l-Harâc'ın ilk cüzünde ganimet, fey, harâc, cizye, uşûr ve topraktan çıkan madenlerle ilgili hükümlere, bu hükümlerin açıklamalarına, vergilendirme ile ilgili çeşitli meselelere, harâc ve öşür arazilerinin durumları ile ilgili konulara yer verilmektedir. İkinci cüz ise barış veya savaş yoluyla ele geçirilen toprakların konumu, yapılan barış antlaşmalarının bağlayıcılığı, savaş ahkâmı, harâc arazilerinin Müslümanlar tarafından alınmasının yasaklılığı, kamu arazilerinin çeşitleri, zimmîlerin ve harbîlerin vergilendirilmesi, Benû Tağlib'in durumu gibi konular ele alınmaktadır. Üçüncü cüzde harâc ve cizye oranları, iktâ, ölü arazilerin ihyası, ekilip biçilmeyen atıl kalmış arazilerin durumu, tarım arazilerinden elde edilen ürünlerden tam veya yarım öşür alınması konuları ele alınmaktadır.^[48] Dördüncü cüzde ise zekât, sadaka, nisap miktarı, çift vergi konuları ele alınmaktadır.^[49]

Tespit ettiğimiz 5 gazve ile ilgili rivayetler kitabın içerisinde yer alan 4 cüzün ilk üçü içerisinde yer almaktadır. Dördüncü cüzde gazvelerle ilgili herhangi bir rivayet bulunmamaktadır. Gazvelerle ilgili en çok materyal eserin 1. cüzünde yer almaktadır. Eserin ilk iki cüzünde herhangi bir bölümlenme bulunmadığı için bu cüzler içerisindeki rivayetler herhangi bir bölüm başlığı altında değildir. Eserin bölümlenme yapılan kısmı 3. ve 4. cüzleridir. Yaptığımız araştırma neticesinde 4. cüzde herhangi bir megâzî rivayetinin olmadığı tespit edilmiştir. Eserin bölümlenme ve başlıklandırma yapılan 3. cüzünde ise sadece 3 rivayet yer almaktadır. Bu 3 rivayet Benû Kurayza ile ilgili olup doğrudan Benû Kurayza Gazvesi ile ilgili değildir. Benû Kurayza yurdunda bulunan Mehzûr suyu hakkındadır. Bu rivayetler 3. Cüzün 7. bâbında Kuyular ve Nehirler başlığı altında yer almaktadır. *Kitâbü'l-Harâc*'da gazvelerle ilgili materyallerin bulunduğu bölümler şu şekildedir:

[42] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 76.

[43] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 80.

[44] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 75-76.

[45] Yahyâ b. Âdem eserin birinci cüzünde 98, ikinci cüzünde 127, üçüncü cüzünde 170, dördüncü cüzünde 245, toplamda ise 640 rivayete yer vermiştir. Bk. Muhammed Hasan Süheyl ed-Düleymi, "Kitâbü'l-Harâc ve'l-Emvâl fi'l asri'l Abbâsi", *Mecelletü İklil* 1/4 (Aralık 2020), 221-252.

[46] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 58-106.

[47] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 107- 189.

[48] Müellif bu cüzde konuları 9 ayrı bâb başlığı altında ele almıştır. İlk başlık altında 16, ikinci başlık altında 16, üçüncü başlık altında 8, dördüncü başlık altında 19, beşinci başlık altında 14, altıncı başlık altında 10, yedinci başlık altında 47, sekizinci başlık altında 8, dokuzuncu başlık altında 32 rivayete yer verilmiştir. Bu cüzde yer alan bölüm başlıkları şu şekildedir: 1-Cizye ve Harâc, 2- İktâ, 3-Hurma Dikmek ve Ekin Ekmek, 4-Ölü Arazilerin İhyası, 5-Arazi Çevreleme, 6-Başkalarının Toprağına İzinsiz Bina Yapmak veya Ağaç Dikmek, 7-Kuyular ve Nehirler, 8- Meyve, Ekin ve Toprak Vergileri, 9-Yağmur veya Kirba ile Sulanan Yerler.

[49] Yazar bu cüzde konuları 11 ayrı bâb başlığı altında ele almıştır. İlk başlık altında 26, ikinci başlık altında 5, üçüncü başlık altında 4, dördüncü başlık altında 7, beşinci başlık altında 20, altıncı başlık altında 13, yedinci başlık altında 11, sekizinci başlık altında 15, dokuzuncu başlık altında 43, onuncu başlık altında 59, on birinci başlık altında 42 rivayete yer vermiştir. Bu cüzde yer alan bölüm başlıkları şu şekildedir: 1- "Hasat günü onun hakkını veriniz", Âyetinin Anlamı, 2-Gece Ekin Biçme ve Meyve Toplama Yasağı, 3-Ticaret Ziraat ve Hurma Fazlası, 4-Sadaka Olarak Verilmesi Mekruh Olan Şeyler, 5-Vesk Ölçekleri ve Zekâtı Gerektiren Mal Miktarı, 6-Vesk Ölçeğinin Sâ' Ölçeği ile Mukayesesi ve Miktarı, 7-Sâ' Ölçeğinin Miktarı 8- Az Olsun Çok Olsun Toprak Ürünlerinin Zekâtı Vardır Diyenler, 9-Buğday Arpa Hurma ve Kuru Üzümde Zekât Var Yeşil Bitkilerde Yoktur Diyenler, 10-Ölçekle Ölçülen Yıl Boyunca Duran Taneli ve Bunlara Benzeyen Mallar 11- Harâc Arazinin Harâcı ve Ekinin Zekâtı Bölümü.

Tablo 2- Bölümlerde Yer Alan Gazvelerle İlgili Materyal Sayıları

Bölüm	Materyal Sayısı
1. Cüz	20
2. Cüz	10
3. Cüz	3
4. Cüz	-
	Toplam: 33

Tablo 3- Gazvelerle İlgili Rivayetlerin Yer Aldığı Bölümler ve Materyal Sayıları

Konu	Bölüm	Materyal Sayısı	
Benû Nadîr	1. Cüz	7	8
Benû Nadîr	2. Cüz	1	
Benû Kurayza	1. Cüz	1	5
Benû Kurayza	2. Cüz	1	
Benû Kurayza	3. Cüz	3	
Hudeybiye	1. Cüz	4	4
Hayber	1. Cüz	9	12
Hayber	2. Cüz	3	
Fedek	1. Cüz	2	4
Fedek	2. Cüz	2	
		Toplam: 33	

3. Gazvelerle İlgili Rivayetlerin Kaynakları

Yahyâ b. Âdem *Kitâbü'l-Harâc* adlı eserinde gazvelerle ilgili 33 materyal sunmaktadır. Bu rivayetlerin sadece biri doğrudan kendisinden nakledilmektedir.^[50] Diğer rivayetlerin hepsinde sened kullanılmıştır. Bu senedlerin sadece biri Süfyân b. Uyeyne ile başlamaktadır.^[51] Diğer bütün senedlerin başlangıcı İsmail - Hasan - Yahyâ şeklindedir. Bu rivayetlerin bazılarının senedlerinde “ve diğerleri”, “bir grup sahabî”, “Muhammed b. Mesleme'nin bazı çocukları” gibi meçhul ifadeler kullanılmaktadır. Bununla beraber tarihî rivayetlerin senedinde 6 yerde önemli bir siyer âlimi olan Muhammed b. İshak'ın ismi yer almaktadır.^[52]

Kitâbü'l-Harâc'ın dört bölüm halinde olduğunu daha önce belirtmiştik. Bu dört cüzün her birinin başında ayrı ayrı Yahyâ b. Âdem'e kadar olan râviler, rivayet türü ve bazı rivayet tarihleri ile bir rivayet yerinin bilgisi verilmiştir. Burada yer alan bilgilere göre eserin birinci cüzü Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Ali b. Ahmed b. el-Büsri - Ebû Muhammed Abdullah b. Yahyâ b. Abdülcebbâr es-Sükkerî (416 senesinin Muharrem ayında) - Ebû Ali İsmail b. Muhammed b. İsmail es-Saffâr (kıraat yoluyla) - Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Ali b. Affân el-Küfi - Yahyâ b. Âdem b. Süleyman el-Kureşî senediyle bize ulaşmaktadır.^[53] Eserin ikinci cüzü Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Ali b. Ahmed b. el-Büsri - Ebû Muhammed Abdullah b. Yahyâ b. Abdülcebbâr es-Sükkerî (416 senesinin Muharrem ayında kıraat yoluyla) - Ebû Ali İsmail b. Muhammed b. İsmail es-Saffâr (kıraat yoluyla) - Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Ali b. Affân el-Küfi-Yahyâ b. Âdem b. Süleyman el-Kureşî senediyle bize ulaşmaktadır.^[54] Eserin üçüncü cüzü Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Ali b. Ahmed b. el-Büsri el-Bundâr - Ebû Muhammed Abdullah b. Yahyâ b. Abdülcebbâr es-Sükkerî (415 senesinin Zilhicce ayında kıraat yoluyla) - Ebû Ali İsmail b. Muhammed b. İsmail b. Salih es-Saffâr

[50] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 69.

[51] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 80.

[52] Muhammed b. İshak'ın ismi 18, 81, 89, 96, 104, 310, 311, 312 nolu rivayetlerde yer almaktadır.

[53] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 58.

[54] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 80.

(340 senesinin Zilhicce ayının bitimine 5 gün kala Pazar günü kıraat yoluyla) - Hüseyin b. Ali b. Affân el-Âmirî el-Kûfî (Kûfe'de) - Yahyâ b. Âdem el-Kureşî senediyle bize ulaşmaktadır.^[55] Eserin dördüncü cüzü Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Ali b. Ahmed b. el-Büsrî - Ebû Muhammed Abdullah b. Yahyâ b. Abdülcebbâr es-Sükkerî (415 senesinin Zilhicce ayında kıraat yoluyla) - Ebû Ali İsmail b. Muhammed b. İsmail es-Saffâr kıraat yoluyla) - Hüseyin b. Ali b. Affân - Yahyâ b. Âdem senediyle bize ulaşmaktadır.^[56] Bu bilgiler *Kitâbü'l-Harâc*'da yer alan rivayet senedlerinin neden İsmail-Hasan-Yahyâ şeklinde başladığını ortaya koymaktadır.

Yahyâ b. Âdem'in eseri incelendiğinde onun rivayetlerinde pek çok önemli âlimin ismi yer almaktadır. Onun konumuzla ilgili naklettiği rivayetler bağlamında istifade ettiği kişiler şunlardır: Hammâd b. Seleme (öl. 167/784), Ebû Şihâb Abdurabbih b. Nâfi' (öl. 171/788), İbrahim b. Humeyd er-Ruvâsî (öl. 178/795), Yahyâ b. Ebû Zâide (öl. 182/798), Ziyâd b. Abdullah b. Tufeyl el-Bekkâî (öl. 183/799), Abdüsselam b. Harb (öl. 187/803), Abdürrahîm b. Süleyman (öl. 187/803), Abdullah b. İdris (öl. 192/808), Ebû Bekir b. Ayyâş (öl. 193/809), Muhammed b. Fudayl (öl. 195/811), Süfyân b. Uyeyne (öl. 198/814), Kelbî (öl. 204/820), Yezid b. Abdülaziz (öl. ?), Ebû Muaviye (öl. ?).

Tablo 4- Gazvelerle İlgili Rivayetlerinin Kaynakları

Konu	Rivayet Zinciri	Senet Sayısı	Toplam Bilgi
Benû Nadîr	İsmail- Hasan-Yahyâ- Yahyâ b. Ebû Zâide- Muhammed b. İshak- Abdullah b. Ebû Bekir ve diğerleri (s. 78)	8	18
	İsmail-Hasan-Yahyâ-Ebû Bekir (b. Ayyâş)- Kelbî (s. 74-75)		
	İsmail-Hasan-Yahyâ-Süfyân b. Uyeyne-Zührî (s. 73)		
	İsmail-Hasan-Yahyâ-İbn Ebû Zâide- Muhammed b. İshak (s. 74)		
	İsmail-Hasan-Yahyâ-Süfyân b. Uyeyne-Ma'mer-Zührî-Malik b. Evs b. el- Hadsan- Hz. Ömer (s. 75)		
	İsmail-Hasan-Yahyâ-İbrahim b. Humeyd er-Ruvasî-Üsame b. Zeyd el-Leysî-İbn Şihâb-Mâlik b. Evs b. el-Hadsan- Hz. Ömer (s. 75-76)		
	İsmail-Hasan-Yahyâ-Ebû Bekir b. Ayyâş-Kelbî-Ebû Salih-İbn Abbas (s. 80)		
Benû Kurayza	İsmail-Hasan-Yahyâ-Ebû Bekir (b. Ayyâş)-Kelbî (s. 77)	5	6
	Yahya (s. 69)		
	İsmail-Hasan-Yahyâ-Ebû Bekir b. Ayyâş-Kelbî-Ebû Salih-İbn Abbas (s. 80)		
	İsmail-Hasan-Yahyâ-Yezid b. Abdülaziz-Muhammed b. İshak-Ebû Mâlik b. Sa'lebe b. Ebû Mâlik-babası (s. 127-128)		
	İsmail-Hasan-Yahyâ-Ebû Muaviye-Muhammed b. İshak-Ebû Mâlik b. Sa'lebe b. Ebû Mâlik-babası (s. 128)		
İsmail-Hasan-Yahyâ-Abdürrahîm-Muhammed b. İshak- Ebû Mâlik b. Sa'lebe b. Ebû Mâlik-babası (s. 128)			
Hudeybiye	Süfyân b. Uyeyne-Amr b. Dînâr-Câbir b. Abdullah (s. 80)	4	4
	İsmail-Hasan-Yahyâ-Abdullah b. İdris-Husayn-Sâlim b. Ebü'l Ca'd- Câbir b. Abdullah (s. 82)		
	İsmail-Hasan-Yahyâ-Ebû Bekir b. Ayyâş-Kelbî-Ebû Salih-İbn Abbas (s. 80)		
	İsmail-Hasan-Yahyâ-Kelbî (s. 81)		

[55] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 107.

[56] Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 146.

Konu	Rivayet Zinciri	Senet Sayısı	Toplam Bilgi
Hayber	İsmail-Hasan-Yahyâ-Abdüsselâm b. Harb-Şu'be-Hakem-Abdurrahman b. Ebû Leyla (s.76)	12	22
	İsmail-Hasan-Yahyâ- Ziyâd b. Abdullah b. Tufeyl- Muhammed b. İshak (s.61)		
	İsmail-Hasan-Yahyâ-Ziyâd el-Bekkâî-Muhammed b. Ebû Bekir (s. 81)		
	İsmail-Hasan-Yahyâ-Hammâd b. Seleme-Yahyâ b. Saîd-Beşîr b. Yesâr (s. 76)		
	İsmail-Hasan-Yahyâ-Abdüsselam b. Harb-Yahyâ b. Saîd-Beşîr b. Yesâr (s.77)		
	İsmail-Hasan-Yahyâ-Ebû Şihâb-Yahyâ b. Saîd-Beşîr b. Yesâr-Bir grup sahabî (s. 77)		
	İsmail-Hasan-Yahyâ-İbn Fudayl-Yahyâ b. Saîd-Beşîr Mevlâ el-Ensâr-Bir grup sahabî (s. 78)		
	İsmail-Hasan-Yahyâ-Ebû Bekir b. Ayyâş-Kelbî-Ebû Salih-İbn Abbas (s. 80)		
	İsmail-Hasan-Yahyâ-İbrahim b. Humeyd er-Ruvâsî- Üsame b. Zeyd el-Leysî-İbn Şihâb-Mâlik b. Evs b. el-Hadsan- Hz. Ömer (s. 75-76)		
	İsmail-Hasan-Yahyâ-İbn Ebû Zâide-Muhammed b. İshak-Zührî ve Abdullah b. Ebû Bekir ve Muhammed b. Mesleme'nin bazı çocukları (s. 76)		
	İsmail-Hasan-Yahyâ-Abdüsselâm b. Harb-Ubeydullah b. Ömer-Nâfi'-İbn Ömer (s. 78)		
İsmail-Hasan-Yahyâ-Kelbî (s. 81)			
Fedek	İsmail-Hasan-Yahyâ-Ebû Bekir b. Ayyâş-Kelbî-Ebû Salih-İbn Abbas (s. 80)	4	5
	İsmail-Hasan-Yahyâ-Ziyâd el-Bekkâî-Muhammed b. Ebû Bekir (s. 81)		
	İsmail-Hasan-Yahyâ-İbn Ebû Zâide-Muhammed b. İshak-Zührî ve Abdullah b. Ebû Bekir ve Muhammed b. Mesleme'nin bazı çocukları (s. 76)		
	İsmail-Hasan-Yahyâ-İbrahim b. Humeyd er-Ruvâsî-Üsame b. Zeyd el-Leysî-İbn Şihâb-Malik b. Evs b. el-Hadsan-Hz.Ömer (s. 75-76)		
	Toplam:	33	55

Yahyâ b. Âdem'in Hz. Peygamber'in savaşları ile ilgili rivayetlerinden 1'i Hammâd b. Seleme'den, 1'i Ebû Şihâb Abdurabbih b. Nâfi'den, 1'i İbrahim b. Humeyd er-Ruvâsî'den, 3'ü Yahyâ b. Ebû Zâide'den, 2'si Ziyâd b. Abdullah b. Tufeyl el-Bekkâî'den, 3'ü Abdüsselâm b. Harb'den, 1'i Abdürrahîm b. Süleyman'dan, 1'i Abdullah b. İdris'ten, 3'ü Ebû Bekir b. Ayyâş'tan, 1'i Muhammed b. Fudayl'dan 3'ü Süfyân b. Uyeyne'den, 1'i Kelbî'den, 1'i Yezid b. Abdülaziz'den, 1'i Ebû Muâviye'den gelmektedir. Bir rivayetin ise senedi yoktur.

Yahyâ b. Âdem ele aldığı konuları hadislere dayanarak yazmıştır. Eseri adeta bir hadis kitabı formatındadır. Bu sebeple onun eseri araştırmacılar tarafından iktisat düşüncesindeki hadisçi geleneğin günümüze ulaşan ilk örneği olarak nitelendirilmektedir. İslâm iktisat düşüncesi tarihi bağlamında Yahyâ b. Âdem'in eseri inceleyen Cengiz Kallek, Yahyâ b. Âdem'i hadis ilminin sisteme kavuştuğu devrin muhaddisi olarak nitelemektedir. Ayrıca Kallek, Yahyâ b. Âdem'in eserinde hadislerin yanı sıra sahabî ve tâbiîn sözlerine yer verdiğini, hadisleri isnadlarıyla beraber naklettiğini, rivayetlerin sıhhatlerini incelediğini, gerektiğinde sened tenkidi yaptığını ifade etmektedir. Bu bilgilerle beraber Kallek eser hakkında bazı olumsuz tespitler de yapmaktadır. Bu tespitlere göre Yahyâ b. Âdem isnadında müphem ravilerin bulunduğu hadislere yer vermiş, bazı hadis metinlerinde ihtisar yapmış, bazı senedleri hafzederek manen rivayet yoluna başvurmuş, bazı hadisleri yorum yapmadan derlemiştir.^[57]

[57] Cengiz Kallek, *İslâm İktisad Düşüncesi Tarihi: Harâc ve Emvâl Kitapları*, 106.

Sonuç

Yahyâ b. Âdem'in *Kitâbü'l-Harâc* adlı eseri, İslâmî coğrafyanın toplum tarihini, hukukî ve iktisadî yapısını, malî ve zirâî düzenlemelerini içeren zengin bilgiler sunmaktadır. Fıkıh alanı içerisinde yer alan harâc türünde günümüze ulaşan erken tarihli eserlerden biri olan bu kitapta Hz. Peygamber döneminde gerçekleşen gazvelerle ilgili bilgiler de yer almaktadır. Eserde Bedir, Uhud ve Hendek gibi büyük gazvelerle ilgili bilgi yer almasa da Hz. Peygamber'in 5 önemli gazvesi ile ilgili oldukça zengin, olayların detaylarına vakıf olmamızı sağlayacak 33 materyal ve bu materyallerde yer alan 55 bilgi bulunmaktadır.

Yahyâ b. Âdem fikhî görüşlerini temellendirmek için megâzî rivayetlerini nakletmektedir. Bu rivayetlerin 6'sının senesinde meşhur siyer âlimi Muhammed b. İshak yer almaktadır. Yahyâ b. Âdem'in rivayet ettiği olaylar siyer ve megâzî bilgimize katkılar sunmaktadır. Hiç şüphesiz bu alanda yapılacak yeni araştırmalara ihtiyaç vardır. Bu tür çalışmalar siyer ve megâzî bilgilerimizi zenginleştirerek zihin dünyamıza önemli katkılar sağlayacaktır. Temennimiz bu araştırmanın yeni araştırmalara kapı aralmasıdır.

Kaynakça

- Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ. *Ensâbu'l-eşrâf*. thk. Muhammed Hamidullah. 13 Cilt. Kahire: Dâru'l-Ma-arif, 1959.
- Düleymî, Muhammed Hasan Süheyl. "Kitâbü'l-Harâc ve'l-Emvâl fi'l asri'l Abbâsî". *Mecelletü İklîl* 1/4 (Aralık 2020), 221-252.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrahim el-Ensârî. *Kitâbü'l-Harâc*. nşr. Muhammed Abdülhafız el-Menâsîr. Ürdün-Ammân: Dâru Künûzi'l-Ma'rifeti'l-İlmiyye, 2009.
- Eskicioğlu, Osman. *İslâm Hukukunda Vergiler: Yahyâ b. Âdem ve Kitabü'l-Harac'ı*. İzmir: Anadolu Matbaacılık, 1996.
- Gezgin, Yûsuf Erdem. "Ebû Yûsuf'un Kitâbü'l-Harâc'ında Altın ve Gümüş". *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 4/12 (Aralık 2020), 490-508.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdümelik el-Himyerî. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. nşr. Mustafa es-Sekkâ, İbrâhim el-Ebyârî, Abdülhafız eş-Şelebî. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1955.
- İbn İshâk, Ebû Bekir Muhammed. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004.
- İbn Sa'd, Ebû Muhammed Abdullah. *Kitâbu't-tabakâti'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001.
- Kallek, Cengiz. "Kitâbü'l-Harâc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/ 101-104. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Kallek, Cengiz. "Yahyâ b. Âdem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/ 234-237. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Kallek, Cengiz. *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi: Harâc ve Emvâl Kitapları*. İstanbul: Klasik Yayınları, 4. Basım, 2018.
- Özkan, Mustafa. *İslâm İktisadında Vergiler: Hicri III. Asır Sonlarına Kadar Telif Edilen Harâc ve Emvâl Kitapları Bağlamında*. Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2019.
- Sarı, Yavuz – Öztürk, Levent. "Ebû Yûsuf'un (öl. 182/798) Kitâbü'l-Harâc Adlı Eserinde Yer Alan Hz. Peygamber'in Savaşları (Gazveleri) ile İlgili Rivayetler ve Kaynakları". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/63 (Nisan 2019), 368-377.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. 11 Cilt. Kahire: Dâru'l Maarif, 2. Baskı, 1387/1967.
- Vâkıdî, Muhammed b. Ömer. *Kitâbü'l-megâzî*. thk. Marsden Jones. 3. Baskı. 2 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1966.
- Yahyâ b. Âdem, Ebû Zekerıyyâ. *Kitâbü'l-Harâc*. thk. Hüseyin Mûnis. Kahire- Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1407/1987.
- Yahyâ b. Âdem, Ebû Zekerıyyâ. *Kitâbü'l-Harâc*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Kahire: el-Matbaa-tü's-Selefiyye, 2. Basım, 1384/1964.

Kur'ân'da Hz. Peygamber'e Verilen "İtaat/İttiba Etme" Emirlerinin Karakter Eğitimi Açısından Önemi

*The Importance of the "Obey/Imitate" Commands Given to the
Prophet in Terms of Character Education in the Qur'ân*

İdris Sami SÜMER*

Makale Bilgisi / Article Information

Article Type (Makale Türü): Research Article (Araştırma Makalesi)

<https://doi.org/10.56288/siyer.1498038>

Date of Submission (Geliş Tarihi): 08.06.2024

Date of Acceptance (Kabul Tarihi): 29.09.2024

Date of Publication (Yayın Tarihi): 31.10.2024

Citation / Atıf: Sumer, İdris Sami. "Kur'ân'da Hz. Peygamber'e Verilen "İtaat/İttiba Etme" Emirlerinin Karakter Eğitimi Açısından Önemi". *Siyer Araştırmaları Dergisi* 17 (Ekim 2024), 47-63.

Peer-Review (Değerlendirme): Double anonymized – At Least Two External (Çift Taraflı Körleme / En Az İki Dış Hakem).

Ethical Statement (Etik Beyan): It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur).

Plagiarism Checks (Benzerlik Taraması): Yes (Evet) – intihal.net

Conflicts of Interest (Çıkar Çatışması): The author(s) has no conflict of interest to declare (Çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

Complaints (Etik Beyan Adresi): sad@siyeryayinlari.com

Grant Support (Finansman): The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research. (Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır).

Copyright & License (Telif Hakkı ve Lisans): Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. (Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır).

* Dr. Öğr. Üyesi. İdris Sami SÜMER, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Kur'ân-ı Kerîm Okuma ve Kıraat Ana Bilim Dalı. Assist. Prof, Kırşehir Ahi Evran University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Qur'an Reading and Recitation Science Kırşehir, Turkey e-Mail: sami.sumer@ahievran.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-9409-564X>, <https://ror.org/05rrfpt58>.

Öz

İtaat ve isyan olgusu, insanlık tarihinin en müşkil meselelerinden birisi olmuştur. Bu problemle ilgili en temel sorun, insanın kime ve neye itaat edeceğini bilememesinden kaynaklanmaktadır denilebilir. Esasen itaat edilmesi gereken şeylere isyan etmek büyük problemlere neden olacağı gibi isyan edilmesi gereken şeylere itaat etmek de farklı sorunlara yol açabilmektedir. Nitekim Kur'ân'ı-Kerîm'in de bildirdiği gibi insanın başına gelen ilk musibet (cennetten çıkarılma), şeytanın vesvesesine aldanma ve onun öğütlerine kulak verme/itaat etme yüzünden gelmiştir. İlgili âyetlerin bildirdiği üzere bir ilk tecrübe olarak insan, hakikate isyan etmenin ve yanlış itaat etmenin kötü sonuçlarını da bu vesile ile öğrenmiştir. İnsanlığın ilk atasına verilen bu ders, itaat ve isyanın kime ve nasıl yapılacağına da bir öğretisidir denilebilir. İnsanlık için son derece önemli olan bu konu, Kur'ân'ı-Kerîm'de sıkça gündeme getirilmiş ve insanın itaat/isyan bilincini doğru bir şekilde inşa edebilmesi amaçlanmıştır. Bu meyanda bazı âyetlerde itaatın öneminden ve faydalarından bahsedilirken bir kısım âyetlerde ise itaat etmeme, boyun eğmeme ve teslim olmama mesajları verilmiştir. Zira Allah'ın yaratmış olduğu mükerrem bir varlık olan insan, körü körüne her şeye boyun eğen bir canlı olmamalıdır. Bu sebeple Kur'ân'ı-Kerîm'de Hz. Peygamber'in örneğinde olmak üzere itaat edilmemesi gereken şeyler ve kimseler, genel hatları ile bildirilmiştir. Bu bağlamda Hz. Peygamber'e; kafir, münafık, azgın ve günahkâr kişilere asla itaat etmemesi emri verilmiştir. Aynı şekilde özellikle Ehl-i kitap ile ilişkilerinde, onların hevasına uymamak ve arzularına tabi olmamak emirleri de sıkça tekrar edilmiştir. Hz. Peygamber'e verilen bu emirler hem onun hem de ona iman eden müminlerin karakterlerinde kötülüğe karşı aktif bir mücadele ve direnç ruhu inşa etmiştir. Bu çalışmada, Kur'ân'ı-Kerîm'in başta Hz. Peygamber'e ve tüm müminlere tevdi etmiş olduğu kötülüğe karşı çıkma ve kötüye itaat etmeme öğretisi, itaat ve ittiba kavramları ekseninde inceleme konusu yapılmıştır. Çalışmada doküman analiz metoduna başvurulmuş ve Hz. Peygamber'in şahsında inşa edilen doğru itaat ve isyan bilincinin mahiyeti araştırma konusu yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Peygamber, İtaat, İsyân.

Abstract

The dynamics of obedience and rebellion represent one of the most complex challenges throughout human history. It can be asserted that the core issue surrounding this phenomenon arises from the fact that individuals often struggle to discern whom or what they should adhere to. Indeed, the rebellion against entities that warrant obedience will lead to significant problems, obeying entities that should be rebelled against can also result in different problems. As a matter of fact, as stated in the Qur'ân, the first calamity that befell man (being expelled from heaven) occurred because of being deceived by the devil's whispers and not listening/obeying his advice. As stated in the relevant verses, as a first experience, humanity learned the adverse consequences of rebelling against the truth and obeying the falsehood. It can be said that this lesson given to the first ancestor of humanity is also a teaching to whom and how to obey, as well as when to rebel. This issue, which is crucial for humanity, is frequently addressed in the Qur'ân and it is aimed to enable human beings to cultivate their awareness of obedience/rebellion correctly. In this sense, while the importance and benefits of obedience are mentioned in some verses, the messages of not obeying, not bowing down and not surrendering are also provided. Because man, who is a magnificent being created by God, should not be a creature that blindly submits to everything. For this reason, in the Qur'ân, entities and individuals who should not be obeyed have been stated in general terms following the example set by the Prophet Muhammad. In this context, the prophet Muhammad has been commanded as never to obey infidels, hypocrites, transgressors and sinners. Likewise, especially in relations with the People of the Book, the commands not to follow their whims and not to be subject to their desires are frequently repeated. It can be said that these orders given to the Prophet Muhammad built a spirit of active struggle and resistance against evil in the characters of both him and the believers who believed in him. In this study, The doctrine of opposing and disobeying evil which primarily was entrusted to the Prophet Muhammad and all believers by the Qur'ân was analyzed through the concepts of obedience and adherence. The study employed a document analysis method and sought to explore the nature of the consciousness of proper obedience and rebellion as exemplified in the life of the Prophet Muhammad.

Keywords: Tafsir, Qur'ân, Prophet, Obedience, Disobedience.

Giriş

İtaat ve isyan olgusu, insanın varlık sahnesine çıktığı ilk andan itibaren deneme konusu yapıldığı bir meseledir. İnsanın yeryüzünün halifesi olması sürecinin anlatıldığı ayetlerde^[1] Allah, melek, şeytan ve insan arasında dönen süreç, bir nevi itaat-isyan olgusunun da işlendiği bir sahne olarak belirir. Bu sahnede, emir sahibi (Allah), emre konu olan şey (Âdem'e secde/saygı), emre itaat eden (melekler) ve emre isyan eden (şeytan) örgüsü, itaat ve isyan olgusunun meşruiyetini ve itaat- itaatsizlik davranışlarının sonuçlarını göstermesi bakımından oldukça önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Ayrıca bu sürecin uzantısı olan Hz. Âdem ve eşinin cennete yerleştirilmesi ve onların da orada Allah'a isyan ettiğinin bildirilmesi,^[2] gerçeğe baş kaldırının (isyanın) kötü sonuçlarını hem insan hem de şeytan üzerinden göstermektedir. Zira bu kıssaya göre, Allah'ın emrine itaat etmeyen şeytan ve insan, bu itaatsizliğin kötü sonuçları ile karşı karşıya kalmışlardır. Şeytan Allah'a yakın olan makamdan kovulmuş ve lanetlenmiştir.^[3] Çünkü o, hakikate (Hakk'a) isyan etmeyi meşrulaştırmış ve haddi/sınırı aşmıştır. Hz. Âdem ve eşi ise cennetten çıkarılıp yeryüzüne indirilme cezası almışlardır.^[4] Fakat onlar, şeytanın aksine, hakikate (Hakk'a) itaatsizliğin/isyanın kötülüğünü kavramışlar ve hatalarını şeytanın yaptığı gibi meşrulaştırmadan Allah'a yönelip tevbe etmişlerdir.^[5] Allah da onların tövbelerini kabul edip onları bağışlamıştır.^[6]

İnsanın yaratılış, cennete yerleştirilme ve oradan çıkarılma kıssasında hem itaatkâr hem de isyankâr özelliğinden bahsedilmesi, Tâhâ 121. âyette de işaret edildiği üzere insanda mutlak itaat duygusu olmadığını, onun bazen haklı bazen de haksız yere isyan edebilen bir varlık olduğunu göstermektedir. Yani insan, potansiyelinde itaat ve isyan duygularını müştereken barındıran bir varlıktır. Kıssa bağlamında insanın isyan edebilmesinden de bahsedilmesi aynı zamanda onun irade sahibi olduğuna ve itaat-isyan davranışlarından da mesul tutulacağına bir işarettir. Nitekim insanın yaratılış amacının, iyi ve kötü arasındaki tercihlerinden sorumluluk olduğu bildirilmiştir.^[7]

İslâm inancının merkezî düşüncesi olan kelime-i tevhit söylemi de Arapçada cinsini nefyeden olumsuzluk edatı olarak da kullanılan لا (lâ) "Hayır, reddediyorum, kabul etmiyorum, itaat etmiyorum." anlamına gelen sözle başlar sonra istisna edatı لا (illâ) ile kabul ve itaat süreci devam eder. Tek bir cümlede hem isyan hem de itaat bilincinin verilmesi, isyan ve itaat olgusunun önemini göstermesi bakımından oldukça değerlidir. Zira insan, isyan etmesi gerektiğine itaat ettiğinde, itaat etmesi gerektiğine isyan ettiğinde kaybeden bir varlık olmuştur. Bu sebeple isyan ve itaat bilincinin doğru idrak edilmesi, insan olmanın ve erdemli bir karakter sahibi olmanın en önemli şartlarından biridir.

Geniş bir etki alanı olan itaat olgusu bu sebeple birçok bilimsel çalışmaya konu olmuştur. Yapmış olduğumuz literatür taramalarında itaat olgusunun ekseriyetle, "Kur'an'ı-Kerim'de İtaat", Hadîs-i Şeriflerde İtaat", "Hz. Peygamber'e İtaat", "Kelâmî Düşüncede İtaat," "Ana-Babaya İtaat" gibi olumlu ifadeler ekseninde çalışıldığı görülmüştür.^[8] Fakat Kur'an'ı-Kerim'de itaat kavramı

[1] el-Bakara 2/30-36; el-A'râf 7/10-24; Tâhâ 20/115-120.

[2] Tâhâ 20/121.

[3] el-A'râf 7/13; el-Hicr 34-35.

[4] el-Bakara 2/38; el-A'râf 7/24.

[5] el-A'râf 7/23.

[6] el-Bakara 2/37.

[7] el-Mülk 67/2.

[8] Rasih Ertürk, *Hz. Peygamber'in sünnetinde itaat kavramı* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1997); Halil Atalay, "Anne ve Babaya İtaat ve Hürmet", *Mehir* 3 (1999), 50-54; Sebahattin Turan, *Kur'an'da İtaat Kavramı* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006); Hasan Sugü, *Kur'an'da İtaat* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2007); İlyas Canikli, "İtaat Kültürünün Oluşmasında Hadislerin Rolü", *İslâmî İlimler Dergisi* 1-2 (2009), 307-328; Hamdi Gündoğar, "Kur'an'da Hz. Peygamber'e (S.A.S.) İtaat", *IV. Kutludoğum Sempozyumu -Kur'an ve Hz. Peygamber (S.A.V.)*, (2010), 167-178; Yaşar Ünal, "Resul'e İtaat Meselesi",

daima olumlu anlamda “itaat etmek, boyun eğmek” ekseninde kullanılmamış ve çoğu zaman “itaat etmeme/teslim olmama” emirleri ile de gündeme getirilmiştir. Bu emirlerin çoğu Hz. Peygamber’in şahsında verilen emirler olarak gözüktüğü de Kur’ân’a muhatap olan ve inanan her insan açısından bağlayıcı hukukî ve ahlâkî hükümler ihtiva etmektedir. Zira meşru olana itaat etmemek, hukukî ve ahlâkî sorunlar doğurduğu gibi gayr-i meşru olana itaat etmek de aynı sorunları doğurmaktadır.^[9] Buna göre itaat ve isyan bilincine vakıf olmak, Müslüman bir karakter inşasının temel ilkelerindedir. İşte bu sebeple makalede, Kur’ân’ın “itaat/ittiba etmeme söylemi” ve Hz. Peygamber’e verilen “itaat/ittiba etme” emirleri inceleme konusu yapılmıştır. Her ne kadar itaatle ilgili bilimsel çalışmalarda kavramın mahiyeti gereği itaat edilmemesi gereken kimselere/şeylere konu gereği kısmen temas edilse de kanaatimizce itaat olgusunun gölgesinde kalan bir durum oluşmaktadır. Bu sebeple çalışmada “itaatsizlik” söylemi öncelenmiş ve Hz. Peygamber’e bu yönde verilen emirlerin mahiyeti incelenmeye çalışılmıştır. Böylece hem Allah resulünün hem de ona iman eden müminlerin karakterlerinin Kur’ân tarafından nasıl inşa edildiği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1. Genel Olarak İtaat Olgusu

Yüce Allah tarafından peygambere indirilen,^[10] hak ile batılı birbirinden ayıran,^[11] insanlar için aydınlık ve şifa kaynağı olan,^[12] kendisine hiçbir batılın ilişemediği^[13] ve içinde çelişkili hükümler bulunmayan^[14] Kur’ân’ı-Kerîm, birey ve toplumu en doğru istikamete sevk eden^[15] ilahî bir nur ve hikmettir.^[16] Helal ve haram kıldıkları, emrettikleri ve yasakladıkları, tavsiye ettikleri ve sakındırdıkları mutlak manada insanlar için faydalı hükümlerden, hikmetlerden ve hayırlardan oluşmaktadır.^[17]

Kur’ân’ın birçok âyeti emirler ve nehiylerden oluşur. Bu durum, insanın itaat etme(me) bilincinin gelişmesi bakımından son derece önemlidir. Çünkü Kur’ân’ın inşa etmek istediği insan modeli, her şeye boyun eğen bütünüyle teslimiyetçi bir varlık değildir. Kur’ân doğruya, hakka, hakikate, adalete, iyiliğe, güzelliğe, merhamete teslim olmayı/itaat etmeyi, benimsemeyi ve içselleştirmeyi emrederken,^[18] haksızlığa, yalana, yanlışla, kula kul olmaya, zulme, kötülüğe itaat etmemeyi ve teslim olmamayı da şiddetle emreder. Zira itaat ve isyan olgusu, insanın anlamlı bir sosyal hayat sürmesi açısından doğru anlaşılması ve uygulanması gereken bir normlar bütünüdür.

Toplum Bilimleri (Dergi) VI/11 (2012), 169-187; Avde Halil Ebû Avde, “Ana-Babaya İtaati Emreden Ayetlerle İlgili Edebi Yaklaşımlar Bağlamında Kur’ân Cümlelerinde Teşrî ve İcâz”, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 37 (2014), 165-206; Selim Özarlan, “Kelâm Açısından İtaat Kavramı ve Çerçevesi”, Diyanet İlmî Dergi 54/1 (2018), 93-111; Mahmut Çınar, “Peygamber’e İtaatin Dayanağı Olarak İsmet Meselesi”, İlahiyat Akademî Dergisi 7-8 (2018), 327-344; Hamza Sadan, “İtaat ve İttiba Kavramlarının Anlamsal Çerçevesi ve Kur’ân’da Kullanımı”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 35 (2020), 177-204; Nazife Vildan Güloğlu, “Tefsir Geleneğinin Gökke Yerin İtaati ve Tesbihi Yorumu Üzerine Bir Değerlendirme”, Tefsir Araştırmaları Dergisi 5/2 (2021), 941-964; Musa Turşak, “Kur’ân’da İtaat Kavramı ve Ülü’l-Emre İtaatin Mahiyeti”, İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi 8/1 (2022), 325-347; Hakan Özkan, Din Eğitimi Açısından Kur’ân-ı Kerim’de İtaat Kavramı (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022).

[9] Nitekim Kur’ân’ı-Kerîm, Firavun’un haksız uygulamalarını ve kendilerini aşağılamalarını kabullenen ve onun zulmüne karşı çıkmayan toplumu “fasık” olarak nitelemiştir. “Firavun, kavmini küçük düşürdü (ezdi). Onlar da kendisine itaat ettiler. Çünkü onlar yoldan çıkmış bir toplumdur.” ez-Zuhruf 43/54.

[10] eş-Şuarâ 26/192-195.

[11] el-Furkân 25/1.

[12] Yûnus 10/57.

[13] Fussilet 41/42.

[14] en-Nisâ 4/82.

[15] el-İsrâ 17/9.

[16] el-Kamer 54/5.

[17] en-Nahl 16/30.

[18] en-Nahl 16/90.

Kadim tabirle "medeniyyün bi't-tab (sosyal varlık) olan insan, yeryüzünde vücut bulduğu andan beri toplumsal bir hayat sürmüştür. En küçük sosyal birim olan ailede başlayarak, köylerde, şehirlerde, ülkelerde ve hatta kıtalara hükmeden imparatorluklarda daima bir yönetim düzeni tesis edilmiş ve insanlar bir şekilde kurulu bir otoritenin emri altında yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Birçok tarifi olan fakat genel olarak "düşünce, fikir ve davranışı etkileme veya yönlendirme gücü" şeklinde tarif edilen^[19] otorite kavramı, birey ve toplum hayatında bazen mutluluklara sebep olabildiği gibi bazen de şiddetli acı ve ızdıraplara neden olmuştur. Çünkü otorite, her zaman iyi ve adil olanı uygulamamıştır.

Meşruiyet noktasında meşru ve gayr-i meşru olarak tanımlanan otorite olgusu,^[20] birey ve toplumların hayatını en güçlü şekilde etkileyen örtük^[21] ya da kurumsallaşmış bir yapı olabilir. "Sahip olunan konum itibarıyla itaat ettirmenin ve itaat etmenin insan doğasının bir özelliği olarak yorumlanması" şeklinde de tanımlanan otorite; "sorgusuz itaat yani hayır diyememek şeklinde de tarif edilmiştir.^[22] Buna göre hayır demek, bazen otoritenin bütünüyle kendisine veya bazı uygulamalarına karşı çıkmak anlamına gelmektedir. Kur'ân âyetlerinde kıssaları anlatılan birçok peygamberin mücadelelerinin de otorite ile olduğunun aktarılması, bazen doğruya ulaşan yolun hayır demekten geçtiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Peygamberlere verilen bu itaat/ittiba etme emirleri ve onların bu emirlere uygun davranışları, ideal insanı karakterize etmektedir. Zira insan için en büyük erdemlerden birisi de yanlışa karşı çıkabilmektir. Bu bağlamda Kur'ân'ı-Kerîm'de en dikkat çekici örneklerden birisi de Hz. İbrahim'in, kendisine mülk verilen şahısla yapmış olduğu mücadeledir. Bakara 258. âyette bahsedilen bu tartışmada, mülkü (iktidarı) elinde tutan şahsın "istediğimi yaparım" tavrına Hz. İbrahim karşı çıkmış ve istediğini yapma iradesinin sadece âlemlerin rabbine has bir yetki olduğunu belirtmiştir.^[23] Bu hadisede Hz. İbrahim, yetki sahibi şahsın örtülü ilahlık iddiasına karşı çıkmış ve ona otoritesinin sınırlarını hatırlatmıştır.^[24]

Bir sorun olarak otorite, ilahiyatçıların, filozofların, sosyologların, hukukçuların ve birçok ilim adamının üzerinde düşünceler ürettiği ciddi bir alan olmuştur. Otorite ve iktidar üzerine önemli çalışmaları ve katkıları olan ünlü sosyolog Max Weber, otoriteyi meşru ve gayr-i meşru olarak tasnif ettikten sonra meşru otoriteyi üç tip olarak şöyle tavsif etmiştir.

1. Rasyonel temeller: Normatif kuralların meşruluğu ve bu yasalara göre egemenlik konumuna getirilenlerin, emir verme hakkı olduğu inancına dayalıdır (yasal otorite).
2. Geleneksel temeller: Çok eski zamanlardan beri süregelen geleneklerin kutsallığına ve bu geleneklere göre gücü kullananların meşruluğuna olan yerleşik inanca dayalıdır (geleneksel otorite).
3. Karizmatik temeller: Bir bireyin istisna kutsallığına, kahramanlığına, örnek özelliklerine ya da onun tarafından açıklanan veya emredilen normatif kalıpların ya da emrin kutsallığına olan bağlılığa dayalıdır (karizmatik otorite)."^[25]

[19] Ülker Yükselbaba, "Milgram Deneyi: Otorite ve İtaate Dair", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 75/1 (2017), 227-270.

[20] Yükselbaba, "Otorite ve İtaate Dair", 227-270.

[21] Yazılı bir norma dayanmayan fakat etki gücü itibarı ile bazen yazılı kurallardan bile daha etkin olan "mahalle baskısı" örtük bir otorite olarak değerlendirilebilir.

[22] Ferhat Kutluay, *John Locke'de Rıza ve Siyasal Otorite* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 21.

[23] el-Bakara 2/258.

[24] Ebü'l Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed Mâverdi, *Tefsîrü'l-Mâverdi (en-Nüket ve'l-Uyûn)*, thk. Es-Seyyid ibn-i Abdulmaksûd Abdurrahîm (Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, ts.), 1/329.

[25] Max Weber, *Bürokrasi ve Otorite*, çev. H. Bahadır Akın (İstanbul, 2005), 40.

Max Weber'in bu tanımında bahsettiği "geleneksel otorite," İslâm öncesi Arap Yarımadası'nda yürürlükte olan otorite biçiminin de tanımı olarak görülebilir. Zira Hz. Peygamber'in risalet ile gönderildiği tarih olan miladi 610 yılında Arabistan ve Mekke'de devlet veya imparatorluk tarzı güçlü bir siyasî iradenin olmadığı malumdur.^[26] Fakat mezkûr tarihteki sosyal, dinî ve kültürel otorite, geleneksel Arap yaşamında imparatorluk otoriteleri ile yarışacak düzeyde etkindir demek de mümkündür.^[27] Çünkü kurumsallaşmış herhangi bir merkezî/siyasî gücün etkisinde kalmadan sadece asabiyet, kabile ve gelenek/teamül kültürü altında yaşayan Arap toplumu, bu serbestliğin getirdiği geniş hareket alanına, şiddetle sahip çıkma kültürünü de eş zamanlı geliştirmiştir. İlave-ten kurumsallaşmış devlet, yasa ve ilkelerin olmaması, onlara gelenek, din ve kültürün zorlayıcı/bağlayıcı yapılarını çok rahat değiştirme/esnetme imkânı da vermiştir. Kur'ân'ı-Kerîm'de haram ayların yerlerinin değiştirilmesi (nesî') ile ilgili yöneltilen eleştiri^[28] bu hususla ilgili örneklerden sadece birisidir. Nesî' uygulamaları, cahiliye Araplarının, siyasî ve ticarî çıkarlarına ters düştüğü zaman en köklü dini/sosyal uygulamaları bile değiştirme kayıtsızlığına bir örnektir.^[29] Bu durum, 'otoritesizliğin otoritesi' olarak da değerlendirilebilir. Kur'ân, müşrik zihniyetin bu sınırsız kayıtsızlığına "hevasını ilah edinmek" tabirini de kullanmıştır.^[30]

Geleneksel otoritenin en baskıcı ve savruk atmosferinde^[31] risalet görevi ile görevlendirilen Hz. Peygamber, Allah'ın dinini tebliğ etmiş ve toplumda başta itikadî konular olmak üzere, ictimai, siyasî, iktisadî ve hukukî sahalarda birçok problem ile karşı karşıya kalmıştır. Genel olarak Hz. Peygamber'in karşısında duran otorite merkezleri, müşrik Arap gelenekleri ve özellikle Medine döneminde gücünü gösteren Ehl-i kitap otoritesi olarak tasnif edilebilir. Kur'ân'da Hz. Peygamber'e verilen "itaat etmeme" emirlerinin konusu da bu iki otoriter gücün talepleri ile ilgilidir demek mümkündür. Burada şu husus gözden kaçırılmamalıdır. Hz. Peygamber'in tebliğ ve inşa sürecinde karşı karşıya kaldığı Arap asabiyesi ve özellikle Medine dönemindeki Yahudi dinî gelenek, binlerce yıldır gelişen ve muhkem hale gelen geleneksel/dinî otoritelerdir. Kur'ân'ın bu iki geleneksel otoriteye dönük eleştirilerine muhatapların dönütlerinin çok sert olacağı aşîkârdır. Dolayısı ile Hz. Peygamber'e verilen "itaat etme" emirleri, onun ve Müslümanların karakterlerinin inşa edilmesinde çok büyük bir destek ve yönlendirme hüviyeti taşımaktadır.

Hz. Peygamber'in vahye uyum süreci,^[32] tebliğ faaliyeti^[33] ve davranışları normal olarak vahiy tarafından oluşturulmuştur. İnen âyetler, Hz. Peygamber'in, tebliğ, mücadele, tartışma ve toplumla ilişkilerinde ne yapma(ma)sı gerektiğine dair stratejik yönlendirmelerde bulunmuştur. Mesela bazı âyetlerde af yolunu tutması, cahillerden yüz çevirmesi,^[34] insanlara yumuşak davranması,^[35] en güzel mücadele yöntemi ile mücadele etmesi,^[36] baskı yapmaması^[37] ve sabırlı olması^[38] gibi

[26] Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî târîhi'l-Arab kable'l-İslâm* (Dâru's-Sâkî, 2001), 7/180.

[27] Peygamberin davetine karşı çıkan Arapların, sık sık Atalar kültürünü ve mirasını öne sürmeleri bu güçlü geleneğe olan sıkı bağlarından kaynaklanmaktadır denilebilir. Kur'ân onların atalar kültürüne akli delillerle cevap vermiştir. bk. el-Bakara 2/170-171; ez-Zuhuruf 43/23-24.

[28] et-Tevbe 9/37.

[29] Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsîrû'l-münîr* (Dımeşk-Sûriye: Dâru'l-Fikr, 1991), 10/205.

[30] Furkân sûresi 43. Âyette zikredilen bu ifade, birçok müfessire göre insanın kayıtsızlık arzusu anlamına da gelmektedir. Mesela Zeccâc, bu ifadenin istediği taş (puta) tapan müşriklerle ilgili olduğunu söylemiştir. Ebû İshak İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbühû*, thk. Abdulcelîl Abduh Şelbî (Beyrut: Âlemü'l-Kütub, 1988), 4/69.

[31] Geniş açıklama için bk. Muhammet Fatih Duman, *Kureys Kabilesi İslâm Öncesi Etnik, Siyasi ve Ekonomik Yapı* (Şırnak: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 38.

[32] el-Kiyâme 75/16-19.

[33] el-Mâide 5/67; el-Ahzâb 33/38-39.

[34] el-A'râf 7/199.

[35] Âl-i İmrân 3/159.

[36] en-Nahl 16/125.

[37] el-Ğaşîye 88/22.

[38] en-Nahl 16/127.

temel tebliğ davranışları emredilmiştir. Bazı âyetlerde de Hz. Peygamber'e, toplumdan veya ileri gelenlerden gördüğü muamelelere, taleplere ve baskılara itaat etmemesi ve boyun eğmemesi emirleri verilmiştir. Bütün bu emir ve nehiyer, öncelikle peygamberin sonra da ona tâbi olan müminlerin karakterlerini inşa ve ihya etmesi bakımından oldukça mühim yönlendirmeler ihtiva etmektedir.

2. İtaat Etmemeye Dönük Emirler

Mîladî 610 yılında risalet ile görevlendirilen Hz. Peygamber, önceki tüm peygamberler gibi toplumunun ekserisinin şiddetli muhalefeti ile karşı karşıya kalmıştır.^[39] Bir insan olması hasebiyle^[40] muhalif söylemin kendisine yönelttiği eleştiri, istihza veya taleplerden etkilenmesi de tabiidir. Nitekim İsrâ sûresi 74 ve 75. âyetlerde Hz. Peygamber'in bu baskılardan ve taleplerden etkilendiğine dair uyarı yapılmıştır. "Eğer biz sana sebat vermiş olmasaydık az kalsın onlara biraz meyledecektin. İşte o zaman sana, hayatın da ölümün de katmerli acılarını tattırırdık. Sonra bize karşı kendine hiçbir yardımcı bulamazdın."^[41] Râzî'nin (öl. 606/1210) aktardığı bir rivayete göre Hz. Peygamber bu âyet indikten sonra; "Allah'ım beni göz açıp kapayıncaya kadar bile olsa kendi nefsimi bırakma." diye dua etmiştir.^[42] Bu âyet ve Hz. Peygamber'in duası, onun toplumsal güç merkezlerinden ne kadar büyük bir baskı ve tazyikle karşı karşıya kaldığını göstermektedir.

Kur'ân'ı-Kerîm, Hz. Peygamber'in karşı karşıya kaldığı bu özel durumlarda ona ne yapması ve nasıl davranması gerektiğini bildirmiştir. Mesela müşriklerin iman etmek için şart koştukları hazineler sahibi olması veya meleklerle birlikte olması^[43] gibi taleplerden göğsü daralıp kendisine vahyedilenlerin bir kısmını terk etme duygusuna büründüğünde hemen müdahale edilmiş ve kendisinin görevinin sadece uyarı olduğu kimsenin hidayetinden de mesul olmadığı bildirilmiştir.^[44] Yine insanların iman etmemeleri sebebi ile kendisini suçlamaması ve helak etmemesi yönünde uyarılar almıştır.^[45]

Hz. Peygamber'e, muhataplarla ilişkisine dönük verilen bazı emirler فلا تطع / ولا تطع "İtaat etme!" şeklinde gelmiştir. "İtaat etme!" emirleri nüzul sırasına göre; Kalem 8, 10, Furkân 52; İnsân 24, Kehf 28, Ahzâb 1 ve 48. âyetlerde geçmektedir. Buna göre bu emirlerin beşi Mekkî sûrelerde ikisi de Medenî sûre Ahzâb'da verilmiştir. Şimdi bu âyetleri içlerinde geçtikleri sûrelerin nüzul zamanına, ifade ettikleri manalara ve kimlere itaat edilmemesi emri verildiği bağlamında inceleyelim.

2.1. Ahlâksız Kimselere İtaat Etmemesi Emri

Hz. Peygamber'e, "itaat etmeme" emrinin ilk verildiği âyetler, nüzul sırasına göre ikinci sırada olan Kalem sûresinde yer almıştır. Sûrede iki ayrı âyette geçtiği şekli ile; "O halde yalanlayanlara itaat etme"^[46] ve; وَلَا تُطِيعْ كُلَّ حَلَّافٍ مَّهِينٍ هَمَّازٍ مَشَّاءٍ بِنَمِيمٍ مَّنَّاعٍ لِّلْخَيْرِ مُعْتَدٍ أَثِيمٍ عُتُلٌّ بَعْدَ ذَٰلِكَ زَنِيمٍ أَنْ كَانَ ذَا مَالٍ وَبَنِينَ إِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِ آيَاتُنَا قَالَ أَسَاطِيرُ الْأُولِينَ "Yemin edip duran, aşağılık, daima kusur arayıp kınayan, durmadan söz taşıyan, iyiliği hep engelleyen, saldırgan, günaha dadanmış, kaba saba; bütün bunların ötesinde bir de soysuz olan kimseye mal ve oğulları vardır diye, sakın boyun eğme."^[47] şeklinde geçmektedir.

[39] Âl-i İmrân 3/184.

[40] el-Kehf 18/110.

[41] el-İsrâ 17/74, 75.

[42] Fahrreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1999), 21/379.

[43] el-Furkân 25/7, 8, 21.

[44] Hûd 11/12.

[45] el-Kehf 18/6; eş-Şuarâ 26/3.

[46] el-Kalem 68/8.

[47] el-Kalem 68/10-14.

Kalem sūresi, İslâmî tebliğın ilk dönemlerinde indirilmiş bir sūredir. Sūrenin girişi, vahyin önemine işaret ile kalem ve yazıdan bahsetmektedir. Sonra vahyi tebliğ eden Hz. Peygamber'in mümtaz şahsiyetine dikkat çekilmiştir. Sūrenin ilerleyen âyetlerinde Hz. Yūnus Peygamber'in kisasına atıf yapılmış ve Hz. Peygamber'e mücadelesinde kararlı olması yönünde destek verilmiştir.^[48] Sūrenin girişinde Hz. Peygamber'in yüksek ahlākına dikkat çekildikten sonra, ona karşı şiddetli direniş ve sert muhalefet yapan bazı kimselerin isimleri verilmeden davranışları tanımlanmış ve mücadelenin tarafı olan kimselerin ahlākî standartları arasındaki büyük farka dikkat çekilmiştir. Bu üslup ile mücadele halinde olan iki tarafın davranışları öne çıkarılmış ve mücadelenin şahsı ya da kavmî bir dava olmadığına işaret edilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'e şiddetli muhalefet yapan kimselerin ayrıntılı bir karakter analizi de yapılmış ve Hz. Peygamber'e, karakteri düşük bu insanlara asla boyun eğmemesi yönünde emirler verilmiştir. Toplam sekiz âyette vasıfları tanımlanan bu kötü şahsiyetlerin, mal ve ođul (güç) sahibi oldukları da belirtilmiş ve Hz. Peygamber'e, onların malî ve siyasî gücünden de etkilenmemesi yönünde uyarılar yapılmıştır.

Kur'ân'ı-Kerîm'in kötü davranışları üzerinden tanımladığı bu şahsiyetlerin kimlikleri hakkında kadim tefsir kaynaklarında farklı bilgiler aktarılsa da Mekke ve çevresinin güçlü insanları olduğu birçok tefsir kaynağında belirtilmiştir. İlk dönem müfessirlerinden Mukâtil b. Süleymân (öl. 150/767), bu kimselerin başta Velîd b. Muđîre, Ebû Kays b. el-Fâkihe, Abdullah ibn Ebî Ümeyye, Abdullah b. Mahzûm, Âs b. Vâil gibi genelde Mahzûm oğulları, Ümeyye oğulları ve Muđîre oğulları gibi güçlü aşiretlerin ileri gelen temsilcileri olduğunu söylemiştir.^[49] Taberî (öl. 310/923), bir rivayet tefsiri olmasına rağmen bu âyetlerde zemmedilen şahışların isimleri hususunda fazla açıklama yapmamış ve bu kimseleri genelde zikredilen günahları çokça yapan ve kötülükte aşırı giden kimseler olarak yorumlamıştır.^[50] Fahreddîn er-Râzî de (öl. 606/1210), "*yalanlayanlara itaat etme*" âyetinde geçen yalanlayanlardan maksadın, "Hz. Peygamber'i babalarının dinine davet eden Mekke ileri gelenleri olduğunu ve Hz. Peygamber'e onlara asla itaat etmemesi emri verildiğini" söylemiştir.^[51] Sūrenin 10 ve 15. âyetleri arasında Mekke ileri gelenlerinin kötü ahlâkları sayılmış ve Hz. Peygamber'e itaat etmemesi yönünde tekrar ikinci bir emir vermiştir. Tâhir İbn Âřûr (öl. 1973), bu sūrede iki defa geçen itaat emre emrinden maksadın, "müşriklerin din ve inanç konusunda yaptıkları bütün teklif ve baskılara boyun eğmemek ve onlarla bu konuda musalaha yoluna girmemek" anlamında olduğunu söylemiştir.^[52]

Risaletin ilk dönemlerinde inen bu sūrede Hz. Peygamber'e verilen "kötülüğe teslim olmama ve kötülük temsilcilerine itaat etmeme" emri gerek peygamberin şahsında gerekse ona iman edenlerin kimliğinde kötülüğe karşı tam bir direnç oluşturmuştur. Ayrıca itaat etmemeye konu edilen şeylerin ahlāk üzerinden tanımlanması İslâm'ın inřa etmek istediği dinî ve toplumsal yapının temel paradigmalarını ortaya koymasından da oldukça dikkat çekicidir. Zira âyette tavsif edilen bölünme ve ayrışma, ahlāklı-ahlâksız paradigması üzerinden inřa edilmiştir.

2.2. Kalbi Zikre Kapalı Olan, Hevasına Uyan ve Aşırılık Yapanlara İtaat Etmeme Emri

Müşrik Arapların ara ara Hz. Peygamber'e davetinden vazgeçmesi yönünde teklif ve tehditler ile geldikleri gerek Kur'ân'ı-Kerîm âyetlerinde gerekse Siyer-i Nebî kaynaklarında bildirilmiştir. Bu teklif ve tehditler, bazen daveti terk etmesi yönünde bazen de davete icabet edenlere (Müslümanlara) karşı birtakım istekler mahiyetinde olmuştur.

[48] İzzet Derveze, *et-Tefsîrü'l-hadîs* (Kahire: , Dâru İhyâi'l-Kütubi'l-Arabî, 1983), 1/353.

[49] Ebû'l-Hasen Süleymân b. Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423), 4/404.

[50] Muhammed b. Cerir Taberî b. Yezîd el-Bağdâdî, *Câmiu'l-beyân an te'vili' âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî (Dâru Hicrî li't-Tabâati ve'n-Neşri ve't- Tevzîi ve'l-İlan, 2001), 23/533-538.

[51] Râzî, *Mefâtiħ*, 30/603.

[52] Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tünûsiyye li'n-Neşr, 1984), 29/69.

İslâm'ın sınıfsız toplum mesajına karşı şiddetli reaksiyon gösteren Mekke aristokrasisi, Hz. Peygamber'in mesajına kulak verip İslâm'ı kabul eden fakir, köle ve zayıf kimselerin olduğu bir düzlemde peygamber ile bir araya gelebileceklerini söyleyerek ondan yoksul ve zayıfları yanından uzaklaştırma yönünde taleplerde bulunmuşlardır. Müşriklerin böyle düşünmelerinin sebeplerinden birisi de kendilerini her şeyin en iyisine layık görmeleridir. Onlara göre eğer İslâm iyi bir şey olsaydı öncelikle onlar Müslüman olurlardı ve Müslüman olmada sıra en son zayıflara gelirdi.^[53] Kur'an onların bu iddialarını şöyle reddetmiştir: *"Böylece insanların bazısını bazısı ile denedik ki, "Allah aramızdan şu adamları mı iman nimetine layık gördü?" desinler. Allah şükreden kullarını daha iyi bilen değil mi?"*^[54] Bu âyet, Mekke müşriklerinin Hz. Peygamber'den talep ettikleri bir istek üzerine inmiştir. Âyetin hemen öncesinde geçen âyette onların bu isteklerinin ne olduğu açıklanmış ve peygambere kabul etmemesi yönünde uyarı yapılmıştır: *"Rab'lerinin rızasını isteyerek sabah akşam ona dua edenleri yanından kovma. Onların hesabından sana bir şey yok, senin hesabından da onlara bir şey yok ki onları kovasın. Eğer kovarsan zalimlerden olursun."*^[55] Bu âyette görüldüğü üzere Mekke aristokrasisi, Hz. Peygamber'den yanındaki yoksul ve zayıfları uzaklaştırmasını istemişlerdir. Taberî'de, Abdullah b. Mes'ûd'dan (öl. 32/652-53) nakledilen bir rivayete göre; Kureys'in uluları, Suheyb, Ammâr, Bilal, Habbâb ve kölelerden oluşan birtakım kimseler Hz. Peygamber'in meclisinde otururlarken onun yanına gelmişler ve: "Ey Muhammed! Kavminden kendileri ile oturmaya, arkadaşlık yapmaya bunları mı seçtin? Allah aramızdan doğru yola bunları mı layık gördü? Biz bunlara mı tâbi olacağız? Onları meclisinden uzaklaştır. Eğer bunu yaparsan sana tâbi oluruz." dediler. Bunun üzerine *"Onları yanından uzaklaştırma."* âyeti inmiştir.^[56] Yine Taberî'de aktarılan bir diğer rivayete göre Akra b. Hâbis ve Uyeyne b. Hısn el-Fezârî gibi önde gelen müşrik liderler, Hz. Peygamber'in yanına gelmişler, onun yanında birçok yoksul, köle ve zayıf kimseleri görünce kendilerinin Arapların üstünleri olduklarını ve bu zayıflarla aynı mecliste oturmak/görünmek istemediklerini söylemişlerdir. Bu durumun kendileri için dışardan gelen heyetler nazarında bir utanç kaynağı olacağını da eklemişlerdir.^[57] Rivayete göre Hz. Peygamber, onların ayrı ayrı oturmalarını kabul etmiş ama onlar bunu yazılı bir belge ile garanti altına almak istemişlerdir. Hz. Peygamber, onların istediği belgeyi Hz. Ali'ye yazdırırken bu âyet inmiş ve peygambere *"eğer bunu yaparsan zalimlerden olursun"* şeklinde şiddetli bir uyarı yapılmıştır.^[58]

En'âm sûresindeki bu âyetlerde zayıfları uzaklaştırmaması yönünde emir alan Hz. Peygamber, nüzul sırasına göre En'âm'dan daha sonra inen Kehf sûresinde zayıflarla oturmaya ve onları meclisinde tutmaya dönük daha keskin bir emir almıştır. Mekke döneminin farklı zaman dilimlerinde inen bu âyetlere göre, müşriklerin zayıf ve yoksullara karşı dışlayıcı ve tahkir edici davranışları devam etmektedir. Bu sebeple Kehf sûresi 28. âyette yoksul ve zayıfların mecliste korunmasına dönük daha güçlü vurgular yapılmıştır. *وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْعَدْوَةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ وَلَا تَعْدُ عَيْنَاكَ عَنْهُمْ تُرِيدُ زِينَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَلَا تُطِعْ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ وَكَانَ أَمْرُهُ فُرُطًا* *"Sabah akşam Rablerine, O'nun rızasını dileyerek dua edenlerle birlikte ol. Dünya hayatının zînetini arzu edip de gözlerini onlardan*

[53] Kur'an'ı-Kerîm'in verdiği bilgilere göre benzer tavır Hz. Nûh'un kavminde de görülen bir davranıştır. Nûh kavminin ileri gelenleri de O'na kavmin kendilerine göre en rezillerinin (yoksul ve zayıflarının) iman ettiğini söyleyerek peygamberin davetini ve iman edenleri aşağılamışlardır: *"Kavminin inkâr eden ileri gelenleri, "Biz, senin ancak bizim gibi bir insan olduğunu görüyoruz. İlk bakışta sana uyanların da ancak en aşağılıklarımızdan ibaret olduğunu görüyoruz. Sizin bize karşı herhangi bir üstünlüğünüzü de görmüyoruz. Aksine sizin yalancı kimseler olduğunuzu sanıyoruz"* dediler." Hûd 11/27.

[54] el-En'âm 6/53.

[55] el-En'âm 6/52.

[56] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11/374.

[57] Müşriklerin bu talepleri, günümüzde sözde bazı dinî grupların yapmış oldukları sohbet toplantılarında insanları meslek ve kariyerlerine göre gruplandırmaları ve sohbet/ders halkalarını statülere göre düzenleme hezeyanının aynısıdır. Kur'an'ın bu ayrımcı ve bölücü zihniyete bu âyetlerde şiddetli tepki vermesi benzer hatayı yapanlara evrensel bir mesajdır. Âyete göre bunu yapanlar kim olursa olsun zalimdir.

[58] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11/376.

ayırma. *Kalbini bizi anmaktan gafil kıldığımız, boş arzularına uymuş ve işi hep aşırılık olmuş kimselere boyun eğme.*"^[59] Taberî, En'âm Sûresi 52. âyetinin tefsirinde aktardığı rivayetin bir benzerini bu âyetin tefsirinde de aktarmış ve Mekke müşriklerinin fakir ve yoksulların meclisten kovulmasına dönük taleplerine karşılık bu âyetin indiğini haber vermiştir.^[60]

Bu âyette Hz. Peygamber'e, kalbi zikirden gaflet halinde olan, sadece dünya hayatına meyleden, insanların değerlerini maddiyatla ölçen ve bu davranışlarında aşırıya kaçan kimselere itaat etmemesi emredilmiştir. Âyetin muhtevasından da anlaşılacağı üzere Mekke ileri gelenleri kabile ve asabiye şerefi üzerine kurdukları sosyal yapının değişmesine şiddetle karşı çıkmakta, köle ve yoksulları meclislerinde bulunmaya layık görmemektedirler. Tarihî süreç içinde oluşturdukları bu geleneksel otoriter yapının değişmesine izin vermek de istememektedirler. Derveze (öl. 1984), Kehf 28. âyette Hz. Peygamber'e verilen emrin En'âm 52-53. âyette verilen emrin aynısı olduğunu, çünkü peygamberin nefsinde Mekke ileri gelenlerinin Müslüman olmasına dönük bir arzu olduğunu ve bu arzusunun gerçekleşmesi için onların tekliflerine meylettiğini fakat Kehf sûresindeki bu âyet ile tekrar uyarıldığını ve İslâm toplumunun temellerinin bu ilkeler üzerine oluşturulacağına kendisine hatırlatıldığını söylemiştir.^[61] İbn Âşûr ise bu âyette; bütün değer ve itibarı görüntüde arayan, inanç, ahlâk ve kalbî marifetlerden bütünüyle uzak olan Mekke'nin ahmak liderlerine yöneltilmiş bir itiraz olduğunu söylemiştir.^[62] Âyette Hz. Peygamber'e özellikle verilen itaat etmeme emri, Mekke ileri gelenlerinin bu konuda çok büyük baskı yaptıklarına bir işarettir. Hz. Peygamber'in ise onların bu taleplerine gönüllerini kazanmak ve onların İslâm'a girmesini temin etmek için ara ara meylettiği görülmektedir. Fakat dinin sahibi olan Allah, Hz. Peygamber'i "*bunu yaparsan zalimlerden olursun*" diyerek sert bir şekilde uyarılmış ve kesinlikle onların bu arzularına itaat etmemesi emri vermiştir. Bu emir ve talimatnameler, kim olursa olsun insan nefsinde var olan zenginlik ve güce yanaşma, onlardan memnuniyet duyma arzusunun terbiye etmektedir. Zira Allah katında birey ve toplumlara değerli kılan şey maddi imkanlar değil manevi tekamüller ve gûnahtan arınmış temiz gönüllerdir.

2.3. Günahkârlara İtaat Etmeme Emri

Birçok müfessire göre^[63] Mekki olan İnsân sûresinde Hz. Peygamber'e kâfir ve aşırı günahkâr kimselere itaat etmemesi tekrar hatırlatılmıştır. *“O halde, Rabbinin hükmüne sabret. Onlardan hiçbir günahkâra ve hiçbir nanköre itaat etme.”*^[64] Bu âyette itaat edilmemesi söylenen insanların “esîm” ve “kefûr” sıfatları, “hayra engel olan”^[65] ve “küfürde aşırı giden” anlamlarına gelmektedir.

Âyetin sebep-i nüzûl rivayetlerinde aktarıldığına göre, Velid b. Muğîre, Utbe b. Rabîa, Amr ibn Umeyr b. Mesûd es-Sekâfi ve Ebü'l-Bahterî b. Hişâm gibi Mekke liderleri, Dâru'n-Nedve'de toplanmışlar, Hz. Peygamber'e neden atalarının dinini terk ettiğini sorduktan sonra her birisi ona çeşitli maddî teklifler de bulunmuşlardır. Velid b. Muğîre malının yarısını, Ebü'l-Bahterî Mekke'nin en güzel kızlarından olan iki kızını eş olarak vermeyi teklif etmişlerdir. Bunun üzerine bu âyet inerek onların taleplerine kesinlikle itaat etmemesi emri verilmiştir.^[66] Taberî'nin rivayetine göre

[59] el-Kehf 18/28.

[60] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 18/6-8.

[61] Resmi Mushaf'ta Medenî sûrelerden sayılan İnsân sûresi, Derveze'ye göre çoğu müfessir tarafından Mekki kabul edilmiştir. Derveze, *et-Tefsîrü'l-hadîs*, 5/65.

[62] İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 15/305.

[63] Derveze, *et-Tefsîrü'l-hadîs*, 6/105.

[64] el-İnsân 76/24.

[65] Râğib el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l- Ma'rife, 2001), 63.

[66] Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 4/534.

ise bu âyet Ebû Cehil hakkında inmiştir. Ebû Cehil, eğer Muhammed'i namaz kılarken görürsem onun boğazına çökeceğim demiş ve bu âyet ile Hz. Peygamber'e, Ebû Cehil'e boyun eğmemesi yönünde emir verilmiştir.^[67] Sebeb-i nüzûl rivayetlerinde farklı isimler zikredilse de bu isimlerin lider ve güçlü isimler olduğu âyette zikredilen "esîm" ve "kefûr" kelimeleri ile ortaya konmaktadır. Çünkü el-esîm kelimesi aynı zamanda çok zalim ve küfürde ileri giden anlamına gelmektedir.^[68] İmam Mâtürîdî (öl. 333/944), buradaki itaat etme emrinden maksadın; "seni günah işlemeye veya küfre düşmeye davet edenlere itaat etme" anlamına geldiğini söylemiştir.^[69] Mâtürîdî'nin bu yorumuna göre, burada Hz. Peygamber'e yapılan baskı, O'nu dünyevî nimetlerin albenisinin etkisi altına almak ve günaha sürüklemek şeklinde oluşmaktadır. Nitekim insanlık tarihi dünyevî menfaatler uğruna davasından vazgeçen sayısız örneklerle doludur. Hz. Peygamber'e çeşitli sûrelerde hatırlatılan itaat etmeme emri hem müşriklerin direncini kırma hem de Hz. Peygamber'in azmini sağlamlaştırma amacı da gütmektedir.^[70] İbn Âşûr, bu âyetlerin Hz. Peygamber'e destek mahiyetinde indiğini ve O'nu insan olması yönüyle kalbinde oluşacak zafiyetlerden korumayı amaçladığını bildirmiştir.^[71]

2.4. Kâfir ve Münafıklara İtaat Etmeme Emri

Kur'an'ı-Kerîm'de aynı sûrede olmak üzere iki defa geçen kâfir ve münafıklara itaat etmeme emri, Ahzâb sûresi 1 ve 48. âyetlerde zikredilmektedir. Mekke döneminde itaat edilmemesi gereken kimseler, ahlâkî davranışları üzerinden tanımlanırken Medenî Ahzâb sûresinde itaat edilmemesi gereken kimseler, kâfir ve münafık olarak daha geniş bir tanımlama ile zikredilmiştir. Münafıklardan bahsedilmesi, nifak hareketlerinin gücüne ve vermek istedikleri zarara da işaret etmektedir.

Ahzâb sûresinin muhtevası, itikadî, ictimâî, siyasî, hukukî, ailevî, sosyal ve ahlâkî birçok hususa düzenlemeler getiren kapsamlı bir içeriğe sahiptir. Mevdûdî'ye (öl. 1979) göre, Uhud Savaşı'ndan Hendek Savaşı sonrasına kadar biriken siyasî, sosyal ve ekonomik sorunlara dönemsel olarak çözümler getiren Ahzâb sûresi âyetleri, sonradan bir bütünlük içinde bir araya getirilmiştir.^[72] Derveze "sûrenin, nüzul ortamı ve bölümlerinin bir araya getirilmesi hususunda yapılan araştırmalara göre âyetlerin değişik zaman dilimlerinde ve uzun aralıklarla indirildiği ve sonra âyetlerin aralarının birleştirildiğini" söylemiştir.^[73]

Sûrenin ilk âyetlerinin takva uyarısı ile başlaması, kâfir ve münafıklara itaat etmeme emri ile devam etmesi, bir yönüyle Mekke fethi sonrası ultiमतom hüviyeti taşıyan Tevbe sûresine benzemektedir. Zira Tevbe sûresi Mekke fethi sonrası başta Mekke ve Medine olmak üzere tüm Arabistan coğrafyasının yeni dinî ve siyasî nizamını belirlemiştir. Ahzâb sûresi ise Uhud Savaşı ile Hendek (Ahzab) Savaşı aralığında meydana gelen siyasî, ekonomik ve sosyal ağırlıklı sorunlara yeni düzenlemeler getirmiştir. Nitekim sûrenin içinde zikredilen evlatlık müessesesi, savaş hukuku, ihanet eden Yahudilere karşı uygulanacak muamele, Hz. Peygamber'in ailesi başta olmak üzere aile ve sosyal hayata dönük önemli düzenlemeler, toplumdaki kâfir ve münafık kimselerin ciddi şekilde tepkisine ve karşı girişimlere^[74] neden olacak uygulamalar içermektedir. Bu sebeple sûrenin hemen girişinde Elmalî'nin ifadesi ile "takvayı Allah'a yapması"^[75] emredilmiştir.

[67] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24/115.

[68] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24/115.

[69] Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Dârü'l-Mizân, 2007), 10/370.

[70] Bazı âyetlerde Hz. Peygambere önceki elçiler hatırlatılarak onlar gibi azim (kararlılık) sahibi olması emredilmiştir. bk. el-Ahkâf 46/35.

[71] İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 29/402.

[72] Ebû'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, çev. Muhammed Han Kayani vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991), 4/371-385.

[73] Derveze, *et-Tefsîrü'l-hadîs*, 7/345.

[74] Derveze, *et-Tefsîrü'l-hadîs*, 7/345.

[75] Muhammed Hamdî Elmalî, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Azim Yayınları, ts.), 293.

Bazı tefsir kaynaklarına göre sûrenin ilk âyetinin “يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ وَلَا تُطِيعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا” *“Ey Peygamber! Allah’a karşı gelmekten sakın. Kâfirlere ve münafıklara itaat etme. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.”*^[76] şeklinde itaat etmeme emri ile inmesi, Ahzâb Savaşı sonrası Medine’ye bir heyet halinde gelen Mekke eşrafının taleplerine itiraz içindir. Rivayetlere göre; Abdullah b. Ubey ve Abdullah b. Sa’d gibi Medine’nin ileri gelen münafıkları, Ebû Süfyân b. Harb ve İkrime b. Ebî Cehl gibi Mekke liderlerine mektup yazmışlar ve kendilerinin onlara Hz. Muhammed’e karşı destek vereceklerini söylemişlerdir. Sonra onlardan gelen eman talebini Hz. Peygamber’e niyetlerini saklayarak söylemişlerdir. Mekke ileri gelenlerinin Müslüman olmasını çok arzulayan Hz. Peygamber, onlara eman ahdi vermiş onlar da Medine’ye gelmişlerdir. Hz. Peygamber’in meclisine çıkan Mekke heyeti ondan; kendileri için ahiret hayatında şefaath edecek ve diğer başka faydaları olacak Lât, Uzzâ ve Menât putlarını eleştirmesine son vermesini talep etmişlerdir. Bunun üzerine Ahzâb sûresinin bu ilk âyetleri inerek Hz. Peygamber’e onlara kesinlikle itaat etmemesi emri verilmiştir.^[77] Zemahşerî (öl. 538/ 1144), sûrenin اتق الله *“takvalı ol”* emri ile başlamasının, *“Takvaya sınıksız sarıl ve görevinde sabit ol.”* anlamına geldiğini, “Kâfirlere ve münafıklara itaat etme.” emrinin ise, onların hiçbir görüşünü ve düşüncesini kabul etme ve onların zararlarından sakın anlamına geldiğini söylemiştir.^[78] İbn Âşûr da sûrenin bu şekilde başlamasının; “İslâm’ın temel gayelerini korumak, Hz. Peygamber’e görevinin çerçevesini, önemini hatırlatmak ve düşmanların zararlarından sakındırmak” gibi temel gayeleri amaçladığını belirtir.^[79] Bu sûrenin kırk sekizinci âyetinde tekrar eden وَلَا تُطِيعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ *“Kâfirlere ve münafıklara itaat etme!”* emri, Hz. Zeyd (r.a.) ve Hz. Zeynep (r. anhâ) hadisesinin kısaca edilmesinden sonra geçmektedir. Asırlardır bir yanlış üzere oluşturdukları evlatlık müessesesi ve hukuku, bu sûrede emredilen âyetlerle kökten yıkılınca bir fırsat arayan İslâm düşmanları Hz. Peygamber’e karşı çok şiddetli bir muhalefet yürütmüşlerdir. Bu sebeple kâfir ve münafıklara itaat etmeme emri bu sûrede iki defa zikredilmiştir. Sûrenin ilk âyetinin bu şekilde gelmesi, “Dinimiz için neyin hayırlı neyin hayırsız olduğunu biz daha iyi biliriz. Bu konuda neyin iyi neyin kötü olduğunu da biz biliriz. Bu nedenle münafıklara ve kâfirlere uyan bir davranış içinde bulunmamalısın, bilakis bizim dileğimize uygun bir tavır içinde olmalısın. Bizden korkmalısın, kâfirler ve münafıklardan değil!” şeklinde bir mesaj vermiştir.^[80]

İçeriği itibarıyla siyasî, adlî, ekonomik ve sosyal birçok önemli konuya temas eden ve asırlardır süregelen yanlışları iptal edip yerine doğrusunu koyan Ahzâb sûresi, görüleceği üzere toplumdaki kâfirler ve münafıklar tarafından şiddetli eleştirilere konu olmuştur. Bu eleştirilerden doğal olarak vahyi tebliğ eden Hz. Peygamber çok fazla etkilenmiştir. Bu sebeple onlara itaat etmeme emrinin verildiği âyetlerde Allah’ın kendisine vekil olduğu da güç ve destek verme kabilinden sıkça hatırlatılmıştır. Bu yönüyle toplumu ıslah eden tüm aydın ve bilginler için bu sure çok önemli davranış modelleri sunmaktadır. Çünkü kötüyü ve yanlış savunanların çok ve güçlü olması, kötüye ve yanlış karşı çıkılmayacağı anlamına gelmez mesajı bu suredeki değişimler üzerinden verilmiştir.

[76] el-Ahzâb 33/1.

[77] Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 3/469-470; Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 8/347-348.

[78] Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâik-i gavâmîdi’t-tenzîl ve uyûni’l-ekâvil fi vücûhi’l-te’vîl*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnu’s-Sevd, (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, ts.), 3/519.

[79] İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 21/249.

[80] Mevdûdî, *Tefhîm*, 4/386.

3. İttiba Etmemeye Dönük Emirler

İttiba kelimesi Kur'an-ı-Kerim'de isim ve farklı fiil kalıplarında olmak üzere yüz otuz beş âyette geçmektedir.^[81] Bazı âyetlerde gerek Hz. Peygamber'e gerekse inananlara ittiba etmeleri gereken şeyler emir formunda zikredilmiş veya ittiba ettikleri şeyler açıklama mahiyetinde verilmiştir. Bu bağlamda vahye ve Allah'ın indirdiklerine,^[82] millet-i İbrahim'e,^[83] Allah'ın rızasına,^[84] sıratı-müstakime,^[85] kitaba,^[86] indirilen nura^[87] ve ihsana^[88] ittiba emredilmiş veya ittiba edenler takdir edilmiştir. Yoğun şekilde kullanılan ve çoğul formunda gelen "İttiba etmeyin!" kullanımlarında ise; hutuvâtı's-şeytan (şeytanın adımları),^[89] heva,^[90] evliya^[91] ve sebil (kötülerin yolu anlamında)^[92] gibi şeylere ittiba etmeyin emri verilmiştir.

Hz. Peygamber'in şahsının ön plana çıkarılarak verilen "ittiba etmeme" emirleri ise genel olarak Ehl-i kitapla ilişkilerinde ve Allah'ın hükümleri söz konusu olduğunda kullanılmış gözükmektedir. Bu kullanımlarda heva ile hüküm/din arasında ters bir ilişki kurulmuştur. Nitekim Kur'an-ı-Kerim'de diğer peygamberler için de kullanılan ittiba etmeme emirleri hüküm ve sebil/gidişat/din ilişkisinde kullanılmıştır. Mesela Hz. Davud'a adaletin emredilmesi ve hevadan kaçınması emri,^[93] Hz. Mûsâ'nın yerine vekil bıraktığı kardeşi Hz. Harun'a müfsitlerin yoluna (hevasına) uymaması emri ve^[94] Hz. Mûsâ ve Hârûn'a verilen cahillerin yoluna uymama emri,^[95] ittiba, heva ve hüküm/din ekseninde zikredilmiştir.

Kur'an-ı-Kerim'de Hz. Peygamber'e verilen "ittiba etmeme" emri, genelde Ehl-i Kitap'ın din ile ilişkilerinde ve kendisine indirilen dinî hükümlerin korunması bağlamında zikredilmiştir. Bu bağlamda Mâide sûresi 48 ve 49. âyetlerde indirilen hükümlere uymak ve hevaya tâbi olmamak emredilmiştir. وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا نَبَيِّنَ يَدِيهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيِّمًا عَلَيْهِ فَاحْكُم بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ. وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا نَبَيِّنَ يَدِيهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيِّمًا عَلَيْهِ فَاحْكُم بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ. عَمَّا جَاءَكَ مِنَ الْحَقِّ لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمَنْهَاجًا وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَكِنْ لِيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَيْتُمْ فَاسْتَقْبُوا الْخَيْرَاتِ إِلَىٰ عَمَّا جَاءَكَ مِنَ الْحَقِّ لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمَنْهَاجًا وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَكِنْ لِيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَيْتُمْ فَاسْتَقْبُوا الْخَيْرَاتِ إِلَىٰ اللَّهُ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ *(Ey Muhammed!) Sana da o Kitab'ı (Kur'an'ı) hak, önündeki kitapları doğrulayıcı, onları gözetici olarak indirdik. Artık Allah'ın indirdiği ile aralarında hükmet ve sana gelen haktan ayrılıp da onların arzularına uyma. Sizden her biriniz için bir şeriat ve bir yol koyduk. Eğer Allah dileseydi elbette sizi tek bir ümmet yapardı. Fakat verdiği şeylerde sizi imtihan etmek için ümmetlere ayırdı. Öyle ise iyiliklerde yarışın. Hepinizin dönüşü Allah'adır. O zaman anlaşmazlığa düşmüş olduğunuz şeyleri size bildirecektir.*^[96] Bu âyette, Allah'ın Kur'an'ı hak olarak indirdiği ve onun önceki kitaplardaki hükümleri doğrulayıcı ve gözetici olduğu belirtilmiş ve indirilen kitabın hükümlerine göre hükmetmesi Hz. Peygamber'e emredilmiştir. Âyette geçen أَهْوَاءَهُمْ "onların hevaları" tabiri, kitap ehline râcidir denmiştir.^[97] Bu âyetin iniş sebebini aktaran

[81] Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1996), 183-186.

[82] el-Bakara 2/170; el-En'âm 6/50, 106; el-A'râf 7/ 3 203; Yunus 10/15, 19; el-Ahzâb 33/2.

[83] Al-i İmran 3/95; en-Nisâ 4/125; el-Mâide 10/38; en-Nahl 16/132.

[84] Al-i İmran 3/162, 174; Mâide 5/16.

[85] el-En'âm 6/153.

[86] el-En'âm 6/155.

[87] el-A'râf 7/157.

[88] et-Tevbe 9/100.

[89] el-Bakara 2/168, 208; el-En'âm 6/142.

[90] el-Mâide 5/48, 77; el-En'âm 6/150; eş-Şûrâ 42/15; el-Câsiye 45/18.

[91] el-A'râf 7/3.

[92] el-En'âm 6/153; el-A'râf 7/142; el-Mâide 10/89.

[93] Sad 38/26.

[94] el-A'râf 7/142.

[95] el-Mâide 10/89.

[96] el-Mâide 5/48.

[97] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 10/382.

bazı tefsir kaynaklarına göre, Ehl-i kitap, Allah'ın onlara dinlerinde hükmettiği şeylerde hile yapmaktadırlar ve hükümleri insanların konumlarına göre uygulamaktadırlar. Kısas, hudûd ve diğer şer'î hükümlerde hevalarına göre hükümde bulunan kitap ehli bu âyette eleştirilmiş ve onların hükümleri kişilerin konumlarına göre değiştirmeleri hevaya uymak olarak değerlendirilmiştir. Hz. Peygamber'e de bu âyette onların aralarında hakemlik yaptığı zaman Kur'ân'ı-Kerîm'in hükümleri ile hükmetmesi emredilmiş ve onların hevalarına göre davranmaktan nehyedilmiştir.^[98] Mâide sûresi 49. âyetinde de aynı konu tekrar hatırlatılmış ve yine onların hevalarına uymaması konusunda peygambere ikinci bir emir verilmiştir. *وَإِنِ احْكَمْتُمْ بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ وَاحْذَرْهُمْ أَنْ يَفْتِنُوكَ عَنْ بَعْضِ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَيْكَ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَاعْلَمُوا أَنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ أَن يُصِيبَهُمْ بِبَعْضِ ذُنُوبِهِمْ وَإِنَّ كَثِيرًا مِّنَ النَّاسِ لَفَاسِقُونَ* "Aralarında, Allah'ın indirdiği ile hükmet. Onların arzularına uyma ve Allah'ın sana indirdiğinin bir kısmından (Kur'an'ın bazı hükümlerinden) seni şaşkırtmalarından sakın. Eğer yüz çevirirlerse, bil ki şüphesiz Allah, bazı günahları sebebiyle onları bir musibete çarptırmak istiyor. İnsanlardan birçoğu muhakkak ki yoldan çıkmışlardır."^[99]

Ehl-i kitap ile ilişkiler bağlamında Hz. Peygamber'e onların hevalarına uymaması yönünde verilen bir başka emir de Şûrâ sûresinde zikredilmiştir. Sûrenin ilgili âyetlerinde Hz. Nuh'a, Hz. Mûsâ ve İsa'ya şeriat verildiği belirtildikten sonra son peygambere de şeriat hükümleri verildiği söylenmiş ve zikredilen peygamberlerin şeriatlerini tahrif edip hevalarına göre din uyduranların arzularına uymaması yönünde emir verilmiştir.^[100]

Hz. Peygamber'e verilen "onların hevasına uyma" emirlerinden birisi de müşriklerin haram helal uydurmaları ile ilgilidir. En'âm sûresi 150. âyette geçen bu emir şöyledir. *قُلْ هَلُمَّ شُهَدَاءَكُمُ الَّذِينَ يَشْهَدُونَ* "Haydin, de: Allah bunu haram etti diye şehadet edecek şahitlerinizi getirin, eğer gelir şehadet ederlerse sen onlarla beraber şehadet etme, âyetlerimizi tekzip edenlerin, o Âhirete inanmayanların hevâlarına tabî olma, nasıl olursun ki bunlar Rab'lerine başkasını denk tutuyorlar."^[101] Bu âyette Yüce Allah, insanların arzularına göre uydurdukları haramları iptal etmiş ve onların bu tutumlarını hevaya uymak olarak vasıflandırmıştır. Hz. Peygamber'e de onların hevalarına göre uydurdukları bu haramlara ittiba etmemesi emri vermiştir.

Kur'ân'ı-Kerîm'de Hz. Peygamber'e verilen "hevalarına uyma" emri, bazı âyetlerde gerekçeli olarak da açıklanmıştır. Bu bağlamda Ehl-i kitabın din ile ilgili görüşlerine meyiletme durumunda kendisine Allah'tan başka hiçbir yardımcı bulamayacağı^[102] ve zalimlerden olacağı sert bir şekilde uyarı konusu yapılmıştır. Taberî, Yahudi ve Hristiyanların Hz. Peygamber'i kendi dinlerine davet ettiklerini bunun üzerine Bakara 120. âyetin indirilerek peygambere sakın onların hevalarına uyma emrinin verildiğini söylemiştir.^[103]

Görüldüğü üzere Kur'ân'ı-Kerîm'de birçok âyette Hz. Peygamber'e "itaat etmeme" ve "tâbi olmama" emri verilmiştir. Bu emirler hem onun hem de kıyamet gününe kadar hak ve hakikatin safında yer alanların karakterlerini inşa eden çok önemli hükümler ihtiva etmektedir. Şartlar ne olursa olsun temel ahlâk kurallarından ve prensiplerinden vazgeçmek ve kötülüğe teslim olmak doğru bir tavır değildir. Kur'ân'ı-Kerîm'in inşa ettiği karakter de şartlar ne olursa olsun iyiden yana tavır almak ve kötülüğün karşısında durmak üzere biçimlendirilmiştir. Bunun da birçok örnekliliği önceki peygamberler ve son peygamber üzerinden aktarılmıştır.

[98] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 10/382.

[99] el-Mâide 5/49.

[100] eş-Şûrâ 42/13-15.

[101] el-En'âm 6/150.

[102] el-Bakara 2/120

[103] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/564.

Sonuç

Miladi 610 yılında risalet görevi ile gönderilen son peygamber Hz. Muhammed (s.a.v) risalet görevinin gereği olarak toplumdaki bozukluklara karşı çıkmış ve insanları Allah'ın dinine davet etmiştir. Ancak tefessüh etmiş toplumun bazı ileri gelenleri ona karşı çok sert tepkiler göstermişlerdir. Bu tepkiler bazen davasından taviz alarak anlaşma yönünde olduğu gibi bazen de savaş meydanlarına uzanan karşılıklı mücadeleler şeklinde olabilmıştır.

Bir insan olması münasebetiyle Hz. Peygamber zaman zaman müşriklerden gelen bazı tekliflerden etkilenmiştir. Bu konuyla ilgili rivayetler, onun bazı taleplere sıcak bakmasını, insanların İslâm'a meylinin hızlanması arzusundan kaynaklandığını göstermektedir. Fakat dinin sahibi olan Allah, gerekli durumlarda elçisine doğru olanı emretmiş ve müşriklerin kötü niyet ve planlarından kaynaklanan talep, teklif ve arzularına meyletmemesi konusunda emirler vermiştir.

Müşriklere ve kötülere itaat etmeme emirlerinin ilk inen surelerde bile yer alması, İslâm'a karşı tepkilerin risaletin başlangıcı ile birlikte oluştuğunu göstermektedir. Medenî surelerde de itaat/ittiba etmeme emirlerinin görülmesi, bu baskı ve taleplerin ardının kesilmediğini göstermektedir.

Kur'ân'ı-Kerîm'de Hz. Peygamber'e verilen itaat/ittiba etmeme emirleri onun mümtaz şahsiyetini inşa ettiği gibi çevresindeki müslümanların da karakterlerini oluşturmuştur. Onlar, her işlerinde Allah'ın rızasını ve toplumun menfaatlerini önceliklemişler ve kötülerden gelen ayartıcı tekliflere aldanmadıkları gibi onların baskı ve tehditlerine de asla boyun eğmemişlerdir.

Kur'ân'ı-Kerîm'de Hz. Peygamber'e ve onun şahsında müminlere verilen "itaat/ittiba etme" emirleri, müesses dinî, sosyal, ekonomik ve kültürel otoritenin haksız uygulamalarına karşı durma, kabullenmeme ve itiraz etme refleksinin nasıl inşa edildiğini göstermektedir. Bu tepkiler, ideal insanın oluşturulma sürecinin de tezahürleri olup her devirdeki insanlar için örnek alınacak en yüce ahlaki değerlerdir.

Kaynakça

- Abdulbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfehres*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1996.
- Ali, Cevâd. *el-Mufasssal fî târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm*. 20 Cilt. Dâru's-Sâkî, 4. Basım, 2001.
- Atalay, Halil. "Anne ve Babaya İtaat ve Hürmet". *Mehir* 3 (1999), 50-54.
- Canikli, İlyas. "İtaat Kültürünün Oluşmasında Hadislerin Rolü". *İslâmî İlimler Dergisi* 1-2 (2009), 307-328.
- Çınar, Mahmut. "Peygamber'e İtaatin Dayanağı Olarak İsmet Meselesi". *İlahiyat Akademi Dergisi* 7-8 (2018), 327-344.
- Derveze, İzzet. *et-Tefsirü'l-hadîs*. Kahire: , Dâru İhyâi'l-Kütubi'l-Arabî, 1983.
- Duman, Muhammet Fatih. *Kureyş Kabilesi İslam Öncesi Etnik, Siyasi ve Ekonomik Yapı*. Şırnak: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Ebû Avde, Avde Halil. "Ana-Babaya İtaati Emreden Ayetlerle İlgili Edebî Yaklaşımlar Bağlamında Kur'ân Cümlelerinde Teşrî ve İ'câz". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (2014), 165-206.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Azim Yayınları, ts.
- Ertürk, Rasih. *Hz. Peygamber'in sünnetinde itaat kavramı*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- Güloğlu, Nazife Vildan. "Tefsir Geleneğinin Gökke Yerin İtaati ve Tesbihi Yorumu Üzerine Bir Değerlendirme". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2021), 941-964.
- Gündoğar, Hamdi. "Kur'an'da Hz. Peygamber'e (S.A.S.) İtaat)". *IV. Kutludoğum Sempozyumu -Kur'an ve Hz. Peygamber (S.A.V.)*, 167-178.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: ed-Dâru't-Tûnûsiyye li'n-Neşr, 1984.
- İsfahânî, Râgıb el-. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l- Ma'rife, 2001.
- Kutluay, Ferhat. *John Locke'de Rıza ve Siyasal Otorite*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. thk. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Dâru'l-Mîzân, 2007.
- Mâverîdî, Ebû'l Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed. *Tefsîrü'l-Mâverîdî (en-Nüket ve'l-Uyûn)*. thk. Es-Seyyid ibn-i Abdulkaksûd Abdurrahîm. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, ts.
- Mevdûdî, Ebû'l-A'lâ. *Tefhîmü'l-Kur'ân*. çev. Muhammed Han Kayani vd. İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.
- Mukâtil, Süleymân b. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1. Basım, 1423.
- Özarlan, Selim. "Kelâm Açısından İtaat Kavramı ve Çerçevesi". *Diyanet İlmî Dergi* 54/1 (2018), 93-111.
- Özkan, Hakan. *Din Eğitimi Açısından Kur'ân-ı Kerim'de İtaat Kavramı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Râzî, Fahreddîn. *Mefâtîhu'l-gayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1999.
- Sadan, Hamza. "İtaat ve İttiba Kavramlarının Anlamsal Çerçevesi ve Kur'an'da Kullanımı". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (2020), 177-204.

- Sugü, Hasan. *Kur'an'da İtaat*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Taberî, Muhammed b. Cerir, b. Yezîd el-Bağdâdî. *Câmiu'l-beyân an te'vili' âyi'l-Kur'ân*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Mekketü'l-Mükerrreme: Dâru't-Terbiyeti ve't-Türâs, ts.
- Turan, Sebahattin. *Kurân'da İtaat Kavramı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Turşak, Musa. "Kur'an'da İtaat Kavramı ve Ülü'l-Emre İtaatin Mahiyeti". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 8/1 (2022), 325-347.
- Ünal, Yaşar. "Resul'e İtaat Meselesi". *Toplum Bilimleri (Dergi)* VI/11 (2012), 169-187.
- Weber, Max. *Bürokrasi ve Otorite*. çev. H. Bahadır Akın. İstanbul, 2005.
- Yükselbaba, Ülker. "Milgram Deneyi: Otorite ve İtaate Dair". *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 75/1 (2017), 227-270.
- Zeccâc, Ebû İshak İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbühû*. thk. Abdulcelîl Abduh Şelbî. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütub, 1988.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf an hakâik-i gavâmîdi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*. thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sevd., Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 3. Basım, ts.
- Zühaylî, Vehbe. *et-Tefsîrû'l-münîr*. 32 Cilt. Dimeşk-Sûriye: Dâru'l-Fikr, 1991.

منهجية التكامل المعرفي عند فتحي ملكاوي
دراسة استقرائية تحليلية

Fethi Melkawi' de Bilgi Entegrasyonu
Metodolojisi: Endüktif ve Analitik Çalışma

Zeynep ARMUTLU*

Makale Bilgisi / Article Information

Article Type (Makale Türü): *Research Article* (Araştırma Makalesi)

<https://doi.org/10.56288/siyer.1544707>

Date of Submission (Geliş Tarihi): 06.09.2024

Date of Acceptance (Kabul Tarihi): 22.10.2024

Date of Publication (Yayın Tarihi): 31.10.2024

Citation / Atıf: Armutlu, Zeynep. "Fethi Melkawi' de Bilgi Entegrasyonu Metodolojisi; Endüktif ve Analitik Çalışma". *Siyer Araştırmaları Dergisi* 17 (Ekim 2024), 65-86.

Peer-Review (Değerlendirme): *Double anonymized – At Least Two External* (Çift Taraflı Körleme / En Az İki Dış Hakem).

Ethical Statement (Etik Beyan): *It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.* (Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur).

Plagiarism Checks (Benzerlik Taraması): *Yes* (Evet) – intihal.net

Conflicts of Interest (Çıkar Çatışması): *The author(s) has no conflict of interest to declare* (Çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

Complaints (Etik Beyan Adresi): sad@siyeryayinlari.com

Grant Support (Finansman): *The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.* (Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır).

Copyright & License (Telif Hakkı ve Lisans): *Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.* (Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır).

* Doktora öğrencisi, Malezya Uluslararası İşlam Üniversitesi, Kuala Lumpur/Malezya PhD student, International Islamic University Malaysia, Kuala Lumpur/Malaysia a.zeynep@live.iium.edu.my ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-8397-9475>, ROR ID: <https://ror.org/03s9hs139>

Öz

İlk Müslümanlar, vahiy ilimleri ile akıl ilimlerinin entegrasyonunu, tefekkür ve teemmüle teşvik eden Kur'ân-ı Kerîm'in yönlendirmelerine uygun olarak sağlamaya çalıştılar. Ancak bilim ile dinin birbirinden ayrılması ilkesine dayanan Batı Rönesansı ve seküler düşüncenin önderliğindeki Batı zihinsel sömürgeciliği, sekülerizmi eğitime entegre ederek her türlü dini düşünceyi küçümseme ve itibarsızlaştırma amacı gütmüştür. "Sekülerlik" adı altında bilime kendi görüşleri, arzuları, yanlışları, felsefi çarpıtmaları, delilsiz açıklama ve yorumları sokulmuş; genç nesilleri bu düşüncelerle ikna etmeyi, dini ortadan kaldırmayı ve dinin ilkeleri, inançları, sistemleri ve ahlakına karşı çıkmayı hedeflemişlerdir. Bu süreçte, nesiller dinin öğretilerinden uzaklaştırılmış ve dinin eski zamanların bir hurafesi olduğu inancı yaygınlaştırılmıştır. Sömürgeci hükümetler, Batı'nın değer ve kavramlarını pekiştirmek amacıyla eğitim yöntemlerini değiştirmiş; bu da vahiy ve akıl arasında bütünlük ilkesine dayanan İslâmî mirasa verilen önemin azalmasına yol açmıştır. İslâm ümmetinin kültürel ve medenî rolü zayıflamış, bu da dini kimlik ile bilim arasındaki bağın kopmasına ve İslami mirasla olan etkileşim bilincinin azalmasına neden olmuştur. Müslümanlar, nesiller boyunca bu durumdan kurtulmayı başaramamışlardır. Bu nedenle, modern zorluklarla bütünlük ve kapsamlı bir şekilde başa çıkmak amacıyla İslami mirasla olan bağımızı yeniden kurmamız gerekmektedir. Bu noktada, bilgi entegrasyonu yöntemini ve bu entegrasyonun gelişim yollarını düşünmenin önemi ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, birçok çağdaş alim vahiy ile bilimin birbirinden ayrılmasının tehlikelerine dikkat çekmiş ve vahiy bilimleri ile akıl bilimleri, din ile bilim arasında bir bağlantı ve bütünlük kurmanın zorunluluğunu vurgulamıştır. Bu isimlerden biri de bu alanda önemli katkıları olan düşünürlerden Dr. Fethi Malkâvî'dir. Onun metodolojisini ve yöntemlerini anlamak, günümüzde bilgi entegrasyonu konusunda çağdaş alimlerin çabalarını aydınlatacak ve Batı ideolojisinin din ile akıl arasında yaptığı ayrım karşısında daha bilinçli adımlar atmamızı sağlayacaktır. Bu çalışmada analitik bir yöntem kullanarak Dr. Fethi Milkâvî'nin bilgi entegrasyonu metodolojisine dair yaklaşımlarını incelemeyi ve analiz etmeyi amaçladık.

Anahtar Kelimeler: Bilgi, Bilim, Bilgi Entegrasyonu, Vahiy, Akıl.

ملخص

سعى المسلمون الأوائل إلى تحقيق التكامل بين علوم الوحي والعقل، امتثالاً لتوجيهات القرآن الكريم التي تشجع التفكير والتأمل. لكن مع النهضة الأوروبية التي قامت على مبدأ فصل العلم والدين، والاستعمار الفكري الغربي الذي تقوده الفكرة العلمانية، استُغلت العلمانية في التعليم لمناهضة وتسفيه كل فكر ديني، مهما كان حقاً وصدقاً وخيراً. ودُسَّت في العلوم باسم «العلمانية» آراءهم وأهواءهم ومغالطاتهم وزيفهم الفلسفية، وتفسيراتهم وتعليقاتهم التي لا دليل عليها، بقصد إقناع الأجيال الناشئة بها، ومحاربة الدين، ومناهضة مبادئه وعقائده ونظمه وأخلاقه، وبقصد تنشئة الأجيال بعيداً عن تعاليم الدين، والاعتقاد أنه خرافة من خرافات الأولين، وقامت الحكومات الاستعمارية بتغيير نهج التعليم لتعزيز القيم والمفاهيم الغربية، مما أدى إلى تقليل التركيز على التراث الإسلامي الذي يقوم على مبدأ التكامل بين الوحي والعقل. تراجع دور الأمة الإسلامية ثقافياً وحضارياً، مما أضعف التواصل بين الهوية الدينية والعلم، وتدنى الوعي بالتفاعل مع التراث الإسلامي. وأصبح المسلمون لعدة أجيال غير قادرين على التخلص من هذا الوضع. لذا، يتعين علينا استعادة الاتصال بالتراث الإسلامي لفهم جذور العلم واستخدامها لمواجهة التحديات الحديثة بطريقة متكاملة وشاملة. وفي هذه النقطة تبرز أهمية التفكير في منهجية التكامل المعرفي والتطور في أساليب هذا التكامل. وهنا يبادر عدد كبير من العلماء المعاصرين إلى التحذير من خطورة الفصل بين الوحي والعلم والتأكيد على ضرورة إقامة ارتباط ودمج وتكامل بين علوم الوحي وعلوم العقل، وبين الدين والعلم. ومن هؤلاء الدكتور فتحى ملكاوي، وهو من المفكرين الذين لهم مساهمات مهمة في هذا المجال. وفهم منهجيته وأساليبه سيسلط الضوء على جهود العلماء المعاصرين في موضوع التكامل المعرفي في عصرنا الحاضر، وسيمكننا من اتخاذ خطوات أكثر وعياً لمواجهة التحديات التي تمثل إيديولوجية الغرب في التمييز بين الدين والعقل.

الكلمات المفتاحية: العلم، المعرفة، التكامل المعرفي، الوحي، العقل.

مقدمة

العلم والمعرفة هما قوتان تسودان الأمم والدول، تستخدمان كمعيار لتحديد مستوى الحضارة والتقدم. ولذا كان المسلمون القدامى يهتمون ويعطونهما الأولوية، ويسعون إلى التكامل بين المعارف والعلوم سواءً بين العلوم التي تمثل مختلف المصادر مثل علوم الوحي والعقل أو بين العلم الذي يمثل نفس المصادر. فهذه المنهجية صاروا علماء ومفكرين يقودون الأمم ويسطرون تاريخها.

لكن مع النهضة الأوربية التي قامت على مبدأ فصل العلم والدين، والاستعمار الفكري الغربي الذي تقوده الفكرة العلمانية، استُغلت العلمانية في التعليم لمناهضة وتسفيه كل فكر ديني، مهما كان حقاً وصدقاً وخيراً. ودُسَّت في العلوم باسم «العلمانية» آراءهم وأهواءهم ومغالطاتهم وزيفهم الفلسفية، وتفسيراتهم وتعليلاتهم التي لا دليل عليها، بقصد إقناع الأجيال الناشئة بها، ومحاربة الدين، ومناهضة مبادئه وعقائده ونظمه وأخلاقه، وبقصد تنشئة الأجيال بعيداً عن تعاليم الدين، والاعتقاد أنه خرافة من خرافات الأولين.^[1]

قامت الحكومات الاستعمارية بتغيير نهج التعليم لتعزيز القيم والمفاهيم الغربية، مما أدى إلى تقليل التركيز على التراث الإسلامي الذي يقوم على مبدأ التكامل بين الوحي والعقل. كما أدى هذا الاستعمار الفكري إلى انتشار الثقافة والقيم الغربية في المجتمعات الإسلامية. بل نرى هذا التأثير في كل مكان: في المؤسسات المستوردة وفي انتشار اللغتين الإنجليزية والفرنسية بينهم؛ في تصميم مكاتبهم وبيوتهم ومدنهم ومن برامجهم الترفيهية؛ في المناهج الاقتصادية والسياسية التي يتبعونها وفيما يعتقدون من أفكار عن الحقيقة، والطبيعة، والإنسان، والمجتمع. وكان العامل الأول في انتشار هذا التصور الأجنبي هو النظام التعليمي، قد شعبوه إلى النظامين: نعتوا أحدهما بـ «الحديث» والآخر بـ «الإسلامي». هذا التشيع يعتبر صورة مصغرة لانحطاط المسلمين.^[2]

وظهر التراجع في الأمة الإسلامية من الناحية الثقافية والحضارية والأنظمة التعليمية، وضاع التوازن بين النظرة الدينية والمنهج العلمي.

فتراجعت قوة الأمة الإسلامية وضعف تأثيرها، وتدنى مستوى الوعي والتفاعل مع التراث الإسلامي، مما أدى إلى انحسار التواصل بين الهوية الدينية والمعرفة الأكاديمية. وبدا المسلمون لعدة أجيال غير قادرين على التخلص منها. وهذا واقع يستدعي استعادة الاتصال مع التراث الإسلامي لفهم جذور العلم وتوظيفها في مواجهة التحديات الحديثة بتفكير متكامل وشامل.

وفي هذه النقطة تبرز أهمية التفكير في منهجية التكامل المعرفي والتطور في أساليب هذا التكامل. وهنا بادر عدد كبير من العلماء المعاصرين إلى التحذير من خطورة الفصل بين الوحي والعلم والتأكيد على ضرورة إقامة ارتباط ودمج وتكامل بين علوم الوحي وعلوم العقل، وبين الدين والعلم. ومن هؤلاء الدكتور فتحي ملكاوي، وهو من المفكرين الذين لهم مساهمات مهمة في هذا المجال.

وفهم منهجيته وأساليبه سيسلط الضوء على جهود العلماء المعاصرين في موضوع التكامل المعرفي في عصرنا الحاضر، وسيمكننا من اتخاذ خطوات أكثر وعياً لمواجهة التحديات التي تمثل إيديولوجية الغرب في التمييز بين الدين والعقل.

مشكلة الدراسة:

- 1- ما هو مفهوم منهجية التكامل المعرفي وما مدى أهميتها في الحضارة الإنسانية؟
- 2- ما هي الصياغة التاريخية للتكامل المعرفي بين الحضارة المعرفية الإسلامية والحضارة المعرفية الغربية، ومبادئ التكامل المعرفي في كلا الحضارتين.
- 3- من هو الدكتور فتحي ملكاوي وما هي إسهاماته العلمية؟
- 4- ما هي أسس منهجية التكامل المعرفي عند فتحي ملكاوي؟

[1] عبد الرحمان حسن الميداني، غزو في الصميم (دمشق-بيروت: دار القلم، 1982)، 238.

[2] إسمايل راجي الفاروقي، أسلمة المعرفة؛ المبادئ العامة وخطة العمل (الكويت: المعهد العالم للفكر الإسلامي، 1984)، 10.

أهداف الدراسة:

- ١- بيان مفهوم منهجية التكامل المعرفي ومدى أهميتها في الحضارة الإنسانية.
- ٢- بيان الصياغة التاريخية للتكامل المعرفي بين الحضارة المعرفية الإسلامية والتكامل المعرفية الغربية، ومبادئ التكامل المعرفي في كلا الحضارتين.
- ٣- التعرف على الدكتور فتحي ملكاوي وبيان أهم إسهاماته العلمية.
- ٤- بيان أسس منهجية التكامل المعرفي عند فتحي ملكاوي.

الدراسات السابقة:

- لم تتطرق أي دراسة إلى منهجية الدكتور فتحي ملكاوي بشكل شامل، باستثناء الدراسة التي تطرقت إلى مفهوم التكامل المعرفي عنده، والدراسة التي قامت بتحليل كتاب الدكتور فتحي ملكاوي في الموضوع.
- ١- مقال «التكامل المعرفي: مقارنة مفاهيمية لعمار قاسمي، مجلة جامعة الشهيد حمه لخضر الوادي- معهد العلوم الإسلامية، ج٨، ٧١٠٢.
 - ٢- مراجعة كتاب منهجية التكامل المعرفي: مقدمات في المنهجية الإسلامية لعبد العزيز بوالشعير، مجلة الفكر الإسلامي المعاصر، ج٨، ٥١٠٢.

منهج الدراسة:

- ١- المنهج الاستقرائي: حيث قمت بقراءة كتب الدكتور فتحي ملكاوي التي تبين أفكاره في منهجية التكامل المعرفي.
- ٢- المنهج التحليلي: حيث قمت بدراسة وتحليل أفكار الدكتور فتحي ملكاوي فيما ما كتبه في منهجية التكامل المعرفي.
- ٣- المنهج المقارن: حيث قمت بالمقارنة بين الحضارة المعرفية الإسلامية والحضارة المعرفية الغربية في التعامل مع التكامل المعرفي.

خطة الدراسة:

- قسمت هذا البحث إلى مقدمة ومبحثين يتضمنان مطالب، وبعدها قمت بعرض النتائج، وتفصيل ذلك على النحو التالي:
- المبحث الأول: مفهوم منهجية التكامل المعرفي وأهميتها والصياغة التاريخية للتكامل المعرفي بين الحضارة المعرفية الإسلامية والحضارة المعرفية الغربية، ومبادئ التكامل المعرفي في كلا الحضارتين**
- المطلب الأول: مفهوم منهجية التكامل المعرفي وأهميته**
- أولاً: التكامل المعرفي وتعريف مفرداته**
- ثانياً: التكامل المعرفي وأهميته**
- المطلب الثاني: الصياغة التاريخية للتكامل المعرفي بين الحضارة المعرفية الإسلامية والحضارة المعرفية الغربية، ومبادئ التكامل المعرفي في كلا الحضارتين**

المبحث الثاني: الدكتور فتحي ملكاوي ومنهجيته في التكامل المعرفي

المطلب الأول: التعريف بالدكتور فتحي ملكاوي وإسهاماته العلمية

المطلب الثاني: معالم منهجية التكامل المعرفي عند فتحي ملكاوي

النتائج

قائمة المصادر والمراجع

المبحث الأول:

مفهوم منهجية التكامل المعرفي وأهميتها والصياغة التاريخية للتكامل المعرفي بين الحضارة المعرفية الإسلامية والحضارة المعرفية الغربية، ومبادئ التكامل المعرفي في كلا الحضارتين

المطلب الأول: مفهوم منهجية التكامل المعرفي وأهميتها

أولاً: التكامل المعرفي وتعريف مفرداتها

لفهم مفهوم التكامل المعرفي بشكل شامل، يتطلب منا في البداية أن نقف على دلالة مفرداتها الثلاثة «التكامل» و«المعرفة» و«المنهجية».

كلمة التكامل تدور مادتها حول تمام الشيء وجمالها، وهو تمام الشيء وأجزاء لشيء واحد. ويشير التكامل إلى التعاون والتنسيق بين العناصر المختلفة حيث تعمل معاً وحدة متكاملة..

والتكامل في اللغة العربية من كَمَلَ الكاف والميم واللام أصل صحيح يدل على تمام الشيء. يقال: كَمَلَ الشيء وَكَمَلَ فهو كامل، أي تام. [٣] وقيل: التمام الذي تجزأ منه أجزاءه. وشيء كميل: كامل، جاؤوا به على كمل؛ وَتَكَمَّلَ: ككمل. وتكامل الشيء وأكملته أنا وأكملت الشيء أي أجملته وأتممته، وأكمله هو واستكملة وكمله: أتمه وجمّله. قال تعالى: {الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ} [٤] أي الآن أكملت لكم الدين بأن كفيتمكم خوف عدوكم وأظهرتكم عليهم، كما تقول الآن كمل لنا الملك وكمل لنا ما نريد بأن كفينا من كنا نخافه، وقيل: أكملت لكم دينكم أي أكملت لكم فوق ما تحتاجون إليه في دينكم، وذلك جوائز حسن، فأما أن يكون دين الله عز وجل في وقت من الأوقات غير كامل فلا. [٥]

وأما معنى كلمة «المعرفة» فتدور حول العلم وإدراك الشيء وهو أساسية لبناء فهم عميق وأشمل. وهو أخص من العلم وهي عملية إدراك مستندة إلى تفكير.

والمعرفة في اللغة العربية من كَلَمَ (عَرَفَ) الْعَيْنُ وَالرَّأْيُ وَالْفَاءُ أَصْلَانِ صَحِيحَانِ، يدل أحدهما على تتابع الشيء متصلاً بعضه ببعض، فالأول الْعُرْفُ: عرف الفرس. وسمي بذلك لتتابع الشعر عليه. ويقال: جاءت القطا عرفا عرفا، أي بعضها خلف بعض. والأصل الآخر المعرفة والعرفان. تقول: عرف فلان فلانا عرفانا ومعرفة. وهذا أمر معروف. [٦] عرف: العرفان: العلم، وعرفه الأمر: أعلمه إياه. وعرفه بيته: أعلمه بمكانه. [٧] الْمَعْرِفَةُ وَالْعِرْفَانُ: إدراك الشيء بتفكير وتدبر لأثره، فهي أخص من العلم، ويضاده الإنكار، ويقال: فلان يعرفه الله وَرَسُولُهُ، وَلَا يُقَالُ: يعلم الله متعدياً إلى مفعولٍ وَاحِدٍ لما كان معرفة البشر لله تعالى هُوَ تدبر آثاره دون إدراك ذاته، ويُقَالُ: اللَّهُ يَعْلَمُ كَذَا، وَلَا يُقَالُ: يعرف كذا لما كانت الْمَعْرِفَةُ تُسْتَعْمَلُ فِي الْعِلْمِ الْقَاصِرِ الْمُتَّصِلِ إِلَيْهِ بِتَكَرُّرٍ. [٨]

أما المنهج من مادة نَهَجَ: طريق نهج: واسع واضح، وطرق نهجة. ونهج الأمر وأنهج- لغتان- أي: وضع. ومنهج الطريق: وضحه. والمنهاج: الطريق الواضح. [٩]

لقد ورد في القرآن بنفس المعنى قال تعالى في الآية: (لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً). وكذلك تم التعبير عن هذا المعنى في القرآن بكلمات أخرى متعددة مثل الصراط، السبيل، الطريقة، السنة، الهدى، النور، والاستقامة. هذه الكلمات كلها تدل على نفس المعنى؛ وهو سعي الإنسان لسلوك الطريق المستقيم، الواضح، المعمر، الميسر الموصل إلى الغاية المقصودة والهدف المراد. المنهج والسبيل والصراط يعني الطريق الموصل لتحقيق هدف محدد

[٣] أحمد بن فارس بن زكريا، أبو الحسن القزويني، معجم مقاييس اللغة (دمشق: دار الفكر، ١٩٧٩)، ١٣٩/٤.

[٤] المائة، ٣/٥.

[٥] محمد بن مكرم، أبو الفضل جمال الدين ابن منظور، لسان العرب، (بيروت: دار صادر، ١٩٩٣)، ٥٩٨/٥.

[٦] ابن فارس، معجم مقاييس اللغة، ٢٨١/٤.

[٧] ابن منظور، لسان العرب، ٢٣٦/٩.

[٨] محمد مرتضى الحسيني الزبيدي، تاج العروس من جواهر القاموس (الكويت: المجلس الوطني للثقافة والفنون والآداب بدولة الكويت، ٢٠٠١)، ١٣٥/٢٤.

[٩] أبو عبد الرحمن الخليل بن أحمد بن عمرو بن تميم الفراهيدي البصري، كتاب العين (مصر: دار ومكتبة الهلال)، ٣٩٢/٣.

من أهداف السعي للحصول على المعرفة أو المنفعة، أو الوصول إلى الهدف، ولكن المعنى يتسع ليكون الطريق اليسير في الحياة للوصول إلى الآخرة؛ أي منهج حياة كاملة وأكثر ما ورد في القرآن هو من هذا الباب. [١٠]

وقد تطور المفهوم الاصطلاحي لكلمة منهج، الطريق المؤدي إلى الكشف عن الحقيقة في العلوم المختلفة عن طريق جملة من القواعد العامة التي تسيطر على سير العقل. وهو خطوات منظمة في معالجة الموضوعات إلى أن يصل إلى نتيجة معينة. [١١]

أما المنهجية مصدر صناعي للمنهج. حين يقوم الباحث بعمله بطريقة منهجية؛ أي منظمة غير عشوائية، بل يفيد المصدر الصناعي مجموعة الصفات الخاصة باللفظ، ويكون الاستفادة به الاستفادة بالمصدر في دلالته المعنوية، حين نقول يتميز الباحث بمنهجية التفكير كما نقول يتميز بسلامة التفكير أو صحته، وتكون بمعنى يتميز الباحث يكون تفكره منهجياً. ونستطيع أن نقول إن المنهج هو طريق البحث وإجراءاته، أما المنهجية: العلم الذي يدرس هذه الطرق والإجراءات. أي يدرس منطق ذلك المجال المعرفي وبنيته، وأساليب تحصيل المعرفة والبحث فيه فيقال مثلاً منهجية علم التاريخ. [١٢]

وفي ضوء ما تقدم في المعنى اللغوي لمفهوم التكامل المعرفي يمكننا تقديم تعريف شامل لمفهوم التكامل بأنه؛ إدراك الوعي الكامل للحقائق الإلهية، والكونية، والإنسانية وما يتكون منها العلوم البشرية والمعاريف. وربط أجزاء ذلك الحقائق وفق الوحي مما يؤدي إلى ظهور الآثار العملية والجمالية للمعرفة. والتكامل الناجح هو ما يتكامل بخالق الكون بواسطة الإرشادات القرآنية التي توجه نحو استكشاف أسرار الكون وقوانينه من خلال استخدام القدرات البشرية بعيداً عن ميولهم وأهوائهم الشخصية.

ثانياً: التكامل المعرفي وأهميته

كما بينا سابقاً فإن التكامل المعرفي هو عملية جمع المعلومات من مختلف التخصصات والمجالات لتحقيق فهم تام ومتكامل للقضايا والمشكلات. وبهذا المعنى يظهر لنا أن التكامل المعرفي عملية مهمة. لأن حلّ المشكلات والقضايا يتطلب نظرة شمولية ومتكاملة. ولذلك فإن الرؤية الشاملة والمتكاملة ليست قضية اختيارية، بل هي قضية إلزامية لحل المشكلات وتحقيق تنمية مستدامة وشاملة في جميع جوانب الحياة. التكامل المعرفي مهم من عدة نواحي، وتتجلى أهميته في النقاط التالية:

- إنَّ المعرفة الإنسانية كلياً لا يتجزأ، ولا يمكن تحصيل المعرفة إلا بمنهج متكامل بين مختلف الحقول المعرفية والتخصصات العلمية.
- نظرة التكامل للمعرفة مهم لأن الخلل في نظام المعرفة الإنسانية الذي انطلق إلى بناء علوم وفق رؤى قاصرة قد ولّد مشكلات خطيرة من أبرزها تمزق وحدة كيان الإنسان، وتجهيل علاقته بالكون، والوقوف بهذه العلاقة عند حدود المعرفة المادية التجزئية دون التوصل إلى معارف كلية جامعة كمعرفة خالق الوجود.
- ويعد التكامل ضرورة من ضرورات الإعمار الآمن والمثمر للكون والحياة، ولمّا كان الإنسان هو المستخلف في الكون، وهو الذي عهد إليه بإعمارها، تحقق هذا الإعمار بدون فهم حقيقة الكون وغاية الإنسان فيه؛ فأعمارها ليس قاصراً على الشعائر التعبدية، أو ما يشمل مظاهر العبادة المعنوية، وليس قاصراً على مظاهر الإعمار المادي. الإعمار عملية شاملة لكل ما ييسر سبل الحياة الإنسانية على الصعيدين: المادي والمعنوي، وهو جانب من معاني العبادة. وإذا كان كذلك، فلا بدّ من تحقيق التناسم والانسجام بين الكون والإنسان، فالإنسان يأخذ من الكون، والكون يعطي الإنسان كل ما يريد في ضوء مبدأ التسخير الذي انتظم به. والإنسان يتعامل مع الكون بكل رفق ممكن دون أن يسيء إليه بشيء يفسده أو يدمره؛ لتستقيم حياته فيه. [١٣]

[١٠] فحني ملكاوي، منهجية التكامل المعرفي: مقدمات في المنهجية الإسلامية (الأردن: المعهد العالمي للفكر الإسلامي، ٢٠١٦)، ٦٦.

[١١] سعيد سليمان المشهداني، منهجية البحث العلمي (الأردن: دار أسامة للنشر والتوزيع، ٢٠١٩)، ١١٥.

[١٢] فحني ملكاوي، مقالات في إسلامية المعرفة (الأردن: المعهد العالمي للفكر الإسلامي، ٢٠١٧)، ٦٩.

[١٣] زياد الدغامين، التكامل المعرفي في القرآن الكريم، المجلة الأردنية في الدراسات الإسلامية، ١/٩، (٢٠١٢)، ١٦٥.

- إنه يساعد في تقديم حلول أكثر شمولية وفعالية في حلّ المشكلات المتشابهة.
- إنّ المواد الدراسية المنظمة المترابطة ترسخ في الذهن فترة أطول على عكس المعلومات المتجزأة أو غير المترابطة.^[١٤]
- إنّ تكامل الأفكار والعلوم المتنوعة يمكن أن يفسح آفاقاً جديدةً وحلول مبتكرة غير متوقعة، متجاوزاً التفكير التقليدي المقتصر على تخصص واحد.
- يساعد التكامل المعرفي على تحسين تطوير مهارات التحليل النقدي والفهم الشامل.
- التكامل المعرفي يحسن جودة القرارات التي يتم اتخاذها في المجالات المتنوعة والتي تؤثر بشكل كبير على الجمهور عموماً مثل السياسة والطب.
- يعزز من إمكانية التعاون بين العلماء والباحثين من تخصصات مختلفة، مما يزيد من عمق واتساع الأبحاث ويعزز من تأثيرها وفعاليتها.
- إنّ التكامل المعرفي يؤثر على تطوير الفرد في جوانب شتى، فهو يسعى لتحسين الفرد في جوانبه العقلية، والعاطفية، والاجتماعية، والروحية. فالتكامل يهدف إلى تحقيق التوازن والانسجام بين هذه الجوانب.

المطلب الثاني: الصياغة التاريخية للتكامل المعرفي بين الحضارة المعرفية الإسلامية والغربية

رغم أن هناك أبعاداً تختلف وتتفق فيها الحضارة الغربية مع الحضارة الإسلامية من حيث التكامل المعرفي، إلا أن التكامل بين مختلف العلوم والتخصصات يمثل واقعاً تاريخياً مشتركاً في الحضارة الغربية والحضارة الإسلامية، حيث تعود جذوره وتاريخه إلى بدايات العلوم والمعرفة.

وقد ارتبط التكامل في الحضارة الإسلامية بالنص القرآني الذي يعتبر المصدر الأول والعلم الحق المؤدي إلى الإدراك التام الواعي والمعارف التي نشأت بمختلف أصنافها وأنواعها خدمة للنص القرآني أولاً، سواءً من حيث البحث في بنيته ولفظه ولغته وأوجه إعجازه، أو من حيث البحث في حقائقه العلمية المتصلة بالكون والوجود والإنسان، أو من حيث الاستجابة لأوامره في البحث والتدبر والتأمل باعتبار ذلك وجهاً من أوجه العبادة، وسيلاً لبلوغ إدراك عظمة الخالق، واستيعاب الكون القائم على التكامل بين أجزائه ومكوناته الراجع إلى المصدر والخالق الواحد.^[١٥]

إنّ القرآن الكريم ليس مجرد كتاب يعلمنا كيفية العبادة، وهو ليس مجرد كتاب يصدر أحكام وقوانين. بل يشجع القرآن على البحث والتفكير وتطوير العلوم الدقيقة واستخدام العقل والوحي معاً، وفي الآيات المتعددة مثل (لَقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ)، (لَقَوْمٍ يَعْقِلُونَ)، (أَفَلَا يَعْقِلُونَ)، (لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ)، (لَعَلَّهُمْ يَفْقَهُونَ)، (لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ)، (لَقَوْمٍ يَفْقَهُونَ) وأمثالها كثيرة في الآيات القرآنية. كل الآيات التي تحث على التفكير في خلق الله سبحانه وتعالى، وتشير إلى حقيقة مهمة وهو تكامل وتظافر الوحي الإلهي بالعلوم البشرية، وعدم تناقضها.

إنّ الله سبحانه وتعالى يدعو الإنسان إلى التفكير في خلق السماوات والأرض في عدة الآيات القرآنية. أن هناك كثير من الوحي القرآني ترابط بعلوم الطبيعية مثل هلم الفلك مثل قوله تعالى: (أَوَلَمْ يَرَوْا إِلَىٰ مَا خَلَقَ اللَّهُ مِن شَيْءٍ يَتَفَتَّحُ ظِلَالُهُ عَنِ الْيَمِينِ وَالشَّمَائِلِ سُجَّدًا لِلَّهِ وَهُمْ دَاخِرُونَ)^[١٦]. هذا الوحي القرآني ترابط بعلم الفلك حيث يعطي لنا فهماً شاملاً تكاملياً مع العلوم الكونية المتعددة. وتشير الآية إلى البحث والفهم في حركة الكواكب، والنجوم، ودورة الليل، والنهار. بالإضافة إلى ذلك، تربط الآية بعلم الأرض حيث خلق الأرض وتنوعها وترتيبها يرتبط بعلم الأرض، وكذلك بعلم البيئة بالبحث عن تأثير هذه الحركات الأرضية والجوية على الحياة المجتمع والبيئة. وكذلك يمكن ربط الآية بعلم الأحياء من حيث البحث في تأثير هذه التغييرات على الكائنات الحية على سطح الأرض. كذلك فإنّ الله يحث على التأمل في خلق الإنسان، والآيات التي تتحدث

[١٤] صلاح الدين توفيق المراكشي- أحمد محمد الدغشي، التكامل المعرفي: مسوغاته وأهميته في الفكر التربوي الإسلامي، مجلة للبحوث والدراسات الإسلامية، ٤/٢٥، (٢٠٢٣)، ١٦٤.

[١٥] مصطفى عادل، التكامل المعرفي ضرورة منهجية ومعرفية، المجلة المغربية للعلوم الاجتماعية والإنسانية، (٢٠١١)، ١١.

[١٦] النحل، ٤٨/١٦.

عن خلق الإنسان، ترتبط وتتكامل بعلم الطب حيث إنَّ علم الطب وعلم الأحياء يدرس الجسم البشري والتكوين الجنيني، وكذلك الآية تربط بعلم النفس بفهم سلوك الإنسان وتأثير البيئة والتربية على شخصيته وسلوكه.

وقد حثت الآيات القرآنية على التفكير في أحداث الطبيعة. فكل هذه الآيات القرآنية والوحي الإلهي يرتبط بالعلوم البشرية الكونية من عدة نواحي. إنَّ الآيات تشدد على أهمية وضرورة التفكير والتأمل في خلق الله وآياته في الكون، وفي البحار، والجبال، وخلق السماوات والأرض، وفي خلق الإنسان نفسه، وتشجع الإنسان على استخدام عقله للتفكير والتدبر في عظمة الخالق. عندما يتأمل الإنسان في خلق الله سبحانه وتعالى، يدرك أن الأحداث الطبيعية ليست مجرد ظواهر عشوائية، بل هي جزء من تنظيم محكم ومتكامل في خلق الله.

وبالتالي فإنَّ الآيات التي تحث على التفكير في خلق الله، تدلنا على غرضٍ أساسي؛ هو بيان وإظهار الله تعالى أن العلم الإلهي والعلم البشري لا يتعارضان، بل يكملان بعضهما البعض، فهذه الآيات تعبر عن التكامل في خلق الله وحكمته في تنظيم الكون، وتبين أن الدين الحق لا يحث على الجهل والتخلف، بل يحث على الحكمة والتوازن والتكامل والتأمل والتطور في الحياة البشرية.

وكذلك نجد مفهوم التكامل المعرفي في السنة النبوية في مختلف المجالات، حيث حث النبي صلى الله عليه وسلم على تكامل العلم بالعمل، قال النبي صلى الله عليه وسلم: (الإيمان بضع وسبعون شعبة، فأعلىها قول لا إله إلا الله، وأدناها إمطة الأذى عن الطريق، والحياء شعبة من الإيمان)^[١٧]، قال صلى الله عليه وسلم: (خيركم من تعلم القرآن وعلمه)^[١٨]، وتحث هذه الأحاديث على عدم الاكتفاء بمجرد العلم والمعرفة، بل العمل بالعلم يكمل إيمان الفرد وتكامله. وقد نجد ترابط الأحاديث النبوية بعلوم الاجتماع وبعلم النفس كما قال صلى الله عليه وسلم: (المؤمن لمؤمن كالبنيان يشد بعضه بعضاً)^[١٩]، يحث الحديث على تعزيز العلاقات الاجتماعية الإيجابية، وكذلك قول النبي صلى الله عليه وسلم (لا ضرر ولا ضرار)^[٢٠]، يحث على الاجتناب بضرر النفس أو بضرر الناس، والوقاية من الأمراض الصحية والنفسية. ومثل هذه الأحاديث تدلنا على التكامل المعرفي بين توجهات النبي صلى الله عليه وسلم والعلوم التربوية البشرية.

وفي ضوء هذا المنطلق قدّم العلماء تألفهم، حيث يُمكن مشاهدة أمثلة التكامل عندهم. ولاسيما في تأليف الإمام الغزالي حيث جمع بين الفقه ومختلف المجالات اللغوية والفلسفية، ونرى هذا التكامل في جهود ابن خلدون في جمعه بين الفقه وعلم الاجتماع، وجهود ابن رشد الذي كان قاضياً في الفقه بالإضافة إلى هويته كعالم في اللغة ومساهماته في علوم الطب والفلسفة، وكذلك جهود العلامة العز بن عبد السلام الذي كان فقيهاً إلى جانب جهوده في مجال العلوم السياسية، وكذلك ابن خلدون، وابن تيمية، والسيوطي، والإمام الدهلوي وغيرهم من الشخصيات البارزة، فإن تأليفهم تعتبر أمثلة على هذا التكامل.

هؤلاء قدّموا مساهمات بارزة في مجال التكامل بين المعرفة البشرية والفلسفية والدينية. ونلاحظ في مؤلفاتهم نهجاً يُبرز التوافق بين العقل والدين ويعالج المعرفة بمنظور شامل. وهذا يعد إشارة بارزة إلى أن الحضارة الإسلامية كان لها دور في تعزيز الفكر العلمي وأن التكامل العلمي كان جزءاً منه. وما دفع العلماء لهذا الاتجاه هو التأكيد على أن علوم الكون التي هي موضوع القرآن الكريم، متكاملة بعلوم الدين.

ونجد الحسي التكامل في الحضارة الغربية أيضاً. إذا تطرقنا إلى عملية التكامل في الحضارة الغربية ممكن نعطي عملية دمج العهد القديم مع العهد الجديد مثلاً على التكامل المعرفي في التراث الديني الغربي. وفي تأليف بعض فلاسفة الغرب بدءاً من القرن ٧١ حيث نرى فكرة التكامل المعرفي. فنجد الفيلسوف الفرنسي رينيه ديكارت (ت ١٦٥٠ م) جمع بين علوم

[١٧] مسلم بن الحجاج بن مسلم القشيري النيسابوري، الجامع الصحيح، تحقيق: محمد ذهني أفندي - إسماعيل بن عبد الحميد الحافظ الطرابلسي - أحمد رفعت بن عثمان حلمي القره حصارى - محمد عزت بن عثمان الزعفرانيولوي - أبو نعمة الله محمد شكري بن حسن الأقروي (تركيًا: دار الطباعة العامرة، ١٣٣٤هـ)، كتاب الإيمان، باب شعب الإيمان، ٣٥.

[١٨] البخاري أبو عبد الله، محمد بن إسماعيل بن إبراهيم بن المغيرة ابن بردزبه البخاري الجعفي، صحيح البخاري، تحقيق: د. مصطفى ديب البغا (دمشق، دار ابن كثير، دار اليمامة، ط الخامسة، ١٤١٤ هـ - ١٩٩٣)، كتاب فضائل القرآن، باب خيركم من تعلم القرآن وعلمه، ٥٠٢٦.

[١٩] البخاري، جامع الصحيح، {المظالم}، ٢٣١٤.

[٢٠] البيهقي، أبو بكر أحمد بن الحسين بن علي البيهقي، السنن الكبرى، المحقق: محمد عبد القادر عطا (بيروت، دار الكتب العلمية، ١٤٢٤ هـ - ٢٠٠٣ م)، {الصلح}، ١٢٠٠.

الرياضيات والفلسفة، والفيلسوف الإنجليزي جون لوك (ت ١٧٠٤م) جمع الفلسفة والقانون والطب، وكذا ديفيد هيوم الأسكتلندي (ت ١٧٧١م)، جمع بين الفلسفة والتاريخ وعلوم الاقتصاد، وإذا نظرنا في القرن ٢٠ ميلادي نلاحظ من أبرزهم فيه الفيلسوف الإنجليزي برتراند راسل (ت ١٩٧٠م) الذي جمع بين علوم الرياضيات والفلسفة واللائحة تطول في تاريخ الفكر الإسلامي والفكر الأوروبي. فهذا التناغم في العناوين والامتزاج العلمي يدل على أن هناك قبولاً لفكرة التكامل المعرفي لدى العلماء والمفكرين الإسلاميين والغربيين فرغم تخصصهم الدقيق تجد الموسوعية حاضرة في إنتاجاتهم الفكرية يجمعون فيها بين علوم شتى آخذ بعضها بقراب بعض للإسهام في بناء الحضارة.^[٢١]

كما تناولنا في سياقات التكامل المعرفي التاريخية اتفقت الحضارة الإسلامية والغربية وتكست شيئاً من التكامل، لكن رغم هذا الاتفاق بينهما أنهما متباعدتان متباينتان في الفلسفة العامة والمنهجية والأهداف لمفهوم التكامل.

إنَّ العلم في الحوض المعرفي الغربي هو مجموعة من العلاقات والقوانين المكتشفة بالبحث التجريبي والتي يمكن التحقق منها والتي تعبر تعبيراً مباشراً عن العلاقات بين الظواهر وتعدد العلوم بتعدد الظواهر الإنسانية الطبيعية البيولوجية. أما في الحوض المعرفي الإسلامي فيحمل في مفهومه معنى التكامل، وهو التسليح بالقرآن الكريم والسنة النبوية وتدبر ودراسة آيات الآفاق، والأنفس أو العلاقات الخمسة؛ علاقة الإنسان بالله تعالى، وعلاقته بالغيبيات الأخرى، علاقته بنفسه، علاقته بالمجتمع، وعلاقته بالكون الفسيح، في إطار الرؤية التوحيدية، ويتشعب العلم بقدر تشعب هذه العلاقات الخمسة ولا توجد شعبة علمية أفضل من أخرى أو أهم منها لأن الكل يصب في التوحيد.^[٢٢] وكذلك الشأن في الحضارة الغربية فالمعرفة عبارة عن وسيلة لتحسين الحياة المادية، كأن الإنسان كتلة مادية تبحث وتسعى إلى إشباع رغبات النفس. أما في الحضارة الإسلامية هي وسيلة ما بعد المادية، وهو فهم خلق الله سبحانه تعالى والقرب إليه وعبادته.

ومن زاوية أخرى فإنَّ منهجية الغرب خاصة في مرحلة النهضة وما بعدها تميزت بفصل العلوم البشرية والمعرفة عن الدين، وترك المجال واسعاً للعلم كي يبطل مقولات الدين الذي جاءت بها الكنيسة وعزلها عن واقع الحياة ومجرياتها، مما أدى إلى تطور المنهجية العلمية التي تعتمد على التجربة والملاحظات. أما في الحضارة الإسلامية؛ فكانت انطلاقتها من مبدأ التوحيد معتمدة على التكامل بين العلوم.

ومن أوجه التباعد بين الحضارتين من ناحية السعي والهدف حيث إنَّ السعي في الحضارة الإسلامية هو تحقيق التوازن بين العلوم الدينية والعلوم البشرية واستخدام المعرفة لخدمة الإنسانية وتعزيز القيم الأخلاقية والدينية، بينما ركزت الحضارة الغربية على السيطرة على الطبيعة والتركيز على التقدم العلمي والمادي دون روافد القيم الروحية.

المبحث الثاني:

معالم منهجية التكامل المعرفي عند فتحي ملكاوي

المطلب الأول: التعريف بالدكتور فتحي ملكاوي وإسهاماته العلمية

ولد الأستاذ الدكتور فتحي حسن ملكاوي في الأردن في عام ١٩٤٩م. وتخرج من جامعة دمشق في قسم الكيمياء والبيولوجيا عام ١٩٦٩م، بعد أن أكمل البكالوريوس في سوريا رحل إلى بريطانيا وتملك دبلوم عالي في تدريس العلوم من جامعة ردينغ البريطانية في عام ١٩٧٩م، بعد ذلك رجع إلى الأردن وحصل على ماجستير في علم النفس التربوي من الجامعة الأردنية في عام ١٩٧٩م، وتواصل دراسته في الدكتوراه في التربية العلمية وفلسفة العلوم من جامعة ولاية ميشيغان الأمريكية في عام ١٩٩١م.

قبل عام ١٩٩١م قدم الدكتور ٥٢ كتاباً ومدرسيًا وجامعيًا، و٢١ بحثاً في دوريات محكمة. وبعد عام ٢٠٠٢م نشرت بحوث علمية عديدة في مجالات جامعية محكمة، في مجالات تدريس العلم، والتربية الإسلامية، وقضايا الفكر الإسلامي، وعرض أوراق علمية عديدة ضمن تلك المجالات في مؤتمرات علمية محكمة في كثير من البلدان، في الفترة بين ١٩٩١-٢٠٠٢م.

[٢١] المراكشي- الدغشي، التكامل المعرفي: مسوغاته وأهميته في الفكر التربوي الإسلامي، الأردن، للبحوث والدراسات الإسلامية، ١٤٨.

[٢٢] عمار القاسمي، التكامل المعرفي: مقارنة مفاهيمية، مجلة الشهاب، ٨، (٢٠١٧)، ١٨٣.

ومن أهم كتب الدكتور التي قدمه في الموضوع، مثل؛ «البناء الفكري: مفهومه ومستوياته وخرائطه»، ط ١ ٥١٠٢، ط ٢ ٨١٠٢، (٢٥٣ صفحة)، وأخرى بالإنجليزية ٨١٠٢، «منهجية التكامل المعرفي»، (٦٣٣ صفحة)، ط ١ ١١٠٢، ط ٢ ٦١٠٢، بالعربية، وطبعة بالإنجليزية ٤١٠٢، «رؤية العالم: حضور وممارسات في الفكر والعلم والتعليم»، (٩٤٤ صفحة)، صودر.

من كتب التحرير الأعمال العلمية لمؤتمرات؛ الفن في الفكر الإسلامي المعاصر: رؤية معرفية ومنهجية، بحوث مؤتمر علمي دولي (٠٦٧ صفحة)، عمان: ٤١٠٢، إسماعيل الفاروقي وإسهاماته في الإصلاح الفكري الإسلامي المعاصر بحوث مؤتمر علمي دولي، (٤٦٤ صفحة)، عمان ٠١٠٢، فقه الانتماء الى المجتمع والأمة، بحوث مؤتمر علمي دولي، (٤٦٤ صفحة)، عمان: ٠١٠٢، الشيخ محمد الطاهر بن عاشور وقضايا الإصلاح وتجديد في الفكر الإسلامي المعاصر: رية معرفية ومنهجية، مؤتمر علمي دولي/ الرباط بالمغرب، (٠٨٦ صفحة)، ٩٠٠٢.

وثمة مشروعات كبيرة خطط لها الدكتور وشارك في الإشراف عليها، وصدر بعضها بتحرير شخصيات علمية متخصصة، وبعضها لا يزال العمل فيه جارياً، وبعضها تعثر إنجازها. ومن أمثلة هذه المشاريع؛ مشروع سلسلة من الكتب حول حالة الدراسات الإسلامية في الجامعات الأمريكية، وقد كُتبت مسودة المشروع وجرت مناقشته في عدد من ورش العمل منذ مطلع عام ٤٠٠٢. ووقع عقد تنفيذه، وصدر منه كتاب واحد حتى الآن من تحرير ثلاثة من أساتذة الدراسات الإسلامية في الولايات المتحدة الأمريكية بعنوان:

Observing the Observer: The State of Islamic Studies in American Universities (Ed. Mumtaz Ahmad, Zahid Bukhari, & Sulayman Nyang)

ومشروع كتاب مرجعي في التجديد الأصولي (٠١٠٢-٥٠٠٢) تحرير أحمد الريسوني، ومشروع كتاب مرجعي في مشروع المنهجية الإسلامية، ٠١٠٢-٤٠٠٢ وقد خطط ملكاوي للمشروع، وشارك في الكتابة ومتابعة تنفيذه في مكتب المعهد في القاهرة، وأحيل تحريره إلى الدكتور عبد الرحمن النقيب والدكتور رفعت العوضي، وصدر في مجلدين عن المعهد العالمي للفكر الإسلامي ودار السلام في القاهرة عام ٠١٠٢، ومشروع كتاب مرجعي في «التحولات الفكرية في العالم الإسلامي: أعلام وكتب وحركات وأفكار من القرن العاشر إلى الثاني عشر الهجري» (٤١٠٢-٩٠٠٢) تحرير عليان الجالودي.

المطلب الثاني: معالم منهجية التكامل المعرفي عند فتحي ملكاوي

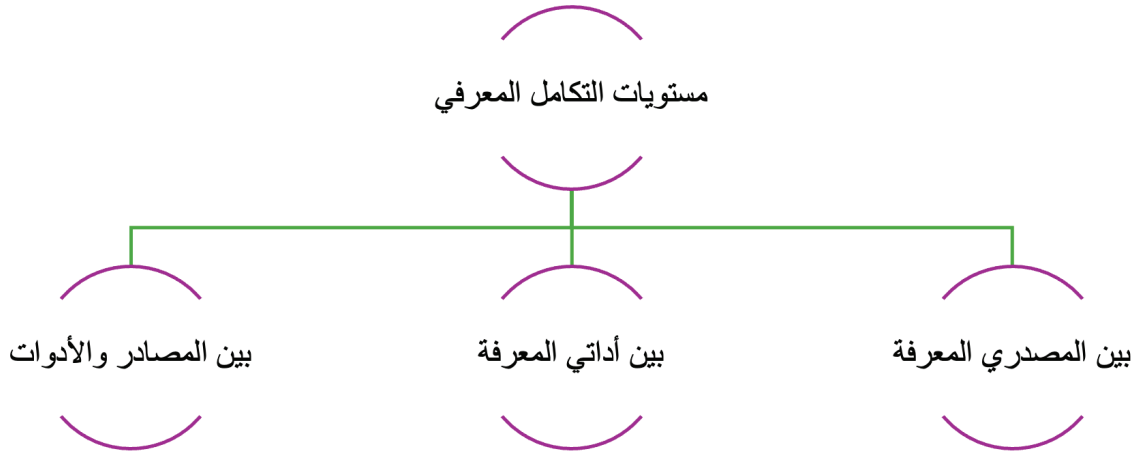
مفهوم التكامل المعرفي:

بعدما تطرق الدكتور إلى المدلول اللغوي للتكامل المعرفي قسّم هذا المفهوم إلى معنيين، وعبر عنه في القسم الأول بأنه؛ الموسوعية والإلمام بعلوم متعددة في مقابل الاقتصار على التخصص الدقيق، وربما يلي هذه الدلالة في الشروع حاجة العلوم إلى بعضها بعضاً في نمو العلم وتقدمه من جهة، أو في تطبيقه وتوظيف مبادئه عملياً من جهة ثانية.^[٢٣] وعبر عنها أيضاً بأنها الجمع التكاملي بين الدين والعلم، بين العلم والعمل، بين الحكمة والشريعة، وبين الطريقة والحقيقة، وبين النظرية العلمية وتطبيقاتها العملية، وبين الأصالة والمعاصرة.^[٢٤]

والتكامل عند فتحي ملكاوي يحدث في ثلاثة مستويات وهو؛ التكامل بين مصدري المعرفة: الوحي والعالم؛ والتكامل بين أداتي المعرفة: العقل والحس، والتكامل بين المصادر والأدوات. ربط الدكتور هذا المفهوم بالجمع بين القراءتين: قراءة الوحي وقراءة العالم، أو بعبارة أخرى؛ قراءة الكتاب المسطور، وقراءة العالم المنظور. ويريد الدكتور إيصال فكرة أن المعرفة الإسلامية يجب أن تستند إلى مصدرين رئيسيين: وهي القرآن والسنة، والكون وما يحتويه من ظواهر وقوانين.

[٢٣] ملكاوي، منهجية التكامل المعرفي، ٢٥

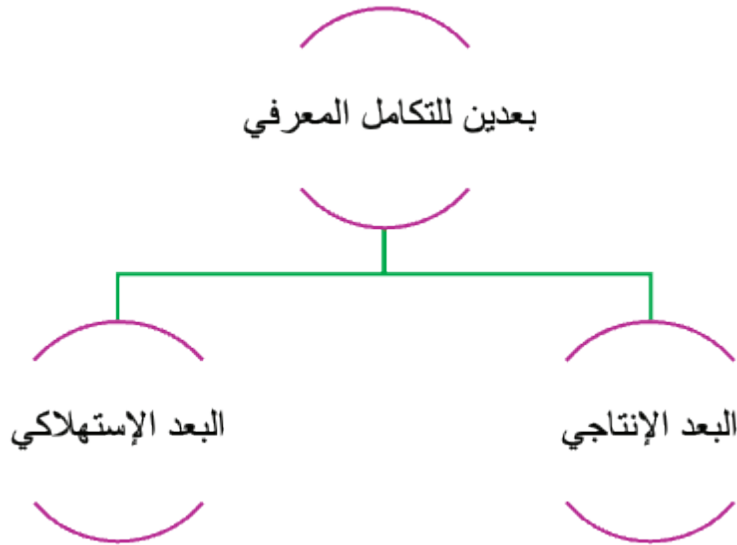
[٢٤] فتحي حسن ملكاوي، مقالات في إسلامية المعرفة، ١٤٠

يهدف هذا المنهج إلى تحقيق متكامل للوجود من خلال الاستفادة من كلا القراءتين. وقراءة الوحي التي تشمل فهم النصوص الدينية وتحليلها بما يتوافق مع مقاصد الشريعة وامتلاك معرفة كافية بمبادئ الإسلام ومقاصده. بينما قراءة العالم تعني دراسة الظواهر الطبيعية والاجتماعية باستخدام أدوات البحث العلمي والعقل. ووضع منهجية مناسبة لتوظيف هذه المبادئ أو المقاصد وإعمال هذه المنهجية في فهم العلوم المعاصرة والتعامل معها، وبناء شخصية إسلامية معاصرة، تتصف بالتماسك والفاعلية، وتمكين الأمة من الإسهام المتميز في الحضارة الإنسانية وترشيدها بهداية الوحي الإلهي.

ولأجل تحقيق التكامل المعرفي في صورته الكاملة يرى الدكتور ضرورة تجاوز المنهج التقليدي في تعليم العلوم الشرعية الإسلامية الذي يقتصر عادة على تقديم العقائد والعبادات والمعاملات بشكل تقليدي تاريخي، بل لا بد من ربطها بالواقع الراهن ومتطلبات الحياة المعاصرة.

يرى الدكتور فتحي ملكاوي أن هناك بُعدين لعملية التكامل المعرفي: البعد الإنتاجي والبعد الاستهلاكي. حيث يركز البعد الإنتاجي على الإبداع الفكري والتطوير، بينما يركز البعد الاستهلاكي على نقل وتطبيق المعرفة. وهذين البعدين يعتبران أساسيين لتحقيق عملية التكامل المعرفي.

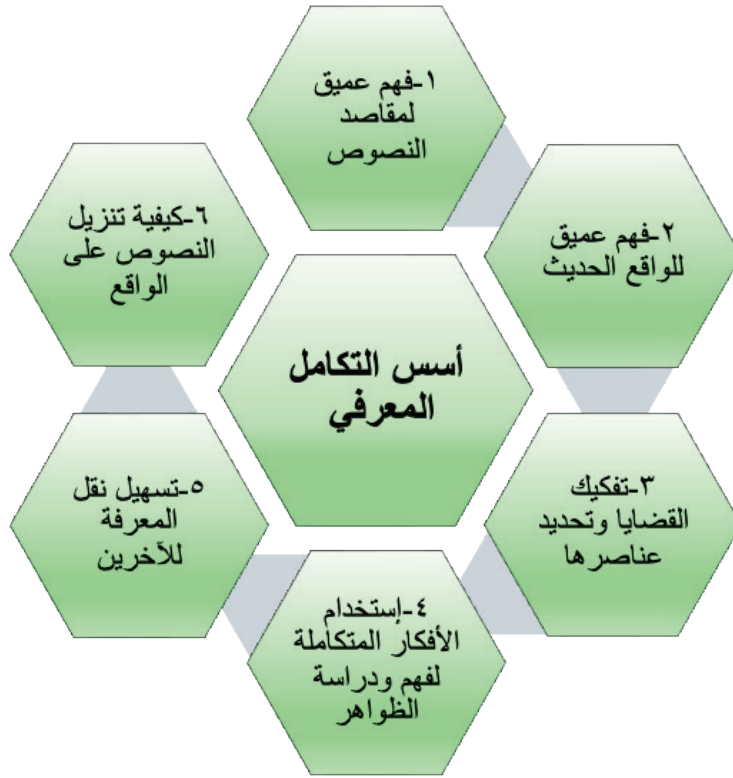

ويشرح الدكتور البعد الإنتاجي بأن التكامل بين معارف الوحي والعلوم البشرية في صياغاتها الغربية العملية المعاصرة، يحتاج إلى فهم عميق لمقاصد النصوص الدينية وكيفية تطبيقها على الوقائع المعاصرة، بالإضافة إلى فهم الواقع الذي يتعلق بمجال معرفي معين، اجتماعي أو اقتصادي، أو تربوي كَمَا وكَيْفًا. ويتطلب هذا الفهم تحليل وتفكيك القضايا وتحديد

عناصرها وفهم آليات عملها وافترضاؤها النظرية الكاملة. عندما يتحقق هذا الفهم التفكيكي في كلا المجالين يمكن تحقيق التكامل المعرفي بطريقة إبداعية ونقدية، يرافقها تقويم للعناصر التي ستدخل في التركيب الجديد، وإنشاء شبكة العلاقات التي تصلها أو تجمعها أو توحيها لمقصد جديد، أو غاية جديدة. وهذا يمثل البعد الإنتاجي للتكامل المعرفي.

أما الجانب الاستهلاكي لهذا التكامل فيترتب على استخدام الأفكار المتكاملة لفهم ودراسة الظواهر وتسهيل نقل المعرفة للآخرين. يعد هذا الجانب مهما في تحقيق انتشار المعرفة المتكاملة وتطبيقها في مختلف المجالات العلمية والعملية.

ويوضح الدكتور الفرق بين البعد الإنتاجي والبعد الاستهلاكي للتكامل المعرفي باستخدام مثال من العلوم الفيزيائية والتكنولوجية، حيث العالم التكنولوجي الذي يطوّر الآلة التي يقوم عليها القانون من جهة، والمعلم الذي يعلم مادة الفيزياء، والفني الذي يعمل في المصنع الذي تستخدم فيه الآلة من جهة أخرى.^[٢٥] يعني البعد الإنتاجي هو اكتشاف وفهم النظريات والقوانين مثل اكتشاف العالم الفيزيائي للقانون العلمي، بينما البعد الاستهلاكي هو يمثل استخدام هذه المعرفة ونقلها إلى الآخرين مثل تعليم الفيزيائي أو العمل بالفيزياء في المصانع. إذا نظرنا إلى ما سبق يمكننا القول إن أساس التكامل المعرفي عند فتحى ملكاوي تجسد في النقاط التالية:

يرى الدكتور أن هناك أربع نقاط يتطلبها تحقيق مفهوم التكامل المعرفي وهي:

أولاً: التشبع برؤية العالم الإسلامي: بأن يكون للرؤية الإسلامية الشاملة دوراً أساسياً في فهم الأفكار والتفاعل معها. ثانياً: استيعاب العلوم والمعارف المعاصرة: يشمل ذلك فهم الحقائق والمفاهيم والنظريات الحديثة المتعلقة بموضوع البحث.

ثالثاً: تطوير الرؤية التحليلية والنقدية: لفصل العناصر المذهبية والفكرية والنظر إلى الخبرة بشكل شامل لتقديم حكم عادل وشامل.

رابعاً: التجاوز نحو بناء مستقبل جديد: يعني ذلك استخدام الخبرات السابقة والحالية لبناء مستقبل يستند إلى توجيهات الوحي والتقدم العلمي والخبرات التاريخية، والتوظيف الحكيم للطاقات والموارد.

إنَّ التكامل المعرفي عند ملكاوي يرتبط ارتباطاً قوياً بمفهوم وحدة المعرفة كونه يشكل الأساس المنطقي لتكاملها. وفي هذا السياق يشير الدكتور إلى نظرية من واحد إلى العديد. أي أن وحدة المعرفة والتكامل المعرفي لا يفهم أيُّ منهما إلا بوجود الآخر، وأن التمييز بين الوحدة والتكامل لا يثبت صفة لينفي أخرى، فالقول بوحدة العلوم لا ينفي تكاملها، وكذلك العكس. يريد أن يشير الدكتور بأن هذا التكامل لا يعني أن كل التخصصات تفقد استقلاليتها، بل إنَّ كلَّ مجال معرفي يحتفظ بخصوصيته واستقلاليته، وهذه الوحدة تساعد في فهم أن هذه الأجزاء وهمية، وأن كل شيء في الكون مترابط. بمعنى آخر أن الفهم الحقيقي يتطلب رؤية الأجزاء في سياق الكل أي من الواحد إلى العديد.^[٢٦] ينبه الدكتور إلى هذه الحقيقة لأنَّ الفهم لشيء ما يتطلب النظر إلى أجزائه وأيضاً لا يقف بحدود دراسة الأجزاء، بل يصل بدراسة الأجزاء إلى فهم كل لأنَّ التكامل بين الأجزاء يوصل إلى نتائج جديدة لا يدرك بدراسة الأجزاء منفصلة فقط.

ومن أهم القضايا التي ينبه إليها الدكتور في فهم فضية التكامل المعرفي بأن أساس التكامل المعرفي ووحدة المعرفة هو مبدأ التوحيد، بمعنى آخر أن كل العلوم، سواء كانت العلوم الدينية أو العلوم الكونية البشرية لا بد أن تتكامل مع بعضها البعض لأنها تنشأ من مصدر واحد وهو الله سبحانه وتعالى خالق هذا الكون. سواء أوحى للبشرية بهذه المعرفة عن طريق الرسل والكتب المنزلّة، أم تمكن الإنسان من اكتسابها عن طريق التعامل مع العوالم التي يعيش فيها؛ فهماً وتسخيراً. ويتجلى مفهوم التوحيد كذلك في كون أدوات المعرفة البشرية هبة الله للإنسان، فهذه أدوات الحس المادي والنظر العقلي قال سبحانه وتعالى: ﴿وَاللَّهُ أَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئًا وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾ (سورة النحل ٨٧) ^[٢٧]

ويرى الدكتور أن التكامل المعرفي هو الإطار المرجعي للرؤية الإسلامية في التفكير والبحث. بمعنى آخر أن التكامل المعرفي في الحضارة الإسلامية تسعى إلى التكامل والتوازن بين الوحي والعقل، بين العلوم الدينية والعلوم البشرية، وبين المادة والروح مما يؤدي إلى نظرة متكاملة للكون. والرؤية الإسلامية للعالم لها أربع جوانب أساسية:

- ١- مصطلح فلسفي حديث: أي النظرة الشاملة إلى العالم التي تأخذ جميع الأجزاء والعناصر والمكونات والنظم بالحسبان.
- ٢- رؤية لحقائق الأشياء في إطارها الأشمل، وهي قواعد وأطر مرجعية للفكر والسلوك ضمن نظام القيم العام للمجتمع.
- ٣- الصورة التي يدرك فيها العقل الإنساني حقائق الكون والحياة والإنسان.
- ٤- إجابات الأسئلة الموجودة المعرفية والقيمية بخصوص هذه الحقائق والعلاقات بينهما.

ومن القضايا التي ناقشها الدكتور هي وجود بعض المعوقات والمخاوف أمام التكامل المعرفي حيث يشير الدكتور على أهمية التوازن بين التخصص والتكامل لضمان التقدم العلمي، ويقول إنَّ جهود التكامل المعرفي قد تؤدي إلى فهم سطحي للمواضيع وتقليل الفعالية. حين تتجه بعض جهود التكامل المعرفي الرامية إلى معالجة مشكلات الإغراق في التجزئة المعرفية بطريقة تنتج شخصيات، تفهم الأمور بطريقة سطحية ولا تكون نتائج التكامل مشجعة والذين يكثرون الكلام في العموميات عن أي موضوع لكنهم لا يستطيعون الدخول في عمق أي منها. وأيضاً من المحاذير التي يخشى وقوع التكامل المعرفي فيها أن تتجه جهود بعض المؤيدين لجهود التكامل إلى التفتيش عن صلات بين العلوم أو علاقات بين البيانات لا وجود حقيقي لها. فقد تأتي هذه الجهود بنتائج عبثية ومضحكة. كما قد تتلون بعض النتائج بمظاهر الصرامة المنهجية والبطانة التخصصية، لتخفي سطحيته وتهافتها. لكن الأخطر من ذلك أن تأتي بعض النتائج من قبيل الميل الطبيعي عند الإنسان للوقوع على ما يبحث عنه ويتوقع الحصول عليه، فيقع في المحذور دون وعي به، وهذا ما يُصنف في البحوث ضمن مهددات الصدق الخارجي للتصاميم البحثية.

[٢٦] ملكاوي، منهجية التكامل المعرفي، ٢٨-٢٩.

[٢٧] ملكاوي، منهجية التكامل المعرفي، ١٤٢.

ثانياً: منهجية التكامل المعرفي عند فتحي الملكاوي:

أهمية المنهجية:

إنَّ القضية المنهجية عند الدكتور ملكاوي هي قضية مركزية وضرورية في مشروع التكامل المعرفي، فهناك عدة أسباب تستدعي دراسة المنهجية الإسلامية، حيث إن الممارسات المعرفية والعلمية السائدة اليوم في المجتمعات ذات القوة والنفوذ لا تتم بصورة عشوائية، بل تقوم على أساس منهجية ذات مبادئ وقيم. لفهم كيفية تأثير هذه المجتمعات، يجب علينا معرفة مناهجها وطريقة عملها وتأثيراتها، ومن ثم اعتماد منهجية مناسبة تعبر عن رؤيتنا الإسلامية للعالم.^[٢٨]

يركز الدكتور في قضية المنهجية إلى الجانب التطبيقي بشكل خاص، فإنَّ الإسلام يحاول بناء المنهجية في المجتمع المسلم لأنها ترتبط بغايات الإسلام ومقاصده العامة، ولذلك القضية المنهجية في بعدها الفكري لا يمكن انفصالها عن الواقع والحياة، ومن جانب آخر فإنَّ المنهجية الإسلامية تستند إلى الضوابط الثابتة، ولكنها قابلة للتطور بناءً على اجتهادات العلماء وطبيعة القضايا، ومع ذلك فإنَّ ما يكتب عن هذه القواعد والضوابط المنهجية يبقى اجتهاداً بشرياً، يحتتمل الصواب والخطأ؛ وليس أحكاماً شرعية قطعية. وبناءً على ذلك فإن الحاجة للبحث في المنهجية والتفكير المنهجي تبقى قائمة لتفعيل أوجه الصواب، وتصويب أوجه الخطأ، وكل جيل يجب أن يجتهد فيبذل جهده، ويجدد فهمه ورؤيته. ويبدع هذه المنهجية في دفع حدود المعرفة إلى آفاق جديدة. ولا تبقى في مرحلة البيان النظري فقط، بل يجب ممارستها عبر الجمع بين الأصالة والمعاصرة أي جمع التراث مع الحداثة لتحقيق التقدمي المعرفي.

ولفهم المنهجية الإسلامية بشكل صحيح وتجنب التشويه والفضوى وتشتت الأفكار يجب الانطلاق من مبادئ أساسية، وهذه المنطلقات التي تبدأ منها المنهجية الإسلامية حركتها في التفكير والبحث والسلوك، وتحتكم إليها في استقامتها للوصول إلى غاياتها، وتتصف بها وتمثلها في تعبيراتها وصياغاتها.

مصادر المنهجية:

قسّم الدكتور مصادر المعرفة للمنهجية إلى قسمين؛ الوحي والعالم، الكتاب المسطور والكتاب المنظور. وكل المصادر الثانوية ترجع إليهما

المصدر الأول: الوحي

فالوحي يعبر عنه الدكتور بأنه ما أوحى الله سبحانه وتعالى إلى نبيه صلى الله عليه وسلم ويبيّن لهم بالقول والفعل، فقسم الوحي إلى قسمين الوحي الجلي وهو القرآن الكريم، ومنه الوحي الخفي وهو السنة النبوية الشريفة، فالقرآن الكريم إضافة على كونه المصدر المنشئ للأحكام الشرعية في العبادات والمعاملات والأخلاق وأنه أيضاً مصدرٌ لقواعد التفكير الإنساني التي تنظم طرق فهم الإنسان للأشياء والأفكار والأحداث وتحكم سلوكه إزاءها، فقد أدخل الدكتور السنة كذلك إلى دائرة الوحي لأنها بيانٌ للقرآن، شارحةٌ لأحكامه مبيّنةٌ لمجمله.

يلاحظ الدكتور أن الوحي رغم كونه المصدر المباشر إلا أن هناك بعض النصوص لا تكون مصادر مباشرة وإنما هي مصدر للهداية العامة والمبادئ الكلية، فهذه النصوص تدعو إلى الاجتهاد والسعي لاكتشاف السنن والقوانين في مختلف المجالات، فالبحث التاريخي للاعتبار، والبحث الاجتماعي لفهم الفطرة والطبائع والوقائع، والبحث الطبيعي المادي مثل قوانين الفيزياء والكيمياء، والبحث التربوي، فمثل هذه النصوص تعين الإنسان على التفكير والتدبر في شؤون حياته، وبيئته، وطبيعة علاقاته مع الآخرين، وتوجيهه لاختيار البدائل الأكثر انسجاماً مع غايات الدين ومقاصده، والأقرب إلى السهولة والصواب، والأكفأ في تحقيق الغاية بلا مشقة.

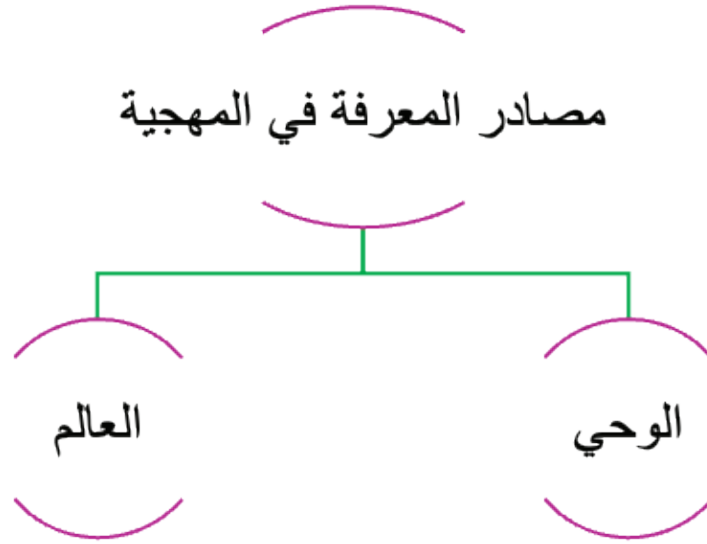
المصدر الثاني: العالم

وأما المصدر الثاني العالم أو الكون أو الوجود فقد تناوله في ثلاثة مستويات:

أولاً: العالم الطبيعي المادي ويتعلق بالموجودات المادية من مستوياتها المجهرية الدقيقة إلى المجرات الهائلة في حجمها البعيدة في مسافاتهما فلا تُرى إلا بالمقرب وما بين ذلك من الأشياء والأحداث والظواهر.

ثانياً: العالم الاجتماعي للبشر في حياتهم شعوباً وقبائل ومجتمعات ودولاً وعلاقات أسرية واجتماعية ودولية، وأنظمة وقوانين تحدد الحقوق والواجبات.

ثالثاً: العالم النفسي الذي يتعلق بالفرد الإنساني عقلاً وروحاً، وحياةً وموتاً، وصحةً ومرضاً، وعلمًا وجهلاً، وفكرًا ووجدانًا، ومشاعر وانفعالات، كيف يفكر، وكيف تنمو قدراته وكيف يصل إلى أزدل العمر، لماذا وكيف يحب ويكره، فمع أن الإنسان كائنٌ صغير في الكون الطبيعي فإنه في الوقت نفسه ينطوي على عالم في غاية التركيب والتعقيد والسعة.^[٢٩]

لا يمكن تصور انفصال بين مصدري الوحي والعالم عند الدكتور ملكاوي، بل المصدران يتكاملان ببعضهما البعض، كما أن الله هو الذي جعل آيات الله المسطورة مصدرًا، وكذلك هو الذي جعل آيات الله المخلوقة المنظورة مصدرًا، وهو الذي نزل الكتاب وهو الذي خلق العالم، والقراءة في سورة العلق قراءتان، وكل قراءة منهما تعين في القراءة الأخرى، فهما قراءتان متكاملتان، ولا بد للإنسان القارئ أن يجمع بين القراءتين، ليتمكن من تحصيل الهداية والرشد وتتكامل القراءتان حين تتم قراءة الوحي لفهم العالم والتعامل معه، وتتم قراءة العالم لفهم الوحي والتعامل معه.^[٣٠] وأن الإنسان يقرأ ما هو مخلوق ومعروض ومنظور في العالم الطبيعي المادي والاجتماعي والنفسي؛ يشاهده ويتأمله ويهتدي به إلى الخالق الواحد.

ولفهم قضية التكامل بين المصدرين يوضح الدكتور من خلال الأمثلة كيفية تطبيق مبادئ الوحي على القضايا المعاصرة والتعامل الاجتهادي البشري مع النصوص الشرعية لمتطلبات العصر.

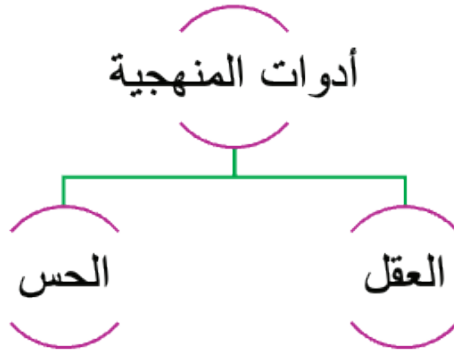
أدوات المنهجية:

إنَّ الأدوات المنهجية هي مجموعة من الوسائل التي يستخدمها الباحث ليصل إلى النتيجة، والأدوات المعتادة في أدبيات البحث هي غالبًا الاختبارات، والاستبيانات، والمقابلات، وتحليل الوثائق وغير ذلك من الأدوات. والدكتور يسلك مسلكًا مختلفًا عن الأدوات المنهجية المعتادة في أدبيات البحث، فمع تأكيده إمكانية الاستفادة من هذه الأدبيات حيثما يلزم، توسع دائرة الأدوات المنهجية لتقوم هذه الأدوات بتأدية دورها في الوصل بين أسئلة البحث، والإجراءات البحثية.

[٢٩] ملكاوي، منهجية التكامل المعرفي، ٢٠٩.

[٣٠] ملكاوي، منهجية التكامل المعرفي، ٢١٤.

إنَّ العقل والحس هما أداتان للمنهجية عند الدكتور ملكاوي لا ثالث لهما لأن جميع الأدوات الأخرى ترجع إليهما.

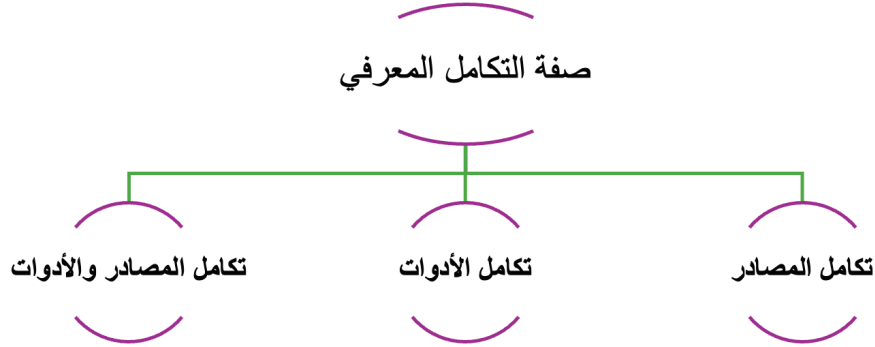
يشير ويؤكد الدكتور على أهمية التكامل بين العقل والحس في فهم الوحي، ويميل إلى منهج الجمع بين التفسير التقليدي للقرآن والسنة وبين الاستفادة من العلوم الحديثة بالإضافة إلى التركيز على التأمل والتدبر ليصل إلى فهم شامل متكامل للنصوص الشرعية. حيث إنَّ الإنسان في قراءته للقرآن الكريم يحاول فهم الألفاظ والسياق من خلال تفسير القرآن بالقرآن وهذا محدد منهجي أساسي عند الدكتور ملكاوي بوصفه مصدرًا، بعد ذلك يوجه القارئ إلى البيان النبوي لأخذ دلالة الآيات، فإنَّ هناك بعض الآيات القرآنية لا تحتاج إلى التدبر العميق بما تتعلق بأحكام شرعية واضحة تتعلق بما أصبح معلومًا من الدين بالضرورة، فالتفكير العقلي فيه يكون ليصل إلى ألوان من الحكمة في أبواب العلوم الكونية والاجتماعية أو النفسية باستفادة الإنسان من الخبرة البشرية المعاصرة، وأن هناك آيات قرآنية أخرى، تستدعي التفكير والتأمل العميق وهنا الإنسان يستخدم الظواهر الحسية والمعنوية مما قد يفتح آفاقًا جديدة لم تخطر ببال غيره في ضوء الخبرة البشرية المعاصرة.

فهناك آيات تتحدث عن الغيب، وهذه الآيات تتطلب التأمل العقلي لفهم دلالاتها لأنها تتجاوز الحواس البشرية، والوحي كرسالة إلى البشر فإنه يعطي صورًا حسيًا مألوفًا عند البشر في الآيات التي تتعلق بالغيب، مثل الآيات التي تصف الجنة بالماء، والأنهار، والثمرات. هذا لتقريب الفهم إلى العقل والتأمل البشري، ولذلك يؤكد الدكتور ضرورة فهم دلالات الوحي التي تتطلب استخدام الحس والعقل معًا، حيث الحواس تجمع الصور والتجارب المادية، والعقل يقوم بتحليلها ويتأمل المعاني العميقة ورائها، والفصل بينهما أمرٌ متعذر.

وأما كيفية التكامل بين العقل والحس في فهم العالم عند الدكتور فيتم من خلال إعمال الحواس في المشاهدة، والوصفي الكيفي، والتقدير والحساب الكمي، واكتشاف العلاقات والقوانين والسنن، بملاحظة انتظام سلوك الأشياء ووقوع الأحداث، ومن ثم التنبأ بالأحداث والظواهر والاستعداد للاستثمار ما يلزم استثماره، وتجنب ما يلزم تجنبه من آثار ذلك كله، ثم إعمال العقل بوضع النظريات التفسيرية للمشاهدات والظواهر، وصياغة كل ذلك ضمن رؤية شاملة للعالم.^[٣١] ويرى الدكتور ضرورة تطوير منهجية تفاعلية بين القرآن والواقع. فالقرآن يجب أن يكون مصدرًا للمعرفة لحلّ مشكلات الواقع المعاصر، وليس مصدرًا للتعبد وأخذ الأحكام الفقهية فقط، ولهذا يجب تحديد المشكلات كخطوة أولى، وتحديد المشكلة يستلزم فهم العالم الذي تقع فيه المشكلة؛ سواءً الواقع الخاص بالأشياء المادية والظواهر الطبيعية، أو الواقع الخاص بالعلاقات الاجتماعية والدولية، أو الواقع الخاص بقضايا النفس البشرية وأحوالها وتقلباتها، وهذا يعبر عنه بفقهِ الواقع ولا بد أن تتم دراسته بالأدوات والأساليب المناسبة لتحقيق هذا الفقه، وإصلاح هذا الواقع والخروج من مشكلاته.

وقد قسم الدكتور الأدوات إلى ثلاث أدوات وهي التفكير والبحث والسلوك. وعبر أدوات التفكير؛ هي عمليات ذهنية كالوصف، والقياس، والتصنيف، والافتراض، يقوم الإنسان بواسطته تنظيم تفكيره لكي تكون الأفكار التي يصل إليها أكثر وضوحًا، ويستطيع الإنسان من خلاله ربط بين أفكاره، أو التعبير عنها في رسومات وأشكال تمثيلية. وتناول الدكتور أدوات البحث في ثلاث مستويات؛ أدوات جمع البيانات البحثية مثل الاختبارات، والاستبيانات، المقابلات، والملاحظة، وتحليل

المحتوى، وأدوات تحليل البيانات البحثية، وبعبارة عنها بالإحصائيات الكمية والنوعية، وأدوات تفسير البيانات البحثية التي تعتمد على الأساليب الكمية والكيفية والمختلطة. وصفة التكامل المعرفي تظهر في ثلاثة مستويات؛ تكامل المصادر، وتكامل الأدوات، وتكامل المصادر، والأدوات.

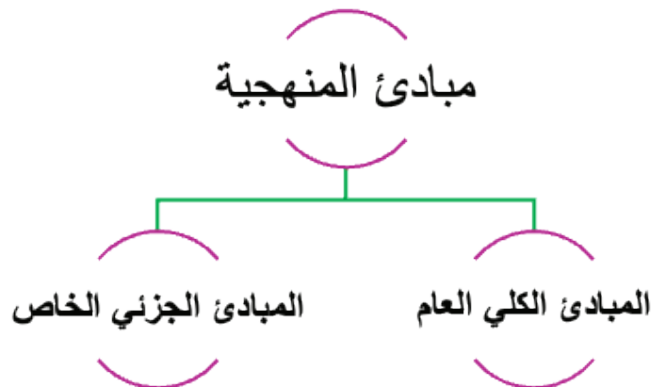
وأعطى الدكتور الفطرة مثالا لهذا التكامل، فالطبيعة السليمة التي خلق الله عليها الإنسان، هي تمثل الأساس الأخلاقي والمعرفي الذي يعتمد عليه لفهم العلاقات والأفعال في الحياة، وأن الفطرة مرجعية أساسية تساعد العقل في فهم وتطبيق دلالات الوحي في الحياة اليومية، مما يحقق التوازن بين المصادر والأدوات ليحافظ على صلاح الإنسان والمجتمع.

المبادئ المنهجية:

في إطار الحديث عن المبادئ المنهجية لقد عد الدكتور المبادئ الأساسية للمنهجية الإسلامية كما يلي؛
 أولاً: يجب مراعاة الاتساق الداخلي والانسجام بين رؤية العالم الإسلامية وما ينشئ عنها من عناصر النظام الداخلي.
 ثانياً: ينبغي اعتماد المرجعية القرآنية كوحدة بنائية شاملة، والاستفادة من السنة النبوية كبيان للقرآن تطبيقه.
 ثالثاً: يجب الجمع بين القراءتين؛ أي القراءة التوحيدية والتكاملية.
 رابعاً: يجب تفعيل منظومة القيم المنهجية العليا التي تشمل التوحيد، والتركية، العمران، والتي تعتبر أساساً حاكماً لسائر المبادئ.

خامساً: يجب تشغيل إسلامية المعرفة من خلال التمكن، والاستيعاب، والتجاوز نحو الأفضل.

إنّ مبادئ الإسلام هي تشكل الأساس لمبادئ المنهجية الإسلامية، وناقشها في مستويين: الكلي والجزئي، حيث يرتبط المستوى الكلي بأركان الإسلام والإيمان والقيم العليا، بينما يتعلق المستوى الجزئي بمبادئ منهجية تفصيلية وهي التفكير، والبحث، والسلوك.

المبدأ الكلي:

وهو ما يتعلق بأركان الإسلام والإيمان وقيم العليا وهي؛

١- مبدأ التوحيد:

وصف لنا قيمة التوحيد بأنها مبدأ الخلق، ومبدأ تكامل الدنيا والآخرة، مبدأ تكامل الوحي والعالم، ومبدأ تكامل العقل والحس، ومعادلة التكامل المعرفي، وتمثل تظاهر قيم التوحيد في الحياة السياسية والاقتصادية والاجتماعية، حيث تتجلى قيمة التوحيد في النظام الاقتصادي بأن الله هو القيمة النهائية، وأن الإنسان يتعامل في الاقتصاد وفقاً لتوجيهات الله وأحكامه، وأيضاً يتجلى في تحقيق العدالة والتوازن وهذان أساسان لما يتطلبهما مبدأ التوحيد، ويتجلى أيضاً في المسؤولية والتضامن الاجتماعي وتقديم المساعدة والدعم وهذا يساهم في تعزيز العدالة الاجتماعية وتحقيق الرخاء للجميع.

٢- مبدأ التزكية:

التركيبية تشمل إصلاح الفرد، والمجتمع معاً وتتعلق بالمادة والروح في الوقت نفسه، يتناول الدكتور مفهوم التركيبية ليس كمجرد مشاعر وتطهير للنفس، بل تدخل في صميم بناء المجتمع وال عمران البشري، وتحقيق الإصلاح في الحياة البشرية.

٣- مبدأ العمران:

هو تحقيق الإنسان كدوره خليفة على الأرض، بمعنى آخر هو خطاب الله الذي يرشد إلى تنظيم شؤون الناس والمجتمع، سواءً كان مادية مثل البنية التحتية أو الصناعية، أو معنوية كالأمن والعمل والشورى.

المبدأ الجزئي:

أولاً: مبادئ منهجية التفكير: وهي التفكير الكلي، والتفكير السنني، والتفكير السببي، التفكير المقاصدي، التفكير الاستراتيجي، التفكير العملي.

شرح الدكتور خصائص منهجية التكامل المعرفي في مجال التفكير كما يلي؛

١- تفكير مقاصد: يحقق الفهم والاستيعاب للنص في ضوء حكمة نزوله، وللواقع وعلاقتها في ضوء الرؤية المقاصدية.

٢- تفكير كلي: يوظف الرؤية الكونية الشاملة، ويسكن المسائل الجزئية في مواقعها المناسبة، وبأقارها المناسبة، زماناً ومكاناً وحالاً.

٣- تفكير سنني: يربط وقوع الأحداث، وظهور النتائج، وتجليات الظواهر، وأسبابها.

٤- تفكير عملي: ينظر في الأمر من حيث علاقته بالواقع، ويبحث عن البدائل الممكنة و«السيناريوهات» التي يمكن تصورها لحلّ المشكلات الراهنة.

٥- تفكير استراتيجي استشرافي لبناء المستقبل وتحقيق النهوض الحضاري للأمة، ويتصف بالإيجابية والتفائل.

ثانياً: مبادئ منهجية البحث: التوثيق (الأمانة، الاستقامة، الموضوعية)، والدليل (عملي، عقلي ونقلي).

ووضع متطلبات منهجية التكامل المعرفي في مجال البحث كما يلي؛

١- تحديد أوليات حقيقية للبحث، يؤدي هذا إلى اختيار القضايا الأجدر بالاهتمام، في مجتمع محدد، وظرف محدد، وهدف البحث هو الوصول إلى العلم والمعرفة اللازمة لحلّ المشكلات.

٢- إعمال الاجتهاد في إنشاء علوم جديدة مستنبطة من القرآن والسنة، والاجتهاد يجب أن يتماشى مع ظروف العصر.

٣- يجب أن يكون الباحث المسلم منفتحاً على ما عند الآخرين.

٤- العلوم لا تقتصر على العلوم الشرعية فقط، فدراسة العلوم الأخرى هي جزء من التكامل المعرفي في المنظور الإسلامي.

ثالثاً: مبادئ منهجية السلوك: وتمثل منهجية التكامل المعرفي في مجال السلوك كما يلي؛

النية: هي حركة القلب والضمير والتوجه النفسي نحو لخالق، يشير الدكتور إلى ضرورة توافق وتكامل الأعمال والأفعال بنية صادقة.

الاتباع: وهو سلوك سبيل مطروق مجرب ينتهي إلى القصد لتوفير الجهد، والاستقامة على نهج النبوة، والحركة الجماعية لتحقيق الانتماء، ويوضح الدكتور أن اتباع منهج النبوة والسلوكيات المجربة تؤدي إلى أهداف واضحة ومحددة، ويركز الدكتور على عدم الاتباع الأعمى، بل هو اتباع بوعي يتوافق مع الهوية الإسلامية.^[٣٢]

الإبداع: ابتغاء الحكمة في النمو، والتجاوز، والارتقاء، والإحسان، والإتقان، بمعنى الابتعاد عن الجمود والتقليد الأعمى. ويشرح الدكتور الهدف من ذلك فهو تحقيق التكامل والانسجام بين القيم الإسلامية والمنهجية العلمية في فهم العالم وتوجيه السلوك الإنساني، وقد عد الدكتور المبادئ المنهجية الإسلامية بأنها تركز على مراعاة الاتساق الداخلي والانسجام بين أو رؤية العالم الإسلامية، وما ينبثق عنها من عناصر النظام المعرفي، وما يتضمنه هذا النظام من عناصر المنهجية، كما يؤكد الدكتور على أن القرآن والسنة النبوية مرجعية في توجيه العمل الفكري والعلمي، ومن خلال جمعه بين القراءتين التوحيدية والتكاملية يسعى إلى بناء نموذج تكاملي، وإعمال منظومة القيم المنهجية العليا وهي التوحيد والتزكية وال عمران، بوصف هذه القيم الثلاثة أسساً حاكمة لسائر المبادئ والقيم في المستويات النظرية والعملية، وتشغيل إسلامية المعرفة التي تشترط التمكن والاستيعاب والتجاوز عن طريق السعي نحو الأفضل والأحسن والأكثر إتقاناً، والترقي في منازل الكمال البشري.

الخاتمة وأهم النتائج:

يمكننا أن نذكر النتائج التي تم التوصل إليها في هذه الدراسة على النحو التالي:

١- إن مفهوم التكامل المعرفي هو الإدراك الواعي التام لحقائق الإلهية، والكونية، والإنسانية وربط هذا الإدراك الواعي بالوحي للوصول إلى فهم شامل.

٢- مفهوم التكامل المعرفي يرتبط بالقرآن الكريم ارتباطاً قوياً، حيث أن القرآن الكريم يشجع على البحث والتفكير والتدبر في خلق الله والكون باستخدام العقل بجانب الوحي.

٣- العلوم الدينية لا تعارض مع العلوم الكونية والبشرية، بل تتوافق وتتكامل بعضها مع بعض في الحضارة الإسلامية.

٤- مفهوم التكامل المعرفي عند الدكتور ملكاوي له معنيين، الأول؛ يتضمن معنى الموسوعية والجمع بين العلوم المختلفة، والثاني؛ أشمل من ذلك وهو يتضمن الجمع بين العلوم الدينية والعلوم الكونية، بين النظرية العلمية وتطبيقاتها العملية.

٥- الرؤية الإسلامية الشاملة يجب أن تكون قاعدة أساسية في فهم الأفكار.

٦- مصادر المعرفة عند الدكتور ملكاوي هي القرآن الكريم والسنة النبوية والكون وما يحتويه من ظواهر وقوانين، وهذا يسعى لتحقيق فهم متكامل للوجود بالاستفادة من كلا القراءتين؛ قراءة الكتاب المسطور وهو النصوص الدينية، وقراءة الكتاب المنظور وهو الكون وما يتضمن من الظواهر والقوانين.

٧- يحدد الدكتور بُعْدَيْن للتكامل المعرفي، الأول؛ البُعد الإنتاجي وهو يمثل الجانب النظري للتكامل بين معارف الوحي والعلوم البشرية، حيث يقدم الإبداع الفكري والتطور من خلال فهم عميق للنصوص الشرعية مع إضافة فهم الواقع. والثاني؛ البعد الاستهلاكي، وهو يمثل استخدام هذه الأفكار المتكاملة لفهم ودراسة الظواهر ونقل المعرفة للآخرين.

٨- يشترط الدكتور ملكاوي لتحقيق التكامل المعرفي؛ أن يعتمد الرؤية الإسلامية الشاملة للأفكار، والفهم العميق لمقاصد النصوص مع استيعاب حقائق الواقع المعاصر، وتفكيك القضايا وتحديد عناصرها، وتطوير الرؤية التحليلية والنقدية، والتجاوز نحو بناء مستقل يستند إلى توجيهات الوحي والتقدم العلمي والخبرات التاريخية.

٩- من أهم القضايا التي ينبه إليها الدكتور في فهم قضية التكامل المعرفي بأن أساس التكامل المعرفي ووحدة المعرفة هو مبدأ التوحيد، بمعنى آخر أن كلّ العلوم، سواءً كانت علوم دينية أو علوم كونية بشرية لا بد أن من التكامل مع بعضها البعض لأنها تنشأ من مصدر واحد وهو الله سبحانه وتعالى خالق هذا الكون.

١٠- مصدر منهجية التكامل المعرفي عند الدكتور ملكاوي هي؛ الوحي والعالم. والوحي يمثل القرآن والسنة كمصدرين أساسيين، والعالم هو العالم الطبيعي المادي، والعالم الاجتماعي، والعالم النفسي. ولا يمكن تصور الانفصال بين مصدرَي الوحي والعالم عند الدكتور ملكاوي، بل المصدران يتكاملان ببعضهما البعض، كما أن الله هو الذي جعل آيات الله المسطورة مصدرًا، وكذلك هو الذي جعل آيات الله المخلوقة المنظورة مصدرًا.

١١- الأدوات المنهجية عند الدكتور ملكاوي هي العقل والحس، ويركز على أهمية التكامل بين العقل والحس في فهم الوحي والعالم.

٢١- يعد المبادئ المنهجية الدكتور ملكاوي بأن يجب مراعاة الانساق الداخلي والانسجام بين رؤية العالم الإسلامية، وينبغي اعتماد المرجعية القرآنية، لهذا يجب الجمع بين القراءتين؛ قراءة الوحي وقراءة الكون، كما يجب تفعيل القيم المنهجية العليا التي تشمل التوحيد، التزكية وال عمران، وكذلك يجب تشغيل إسلامية المعرفة من خلال التمكن، والاستيعاب، والتجاوز نحو الأفضل.

قائمة المصادر والمراجع:

القرآن الكريم.

- البخاري، أبو عبد الله، محمد بن إسماعيل بن إبراهيم بن المغيرة ابن بردزبه البخاري الجعفي، الجامع الصحيح، المحقق: د. مصطفى ديب البغا، عدد الأجزاء. ٧، دمشق: دار ابن كثير، ط. ٥، ٤١٤١ هـ - ٣٩٩١ م.
- مسلم، أبو الحسين مسلم بن الحجاج بن مسلم القشيري النيسابوري، الجامع الصحيح، المحقق: محمد ذهني أفندي - إسماعيل بن عبد الحميد الحافظ الطرابلسي - أحمد رفعت بن عثمان حلمي القره حصارى - محمد عزت بن عثمان الزعفرانبوليوي - أبو نعمة الله محمد شكري بن حسن الأنقروبي، عدد الأجزاء. ٨، دار الطباعة العامرة، ٤٣٣١ هـ.
- البيهقي، أبو بكر أحمد بن الحسين بن علي البيهقي، السنن الكبرى، المحقق: محمد عبد القادر عطا، عدد الأجزاء. ١١، بيروت: دار الكتب العلمية، ط ٣، ٤٢٤١ هـ - ٣٠٠٢ م.
- ابن فارس، أحمد بن فارس بن زكريا القزويني الرازي، أبو الحسين، معجم مقاييس اللغة، المحقق: عبد السلام محمد هارون، عدد الأجزاء. ٦، دمشق: دار الفكر، ٩٩٣١ هـ - ٩٧٩١ م.
- ابن منظور، محمد بن مكرم بن علي أبو الفضل، جمال الدين ابن منظور الأنصاري الإفريقي، لسان العرب، عدد الأجزاء. ٥١، بيروت: دار صادر، ط ٣، ٤١٤١ هـ.
- الزبيدي، محمد مرتضى الحسيني الزبيدي، تاج العروس من جواهر القاموس، عدد الأجزاء. ٤، الكويت: المجلس الوطني للثقافة والفنون والآداب بدولة الكويت، ٢٢٤١ هـ - ١٠٠٢ م.
- الفراهيدي، أبو عبد الرحمن الخليل بن أحمد بن عمرو بن تميم الفراهيدي البصري، كتاب العين، المحقق: د مهدي المخزومي، د إبراهيم السامرائي، عدد الأجزاء. ٨، مصر. دار ومكتبة الهلال، دت.
- الميداني، عبد الرحمان حسن. غزو في الصميم. دمشق-بيروت: دار القلم ط١، ٢٨٩١.
- ملكاوي، فتحي حسن. منهجية التكامل المعرفي: مقدمات في المنهجية الإسلامية. الأردن: المعهد العالمي للفكر الإسلامي، ط٢، ٦١٠٢.
- إسماعيل راجي الفاروقي، أسلمة المعرفة؛ المبادئ العامة وخطة العمل (الكويت: المعهد العالم للفكر الإسلامي، ٤٨٩١).
- ملكاوي، فتحي حسن. مقالات في إسلامية المعرفة. الأردن: المعهد العالي للفكر الإسلامي، ط١، ٨١٠٢.
- المشهداني، سعيد سلمان. منهجية البحث العلمي. الأردن: دار أسامة للنشر والتوزيع، ط١، ٩١٠٢.
- الدغامين، زياد. التكامل المعرفي في القرآن الكريم. المجلة الأردنية في الدراسات الإسلامية، مج٩، ع١٤، ٢١٠٢.
- المراكشي، صلاح الدين توفيق- الدغشي، أحمد محمد. التكامل المعرفي: مسوغاته وأهميته في الفكر التربوي الإسلامي، الأردن، للبحوث والدراسات الإسلامية، مج٥٢، ع٤٤، ٣٢٠٢.
- عادل، مصطفى. التكامل المعرفي ضرورة منهجية ومعرفية. المجلة المغربية للعلوم الاجتماعية والإنسانية، ١١٠٢.
- عمار القاسمي، التكامل المعرفي: مقارنة مفاهيمية، مجلة الشهاب، ٨، (٧١٠٢)، ٣٨١.

Kaynakça

Al-Quran'ul- Kerim

- 'Adil, Mustafa. *al-Takamu'l-Ma'rifi*. Darura Manhajıyya wa Ma'rifiyya, al-Majalla al-Maghribiyya lil-'Ulum al-Ijtima'iyya wal-Insaniyya, 2011.
- al-Daghamin, Ziyad. "al-Takamu'l-Ma'rifi fi'l-Qur'an'il-Karim". *al-Majallah al-Urduniyya fi al-Dirasat al-Islamiyya* 9/1 (2012).
- al-Marrakishi, Salah al-Din Tawfiq - al-Daghashi, Ahmad Muhammad. "al-Takamu'l-Ma'rifi: Masawighatuhu wa Ahamiyyatuhu fi al-Fikr al-Tarbawi al-Islami". *al-Urdun, lil-Buhuth wal-Dirasat al-Islamiyya* 25/4 (2023).
- al-Mashhadani, Sa'id Salman. "Manhajıyyati'l-Bahth al-'Ilmi". al-Urdun: *Dar Usamah lil-Nashr wa al-Tawzi'* 1 (2019).
- al-Zabidi, Muhammad Murtada al-Husayni al-Zabidi. *Taju'l-Arus min Jawahiri'l-Qamus*. 'Adadu'l-ajza' 4, Kuwait: al-Majlis al-Watani lil-Thaqafah wal-Funun wal-Adab bi-Dawlat al-Kuwayt, 1422/2001.
- 'Ammar al-Qasimi. "al-Takamu'l-Ma'rifi: Muqaraba Mafahimiyya". *Majallat al-Shihab* 8 (2017), 183.
- Bayhaki, Abu Bakr Ahmad b. al-Husayn b. Ali al-Bayhaqi, *al-Sunanu'l-kubra*. thk. Muhammad Abd al-Qadir 'Ata, 'Adadu'l-ajza' 11, Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya, Taba'a 3, 1424/2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Mustafa Dîb. 8 Cilt. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 5. Basım, 1414/2003.
- Farahidi, Abu Abdurrahman al-Khalil b. Ahmad b. 'Amr b. Tamim al-Farahidi al-Basri. *Kitabu'l-Ayn*. thk. Dr. Mahdi al-Makhzumi, Dr. Ibrahim al-Samarra'i, 'Adadu'l-ajza' 8, Misr: Dar wa Maktabat al-Hilal, d.t.
- Ibn Fâris, Ahmad b. Faris b. Zakariyya al-Qazwini al-Razi, Abu al-Husayn, *Mu'jam Maqayisi'l-Lugha*, thk. 'Abd al-Salam Muhammad Harun, 'Adadu'l-ajza' 6, Dimashq: Dar al-Fikr, 1399/1979.
- Ibn Manzûr, Muhammad b. Makram b. 'Ali Abu al-Fadl, Jamal al-Din Ibn Manzur al-Ansari al-İfriqi. *Lisanu'l-Arab*. 'Adadu'l-ajza' 15, Beirut: Dar Sadir, Taba'a 3, 1414H.
- İsma'il Raji al-Faruqi. *Aslamati'l-Ma'rifah; al-Mabadi'l-Amme wa Khutatu'l-Amal*. al-Kuwayt: al-Ma'had al-'Alami lil-Fikr al-Islami, 1984.
- Malkawi, Fathi Hasan. "Maqalat fi İslamiyyati'l-Ma'rifah". al-Urdun: *al-Ma'had al-'Ali lil-Fikr al-Islami* 1 (2018).
- Malkawi, Fathi Hasan. *Manhajıyyati't-Takamulu'l-Ma'rifi: Muqaddimat fi'l-Manhajıyya İslamiyya*. al-Urdun: al-Ma'had al-'Alami lil-Fikr al-Islami, Taba'a 2, 2016.
- Maydani, Abd al-Rahman Hasan. *Ghazw fi's-Samim*. Dimashq-Beirut: Dar al-Qalam, Taba'a 1, 1982.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Zihni Efendi vd. 8 Cilt. b.y.: Dâru't-Tibâa, 1334.

